

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet Niš
Departman za psihologiju
Centar za psihološka istraživanja

MLADI I PORODICA

Zbornik radova

Uredili:
Jelisaveta Todorović
Snežana Vidanović
Vesna Anđelković

Niš, 2008

MLADI I PORODICA
Zbornik radova sa III Konferencije
DANI PRIMENJENE PSIHOLOGIJE
Septembar, 2007

IZDAVAČ
Filozofski fakultet Niš

ZA IZDAVAČA
Momčilo Stojković

UREDNICI
Jelisaveta Todorović
Snežana Vidanović
Vesna Anđelković

LEKTOR
Nedeljko Bogdanović

KOMPJUTERSKI PRELOM I KORICE
Darko Jovanović

TEHNIČKA PODRŠKA
Milica Milojević

ISBN 978-86-7379-170-8

ŠTAMPA
SVEN

TIRAŽ
200 primeraka

Niš, 2008

Svi publikovani radovi su recenzirani

Sva autorska prava zadržana. Zabranjeno je svako neovlašćeno umnožavanje, fotokopiranje ili reprodukcija delova teksta

Štampanje ovog Zbornika radova omogućili su
Ministarstvo nauke Republike Srbije i Filozofski fakultet Niš

PREDGOVOR

Ova publikacija nastala je objedinjavanjem tematski srodnih naučnih radova, koji su saopšteni na III Konferenciji sa međunarodnim učešćem DANI PRIMENJENE PSIHOLOGIJE u Nišu. Konferencija je održana krajem septembra meseca 2007. godine. Već izvesno vreme posebna pažnja istraživača usmerena je na porodične odnose, vaspitanje i prirodu afektivnog vezivanja na adoelscentnom uzrastu. Na pomenutom naučno-stručnom skupu saopšteni su radovi u kojima su autori nastojali da otkriju porodične korelate agresivnosti mladih, njihovih depresivnih stanja i raspoloženja, školskog neuspeha i problema zavisnosti. Ovako brojni radovi koji se bave mladima i njihovom porodicom nametnuli su potrebu da se posebno izdvoji tematska celina koju su urednici jednostavno nazvali MLADI I PORODICA. U ovom Zborniku našli su se i radovi u kojima se razmatraju i mogućnosti savetodavnog i terapijskog rada sa mladima, kao i šire društvene teme značajne za identitet savremenih mladih generacija, poput multukulturalnosti i virtuelne kulture. Urednici su nastojali da na najbolji način odrede redosled radova kako bi ostvarili inegrisanu tematsku celinu, što nije bilo tako jednostavno u tematskom šarenilu veoma uobičajenom ne samo za domaće naučne skupove. Iskreno se nadamo da smo u tome uspeali i da će čitaoci imati pred sobom relevantno naučno štivo, koje prati aktuelne teme kako sa stanovišta nauke i struke tako i društva u celini.

Zapaženo učešće na Konferenciji imale su kolege iz susednih država bivše Jugoslavije, ali i kolege iz Bugarske. Na ovaj način razmenjuju se informacije, stvaraju se i održavaju međusobni kontakti, što sve doprinosi da Filozofski fakultet u Nišu i Departman za psihologiju postanu sve značajnija naučna i obrazovna institucija. U periodu značajnih reformi visokog obrazovanja postojanje jednog ovakvog skupa, razvijanje izdavačke delatnosti i jačanje međunarodnih veza, izuzetno je važno za napredovanje psihološke struke, grad Niš, kao i razvoj nauke u regionu u celini.

Poseban značaj ima i mogućnost da mladi istraživači prikažu rezultate svojih istraživanja, afirmišu se i dalje napreduju u svojoj naučnoj delatnosti. O tome govori visoka motivacija studenata psihologije da učestvuju na skupu sa izborom veoma zanimljivih i relevantnih istraživačkih problema. Zahvaljujemo se svim učesnicima skupa i autorima koji su poslali svoje priloge. Posebno se zahvaljujemo Ministarstvu nauke Republike Srbije i Filozofskom fakultetu u Nišu, koji su omogućili održavanje skupa i publikovanje Zbornika radova.

Urednici

UDK 316.356.2 : 159.942-053.6

Violeta Arnaudova¹

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Skopje

VASPITNI STILOVI RODITELJA I EMOCIONALNA INTELIGENCIJA ADOLESCENATA

Rezime

Postoje mnogobrojni načini preko kojih porodica deluje na svoje članove. Od trenutka rađanja deteta svaki gest nege, sposobnost roditelja da prepoznaju potrebe deteta i njihova spremnost da odgovore na njih, međusobni odnosi bračnih partnera, sve to oblikuje interakciju roditelj / dete, a samim tim i psihološku realnost članova porodice. Ponašanje roditelja prema detetu ima značajnu ulogu ne samo u pogledu sticanje znanja, veština, vrednosti, stavova itd., već i u pogledu razvoja osećanja prema sebi i drugima. Emocionalno obrazovanje ne prenosi se jedino rečima roditelja, već i putem postupaka kojim roditelji pomažu deci da savladaju svoje emocije i osećanja.

Istraživanje, koje je imalo za cilj da utvrdi povezanost vaspitnih stilova roditelja sa emocionalnom inteligencijom adolescenata, uključilo je 80 ispitanika (36 muškog i 44 ženskog pola). Vaspitni stilovi odnose se na procenu roditelja od strane dece, a za njihovu procenu primenjen je upitnik EMBU švedskog autora Perisa i to Arindelova adaptirana forma, koja se pokazala veoma pogodnom za istraživanja u kulturološki različitim sredinama. Ovom skalom dobili smo podatke o pet vaspitnih stilova: odbacivanje, preterana zaštita, emocionalna toplina, nedoslednost, favoriziranje deteta. Emocionalnu inteligenciju ispitanika testirali smo upitnikom TEIQue-SF, čiji su autori Petrides i Furnham.

Statističkom obradom rezultata konstatovali smo postojanje pozitivne povezanosti između emocionalne topline roditelja i emocionalne inteligencije adolescenata ($r = 0.80$, $p > .01$), kao i negativnu povezanost preterane zaštite sa jedne strane i emocionalne inteligencije, sa druge ($r = -0.57$, $p > .01$). Rezultati nisu pokazali povezanost ostala tri vaspitna stila i emocionalne inteligencije.

Testirajući razlike između polova, u pogledu ispitivanih varijabli, konstatovali smo da adolescenti ženskog pola imaju višu emocionalnu inteligenciju u poređenju sa adolescentima muškog pola ($z = -2.71$, $p < .01$). Takođe smo konstatovali da roditelji primenjuju različite vaspitne stilove prema muškoj, odnosno ženskoj deci. Prema ženskoj deci oni više primenjuju emocionalno topli stil ($z = 1.55$, $p < .05$), dok prema muškoj, stil favoriziranja ($z = 10.67$, $p < .01$).

Ključne reči : vaspitni stilovi, emocionalna inteligencija, polne razlike, adolescencija

¹ E- mail viki@fzf.ukin.edu.mk

***Promenom unutrašnjih stavova svog uma, ljudska bića
mogu da promene spoljne aspekte svog života..***

Vilijam Džejms

Porodična atmosfera je deo direktnog ili indirektnog vaspitnog delovanja porodice. Roditelji teže da svojim relativno postojanim načinom ponašanja prema detetu favorizuju ili eliminišu neke oblike ponašanja svoje dece. „Vaspitni stil podrazumeva procenu roditelja kojim vaspitnim postupcima će na najbolji način ostvariti svoje vaspitne ciljeve, a da ne naruše, pre svega, emocionalni odnos prema detetu, tj. postupak proističe iz bazičnog osećanja prihvatanja i ljubavi ili odbacivanja i uslovne ljubavi” (Piorkowska-Petrović, 1990, prema: Todorović, 2005, str. 25).

I pored toga što se sa promenom razvojnih potreba deteta menjaju i vaspitni stilovi roditelja, smatra se da je emocionalni činilac najvažnija komponenta vaspitnog stila. U empirijskim istraživanjima ponašanja roditelja, posebno se naglašava značaj sledećih stavova: usredsređenost na dete, demokratsko vaspitanje, popustljivost, usklađenost uzajamnih odnosa roditelja i deteta, kao i spremnost i otvorenost za dečije predloge. Ziemaska (Ziemaska, 1973, prema: Todorović, str. 28) navodi da su posebno negativni po dete vaspitni stilovi koji se karakterišu odbacivanjem, izbegavanjem, preteranim zahtevima i preteranom zaštitom. Poželjni su saradnja, prihvatanje, poštovanje prava deteta i umerena sloboda. Ako majka doživljava dete kao pretešku obavezu, nastojaće da ga što pre „osamostali” udaljavanjem od kuće ili će biti stalno razočarana svojim detetom. Prihvatanje se najčešće manifestuje kroz sledeće oblike ponašanja: iskreno ispoljavanje ljubavi prema detetu, prijatnost i zadovoljstvo u druženju sa njim, javno iskazivanje pohvala, uvažavanje osnovnih dečijih potreba, dopuštanje emotivne nezavisnosti deteta, razvijanje kod deteta osećanja sigurnosti i zadovoljstva zbog sopstvenog postojanja. To ne znači da se detetu ne upućuje prekor i kritika, ali ni u tim situacijama roditelj ne zaboravlja da uvaži ličnost deteta.

„Dete koje se oseća odbačeno od svojih roditelja, postaje uvređeno, ljuto i ispunjeno strahom od novih odbacivanja. Ono razvija ili odbranbenu nezavisnost ili se emotivno povlači. U ekstremnim slučajevima takvo dete ostaje apatično ili emotivno slepo, ili manje tolerantno na stres, manje

MLADI I PORODICA

emotivno stabilno od deca koja su prihvaćena. Međutim, dete koje prima nametljivu pažnju i slepu ljubav svojih roditelja ima pojačano zavisne potrebe i stoga je zavisnije od dece koja primaju neku umerenu ljubav. Izgleda da „slepa ljubav” uključuje ne samo obilje osećajnosti, već i preteranu i nametljivu kontrolu” (Rohner, prema: Todorović, str. 33).

Porodica ima snažan uticaj na razvoj ličnosti. Između ostalog ona utiče na razvoj samosvesti, vladanje sobom, društvenu svest i međuljudske odnose, odnosno, na veštine koje zajedno čine emocionalnu inteligenciju. Prve dve veštine povezane su sa odnosom prema sebi, a druge dve su više povezane sa odnosima prema drugima. „Četiri veštine emocionalne inteligencije imaju tendenciju da se sparuju po dvema primarnim kompetencijama: ličnom i društvenom kompetencijom. Lična kompetencija rezultat je veštine samosvesti i vladanja sobom. To je sposobnost da ostanete svesni svojih emocija i vladate svojim ponašanjem i sklonostima. Društvena kompetencija je rezultat nečije društvene svesti i umeća snalaženja u međuljudskim odnosima. To je sposobnost da razumete ponašanje i motive drugih ljudi i da se snađete u odnosima s njima” (Bradberry & Greaves, 2006, str. 44).

Problem

Istraživanje ima cilj da ispita povezanost vaspitnih stilova roditelja i nivoa emocionalne inteligencije adolescenata. Ispitivanjem se takođe proveravaju razlike adolescenata različitog pola u pogledu emocionalne inteligencije imajući u vidu vaspitne stilove njihovih roditelja, kao i tendenciju roditelja prema određenim vaspitnim stilovima.

Varijable

Vaspitni stilovi roditelja odnose se na procenu roditelja od strane deteta, kojim vaspitnim postupcima roditelji ostvaruju svoje vaspitne ciljeve, a da se ne naruši, pre svega, emocionalni odnos prema detetu. Postupak proističe iz bazičnog osećanja prihvatanja i ljubavi, ili odbacivanja i uslovne ljubavi. „Vaspitni stil je postojan vaspitni odnos između onog koji vaspitava i vaspitanika i karakteriše ga izgrađen sistem metoda ponašanja” (Petrović-Piorkowsa, 1994, prema: Todorović, 2005, str. 147). Ispitivani vaspitni stilovi operaciolizovani su pomoću EMBU upitnika za procenu

Violeta Arnaudova

vaspitnog stila, švedskog autora Perisa i to Arindelova adaptirana forma (Todorović, 2005).

Vaspitni stil prihvatanje karakteriše se emocionalnom toplinom roditelja prema detetu, odobravanjem, razumevanjem, interesovanjem za dete pri čemu se često koriste objašnjenja kada se traži disciplina, a retko se koriste fizičke kazne. Ovaj faktor obuhvata oblike ponašanja koji se odnose na psihološko nagrađivanje. Roditelji nagrađuju decu za poželjne oblike ponašanja, pokazujući im ljubav i posebnu pažnju.

Vaspitni stil odbacivanje karakteriše neizražavanje pozitivnih osećanja, a otvoreno ispoljavanje negativnih, stalan kritički odnos prema detetu, brojni zahtevi, nerazumevanje motiva dečijeg ponašanja i nepoštovanje dečijih potreba, strogo kažnjavanje, zastrašivanje, omalovažavanje, uskraćivanje pažnje detetu, njegovom mišljenju i potrebama i diktatorski odnos prema njemu. Ovaj stil odlikuje psihološko kažnjavanje deteta.

Vaspitni stil preterana zaštita - emocionalna vezanost i dominacija roditelja utiču na preterano ispravljanje ponašanja deteta i preterane zahteve uz prisiljavanja. Dete se usmerava prema zahtevima majke ili oca bez uvažavanja osobenosti njegove ličnosti i razvojnih mogućnosti. Ovaj vaspitni stil se ispoljava preko zaštićavanja deteta na žustar i autoritativan način, relativno visokog stepena nametljivosti, namere da se u velikoj meri sve zna šta dete radi, postavljanja visokih standarda uspešnosti u ponašanju, školi, nametanja strogih pravila i zahteva za bezuslovnom poslušnošću.

Favorizovanje deteta - podrazumeva takvo ponašanje roditelja kojim detetu obezbeđuje privilegovan položaj u odnosu na ostalu decu u porodici.

Nedoslednost - ukoliko se roditelji ponašaju različito od situacije do situacije, tj. jednom nagrađuju neki vid ponašanja, a drugi put ili ne reaguju na to ili ga kažnjavaju, dete neće imati stabilne kriterijume na osnovu kojih bi usmeravalo i korigovalo svoje postupke. Ono je nesigurno u pogledu svojih postupaka, kao i u pogledu roditeljske ljubavi. Ovaj stil je pokazatelj ambivalentnog odnosa roditelja prema detetu.

Emocionalna inteligencija je crta ličnosti koja je povezana sa osećanjima i sposobnostima samoopažanja. Prema široj definiciji ona predstavlja proces prepoznavanja svojih i emocionalnih stanja drugih da bi se efikasnije mogli rešiti eventualni problemi i adekvatno regulisalo ponašanje. Prva definicija emocionalne inteligencije bila je da je to „sposobnost praćenja svojih i tuđih osećaja i emocija, te upotreba tih informacija u razmišljanju i ponašanju” (Mayer & Salovey 1996), a model strukture takvih procesa uključuje: a) procenu i izražavanje emocija kod sebe i kod drugih, b) regulaciju emocija kod sebe i drugih i c) upotrebu emocija u adaptivne svrhe.

Hipoteze istraživanja

1. Postoji povezanost između vaspitnih stilova roditelja i emocionalne inteligencije adolescenata.
 - a) Postoji pozitivna povezanost između prihvatanja od strane roditelja i emocionalne inteligencije adolescenata.
 - b) Postoji negativna povezanost između vaspitnih stilova: preterana zaštita, odbacivanje, nedoslednost i favorizovanje od strane roditelja i emocionalne inteligencije adolescenata.
2. Postoje značajne razlike u izraženosti emocionalne inteligencije adolescenata različitog pola. Adolescenti ženskog pola imaju veću emocionalnu inteligenciju u poređenju sa adolescentima muškog pola.
3. Postoje značajne razlike u vaspitnim stilovima roditelja prema adolescentima različitog pola.
 - a) Prema adolescentima muškog pola roditelji više primenjuju stil favoriziranja.
 - b) Prema adolescentima ženskog pola roditelji više primenjuju emocionalnu toplinu kao vaspitni stil.

Uzorak

Uzorak je prigodan i sačinjavaju ga 80 srednjoškolaca trećeg razreda iz dve srednje škole iz Skoplja (44 ženskog, a 36 muškog pola). Učenici su najpre popunjavali EMBU-upitnik o vaspitnim stilovima, a zatim TEIQue-SF o emocionalnoj inteligenciji.

Instrumenti

EMBU skala

Instrument je namenjen proceni roditeljskog ponašanja od strane njihove dece. Konstruisao ga je švedski istraživač Peris. Arindell i saradnici u Holandiji, 1983. Oni su izveli najopsežniju proveru ove skale i na višem nivou faktORIZACIJE izdvojili su 4 čista faktora: odbacivanje, preteranu zaštitu, emocionalnu toplinu i favorizovanje deteta (omiljeno dete). Arindelova verzija skale imala je 64 stavke formulisane u obliku tvrdnji sa četvorostepenom skalom Likertovog tipa. Na ovu opisanu skalu dodata je skala za procenu nedoslednosti roditelja u postupcima prema deci (7 ajtema).

Test emocionalne inteligencije TEIQue-SF

Upitnik TEIQue-SF, autora Petrides, Frederickson & Furnham, sadrži 30 tvrdnji Likertovog tipa sa sedam stepena i smatra se veoma pouzdanim instrumentom. Neki od njih su reverzibilni, a njihov zbir je u rasponu od 30 do 210 bodova (www.ioe.ac.uk).

Obrada podataka

Za deskriptivnu statistiku izračunate su aritmetičke sredine i standardna odstupanja. Statistika zaključivanja bazira se na primeni Pirsonovog koeficijenta korelacije i t-testa za razlike između polova i vaspitnih stilova.

Rezultati istraživanja

Dobijene frekvencije i njihova distribucija prikazani su tabelarno i grafički. Prema podacima u Tab.1 vidi se da su ispitanici prosečne emocionalne inteligencije ($M=120$, $SD=30.09$) i da je raspon dobijenih skorova više prema desnoj strani distribucije. U pogledu vaspitnih stilova vidi se da svi vaspitni stilovi imaju niža postignuća u odnosu na teorijske srednje skorove.

Tabela 1. Aritmetičke sredine i standardne devijacije za sve ispitivane varijable(N=80)

	M	SD	Empirijski najniži skor	Empirijski najviši skor	Teorijski najniži skor	Teorijski najviši skor
Emoc. inteligencija	120.0	30.09	88	209	30	210
Emoc. toplina	47,41	11.82	20	67	17	68
Preterana zaštita	22.5	5.22	20	45	15	60
Odbacivanje	37.5	5.00	23	43	25	100
Nedoslednost	10.5	2.02	10	19	7	28
Favor. subjekt	7.5	2.29	5	12	5	20

Vaspitni stilovi roditelja i emocionalna inteligencija adolescenata

Tabela 2. Korelaciona analiza emocionalne inteligencije i vaspitnih stilova

Vaspitni stilovi	M	δ	Korelacija značajnost
Emocionalna toplina	47,41	11,82	0.80**
Preterana zaštita	32,83	5,22	-0.57**
Odbacivanje	32,49	5,00	-0.04
Nedoslednost	13,06	2,02	-0.08
Favorizovan subjekt	7,93	2,29	-0.15

**Korelacija značajna na nivou .01

Emocionalna inteligencija i vaspitni stil emocionalna toplina su statistički značajno povezani ($p = .01$, $r = .80$, Tab. 2, Grafik br. 3 u prilogu),

odnosno, sa povećanjem nivoa emocionalne topline povećava se nivo emocionalne inteligencije. Time su se naša očekivanja u vezi sa ovom hipotezom ispunila. Topla porodična atmosfera pozitivno je povezana sa razvojem emocionalne inteligencije dece. Ovaj vaspitni stil karakteriše bezrezervna ljubav, nežnost i podrška deteta, interes o tome šta deca rade, šta se njima događa. Roditelji izražavaju svoje emocije i prihvataju decu. Prihvatajući dete takvo kakvo je, roditelji mu pomažu u izgradnji sistema vrednosti, načina ponašanja i komuniciranja, pomažu mu da bude prihvaćeno u sredini. Poverenje roditelja pomaže u izgradnji samopouzdanja, sposobnosti i u razvoju emocija. To pomaže adolescentu da se lakše suoči sa negativnim, štetnim uticajima sredine. Ovaj stil doprinosi da se dete identifikuje sa svojim roditeljima, da preuzme socijalno prihvatljive osobine.

Rezultati korelacione analize pokazuju statistički značajnu povezanost **emocionalne inteligencije i preterane zaštite** ($p .01$, $r = - .57$, Tab. 2, Grafik br. 3 u prilogu). Sa skater dijagrama u prilogu vidi se raspored skorova obe varijable, odnosno da sa povećanjem nivoa preterane zaštite opada nivo emocionalne inteligencije. Ovi rezultati potvrdili su naša očekivanja da adolescenti koji su previše zastićeni imaju nižu emocionalnu inteligenciju.

Preterana zaštita negativno je povezana sa razvojem emocionalne inteligencije deteta. Ovaj vaspitni stil karakteriše se visokom kontrolom i visokim zahtevima roditelja. Visoka kontrola otežava razvitak samostalnosti i samopoštovanja. Prevelika pažnja i briga ne pogoduju emocionalnom razvoju. Dete ima utisak da nije sposobno da se samo brine o sebi. U periodu adolescencije dete koje je vaspitavano ovim vaspitnim stilom suočava se sa velikim preprekama. Ono uvek traži mišljenje drugih o njegovim sposobnostima, iz tih razloga pohvale i nagrade koje dolaze od roditelja i nastavnika imaju izuzetnu važnost. Ali, ova deca teško podnose neuspehe, više krive sebe nego što preuzimaju inicijative da bi se suočili sa problemom. Ovim vaspitnim stilom roditelji stvaraju nesigurnost deteta, sprečavaju pravilan moralan razvoj i razvoj identita, i produžavaju zavisnost. Njihov polazni stav u vaspitanju je da jedino kontrolom deteta mogu ostvariti svoju roditeljsku ulogu.

Rezultati korelacione analize ukazuju da je **emocionalna inteligencija** negativno povezana sa **odbacivanjem, nedoslednošću i**

favorizovanjem deteta, mada korelacije nisu statistički značajne (Tab. 2, Grafik br. 4, 5, 6 u prilogu).

Povezanost emocionalne inteligencije i **odbacivanja** je mala i negativna. Vaspitavanje ovim stilom doprinosi da dete dobije utisak da nije ispunilo očekivanja postavljena od roditelja i da su zbog toga oni nezadovoljni. Adolescenti imaju utisak da se ništa dobro od njih ne očekuje, da roditelji nemaju poverenje u njih i njihov uspeh. Sve ovo dovodi do toga da ovi adolescenti doživljavaju sebe nesposobnim i neuspešnim.

Nedoslednost u vaspitanju dovodi do toga da adolescent gubi poverenje u sopstvenu vrednost. U situaciji napregnutosti i stresa javlja se nezadovoljstvo, nestabilnost i smanjena želja za razmenu emocija. Ovim vaspitnim stilom karakterišu se roditelji koji imaju veća međusobna neslaganja, što dovodi do toga da imaju različita očekivanja od deteta. Dogodi se da jedan postupak dovodi do zadovoljstva majke, ali do nezadovoljstva oca, ili obrnuto. Krajnji ishod ovakvog ponašanja roditelja vodi do stvaranje nesigurnosti i nestabilnosti adolescenta.

Emocionalna inteligencija i pol adolescenata

Tabela 3. Polne razlike u pogledu emocionalne inteligencije

Pol	N	M	Δ	Mz	D	δD	F	df	z	značajnost (p)
m	36	134,08	26,52	142,91	17,67	4,26	1,11	78	-2,71	,01**
ž	44	151,75	30,78							

**Razlika aritmetičkih sredina značajna na nivou ,01

U pogledu emocionalne inteligencije ispitanici različitog pola pokazuju statistički značajne razlike ($z = -2,71$, $p < 0,01$, Tab. 3, Grafik br. 7 u prilogu). Rezultati ukazuju da adolescenti ženskog pola imaju veću emocionalnu inteligenciju u poređenju sa adolescenata muškog pola, čime se potvrđuje naša druga hipoteza.

Vaspitni stilovi roditelja i pol adolescenata

Tabela 4. Razlike polova u pogledu vaspitnog stila - favoriziovanii subjekt

Pol	N	M	δ	Mz	D	δD	F	df	z	značajnost (p)
m	36	9,86	1,51	8,14	3,43	1,47	0,54	78	10,67	0,01**
ž	44	6,43	1,43							

**Razlika je statistički značajna na nivou 0,01

Utvrđena razlika vaspitnog stila favorizovanje dece različitog pola, prema tabelarnoj vrednosti dobijenoj jednosmernim testiranjem nulte hipoteze, vidi se da je statistički značajna ($z = 10.67$, $p < .01$, Tab. 4, Grafik br. 8 u prilogu). Podaci govore da roditelji češće favorizuju adolescente muškog pola. Time se potvrđuje i ova naša pretpostavka. I pored toga što se u većem broju porodica (u Makedoniji) favorizuju deca muškog pola, viša emocionalna inteligencija ženske dece, govori o tome da vaspitni postupci roditelja nisu u prilog muškom polu, bar kad je u pitanju emocionalna inteligencija.

Tabela 5. Razlike polova u pogledu vaspitnog stila - emocionalna toplina

Pol	N	M	δ	Mz	D	δD	F	df	z	značajnost (p)
m	36	45,17	11,57	47,21	-4,08	11,7	0,06	78	1,55	0,12
ž	44	49,25	11,83							

U vezi sa vaspitnim stilom emocionalne topline u vaspitanju dece različitog pola, prema tabelarnim vrednostima dobijenim jednosmernim testiranjem nulte hipoteze, vidi se da ne postoje statistički značajne razlike ($z = 1.55$, $p > .01$, Tab. 5, Grafik br. 9 u prilogu). Podaci govore da roditelji

podjednako koriste vaspitni stil emocionalne topline bez obzira na pol deteta, čime se naša hipoteza ne potvrđuje.

Zaključak

Deci je potrebno prisustvo roditelja i njihovo zanimanje za ono što se dešava u njihovom životu. Stoga je preporučljivo da roditelji pokazuju iskreno zanimanje za ono što dete radi, jer će to pojačati motivaciju i uživanje deteta u njegovoj delatnosti, što je siguran put ka samoostvarivanju i razvoju sopstvene ličnosti. Dete razvija samopoverenje i sposobnost nepristrasnog procenjivanja sopstvene ličnosti oslanjajući se na mišljenje roditelja, drugih odraslih i svojih vršnjaka o sebi. Omalovažavano i kritikovano dete razvija osećanje manje vrednosti. Ukoliko se u porodici neguje pozitivan stav prema poštovanju prava deteta, to će zadovoljiti njegovu potrebu za samopoštovanjem. Preterani zahtevi, česte opomene, kritika i prebacivanje, sputavaju potrebu za samopoštovanjem.

Kod dece izložene odbacivanju često se javljaju neposlušnost i agresivnost, a slabo se razvijaju emocije kao saosećanje, druželjubivost, požrtvovanje, nesebičnost. Dete koje se oseća prihvaćeno od roditelja, dobro je raspoloženo, veselo, dinamično, sigurno u sebe, osećajno i hrabro. Ukoliko roditelj izbegava odnose sa detetom, ono postaje nesposobno za uspostavljanje trajnih emotivnih veza, nije istrajno u svojim postupcima i može biti neprijateljski nastrojeno prema svojoj sredini. Izbegavanje od strane roditelja dok je dete u stanju potpune zavisnosti od njih, osiromašuje emotivne veze i one se gube.

Ukoliko su roditelji prepuni neumerenih zahteva, koji su preterani za dete, a zatim kritički orijentisani i sa čestim zamerkama, dete gubi poverenje u sopstvene snage i postaje nesigurno, preosetljivo, često opsesivno, lakomisleno i podložno drugima.

Preterana zaštita usporava psihosocijalno sazrevanje. Kod ove dece često se javlja nemarnost, nepreduzimljivost, popustljivost ili ponašanje razmazanog deteta. Takvo dete je svadljivo, drsko, uobraženo, zlostavlja roditelje, sebično je i postavlja roditeljima preterane zahteve. U odsustvu roditelja ovo dete postaje nesigurno i uznemireno.

Violeta Arnaudova

Jedna od specifičnosti vezanih uz porodičnu klimu je i pretpostavka da se emocionalna inteligencija može razvijati adekvatnim vaspitnim stilovima. Tokom poslednje decenije vidljiv je povećan interes i za primenu programa koji imaju za cilj razvijanje socijalne i emocionalne veštine, poput rešavanja problema, donošenja odluka, komunikacijskih veština, prepoznavanja vlastitih i tuđih emocija i nošenje s njima na primeran način, regulaciju emocija, upravljanje sopstvenim ponašanjem i slično.

Stručnjaci različitih profesija objedinjuju znanja s područja inteligencije, razvojne psihologije, neurologije, kao i vaspitanja i obrazovanja, kako bi osmislili strategije primarne prevencije, kroz programe kojima deci pomažu da razviju socijalne i emocionalne kompetencije.

Literatura

Bradberry, T & Greaves, J. (2006). *Emocionalna inteligencija*, Zrenjanin: Sezam book.

Mayer, J. D & Salovey, P. (1996). What is emotional intelligence? *Emotional development and emotional intelligence: Implications for educators*, New York: Basic Books, 3-31, preuzeto sa [P. Salovey@Sluyter](mailto:P.Salovey@Sluyter)

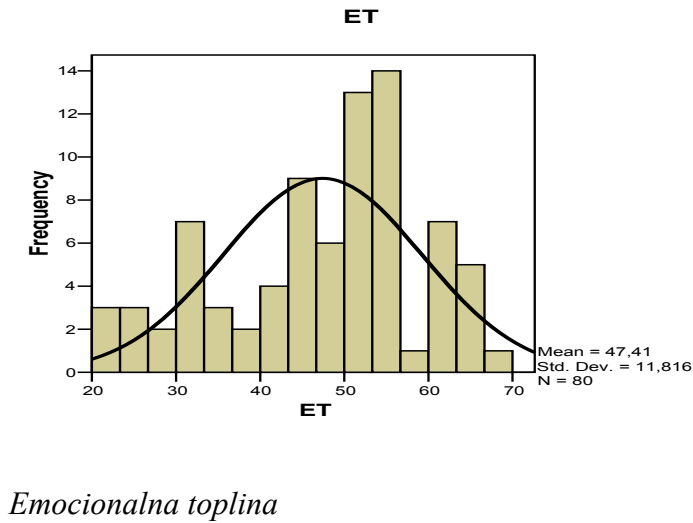
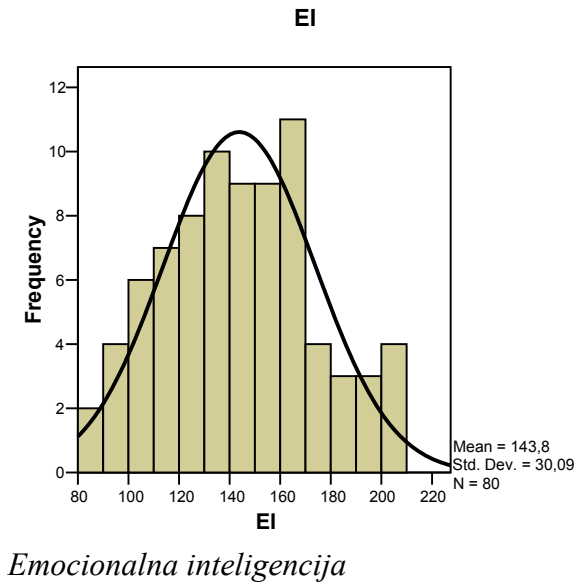
Sapiro, L. (1998). *Kako vaspitanjem dobiti dete sa visokim EQ*, Beograd: Narodna knjiga-Alfa, preuzeto sa www.ioe.ac.uk

Stefanovic-Stanojevic, T. (2007). Uticaj kvaliteta afektivne vezanosti na razvoj crta emocionalne inteligencije, *Primenjena psihologija: Društvo, porodica i ponašanje*, Niš: Filozofski fakultet.

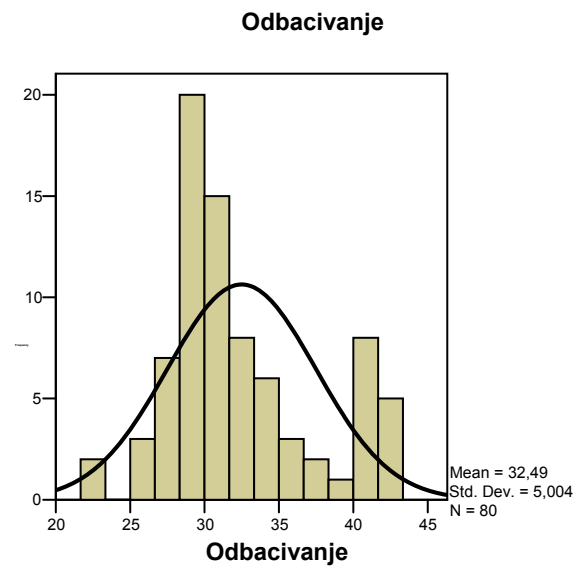
Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopostovanje adolescenata*, Niš: Filozofski fakultet.

PRILOZI

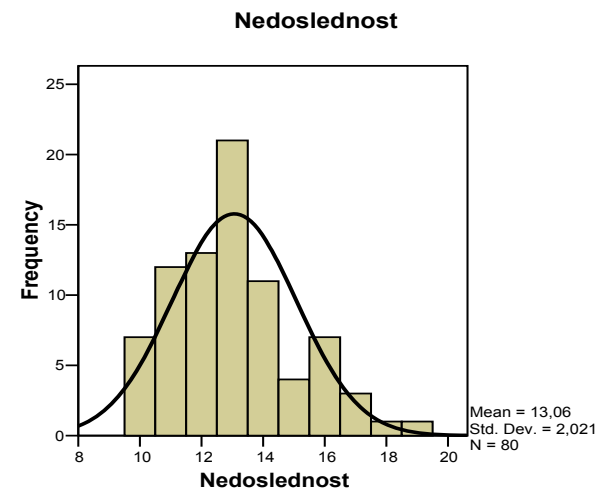
Frekvencije

Frekvencije

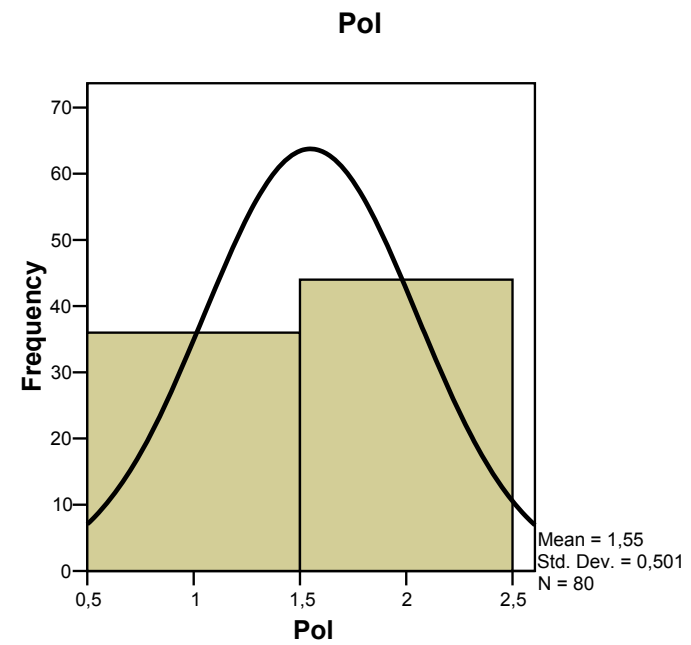
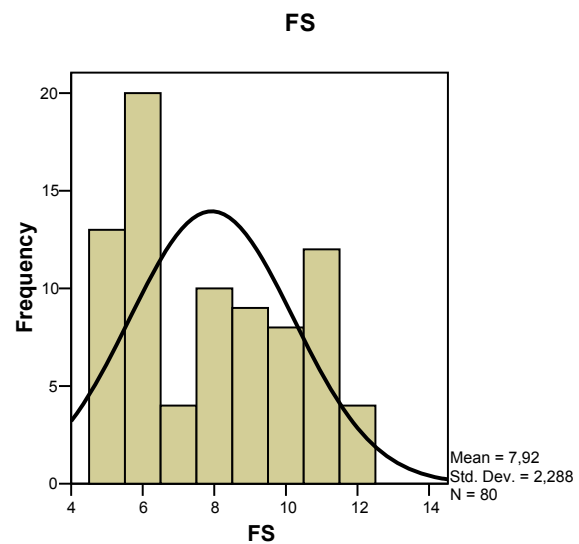

Odbacivanje

Nedoslednost

Frekvencije

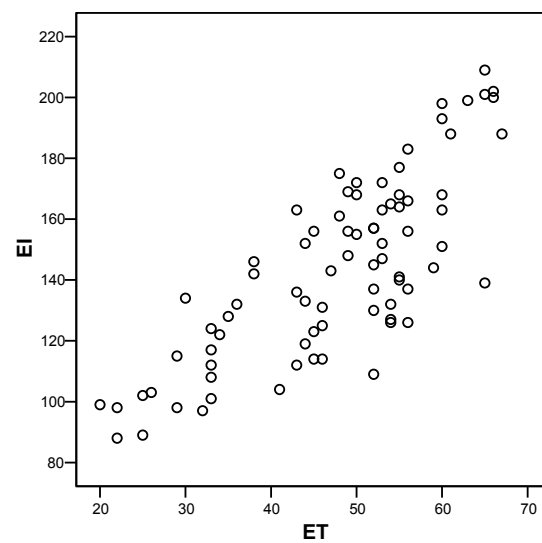

Favorizovan subjekt

Pol

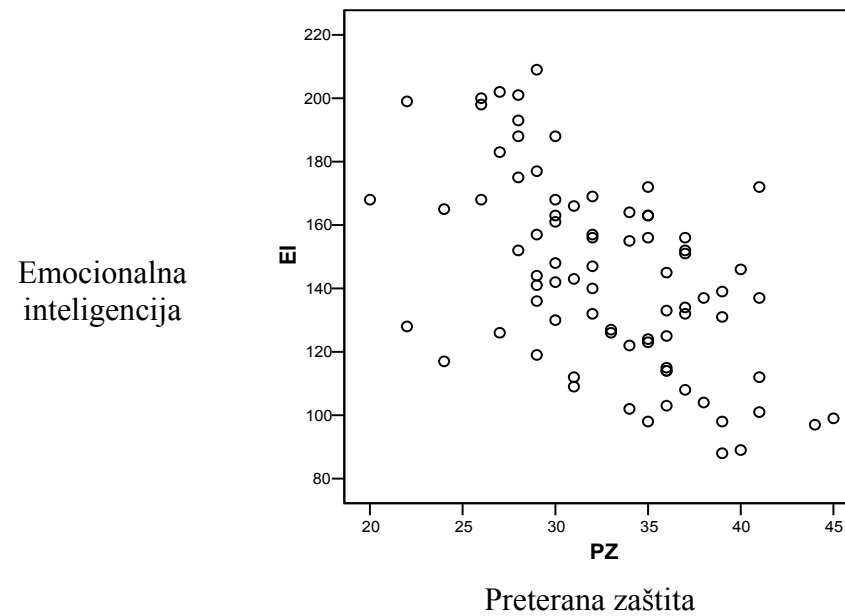
Grafik br.1 *Frekvencije i distribucija skorova za emocionalnu inteligenciju, emocionalne topline, ddbacivanje, nedoslednost, favorizovan subjekt, pol*

Emocionalna
inteligencija

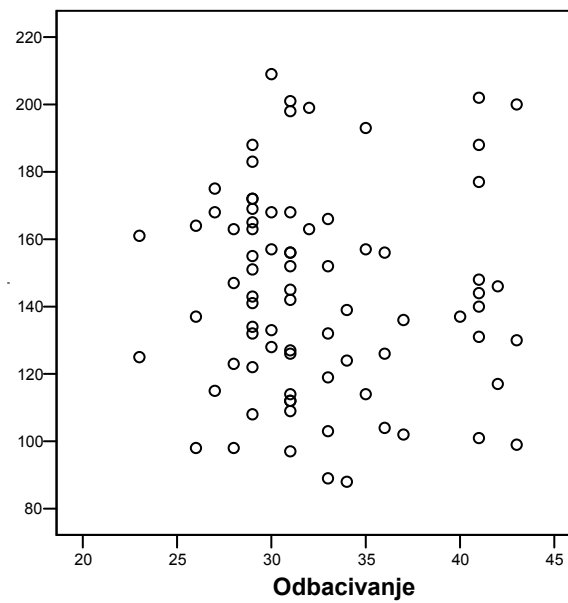
Emocionalna toplina

Grfakik br. 2 *Prikaz Pirsonovog koeficijenta korelacije emocionalne inteligencije i emocionalne topline*

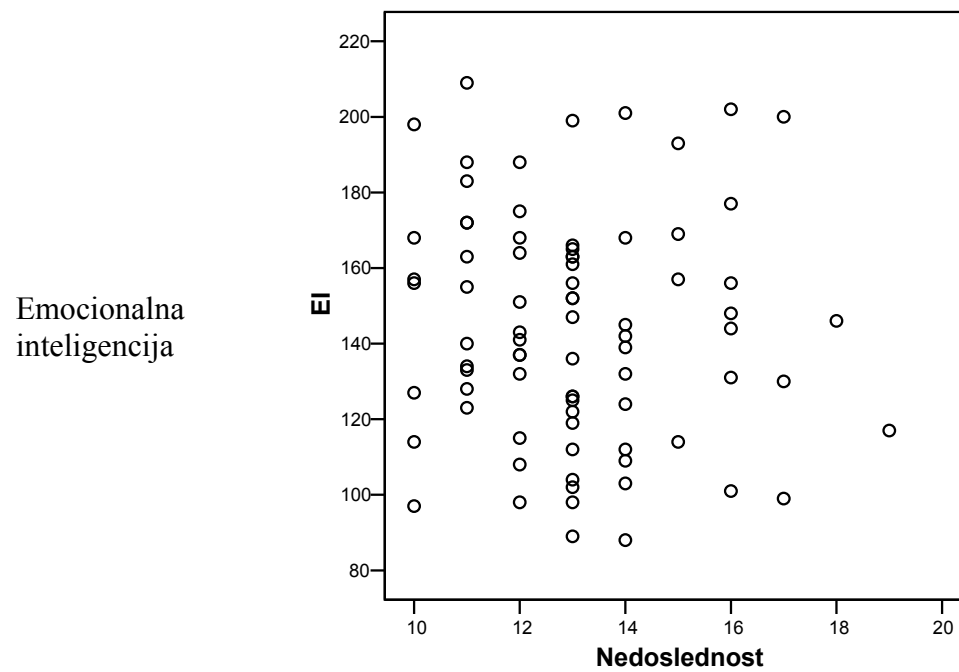
Grafik br. 3 *Prikaz Pirsonovog koeficijenta korelacije emocionalne inteligencije i preterane zaštite*

Emocionalna
inteligencija

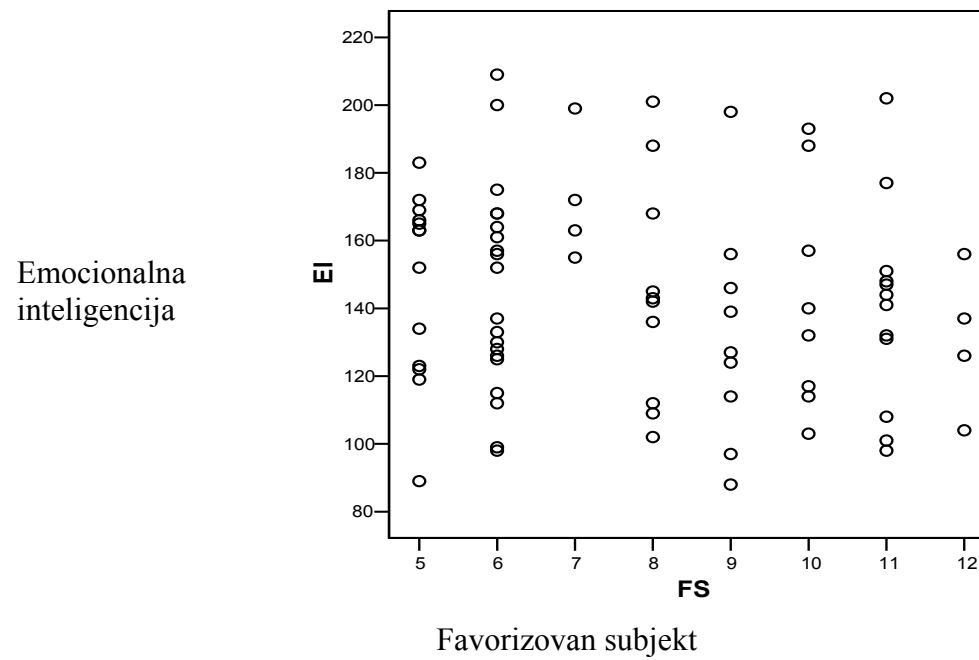

Odbacivanje

Grafik br. 4 Prikaz Pirsonovog koeficijenta korelacije emocionalne inteligencije i odbacivanja

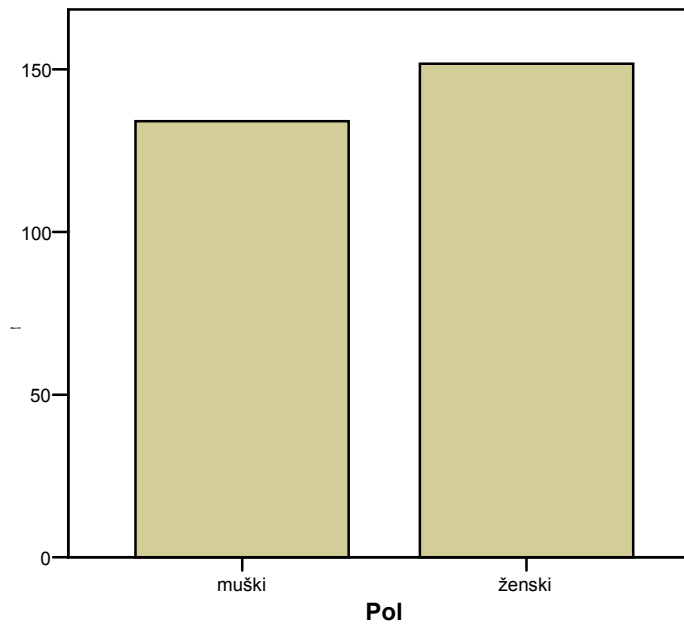

Grafik br. 5 Prikaz Pirsonovog koeficijenta korelacije emocionalne inteligencije i nedoslednosti

Grafik br. 6 *Prikaz Pirsonovog koeficijenta korelacije emocionalne inteligencije i favorizovanog subjekta*

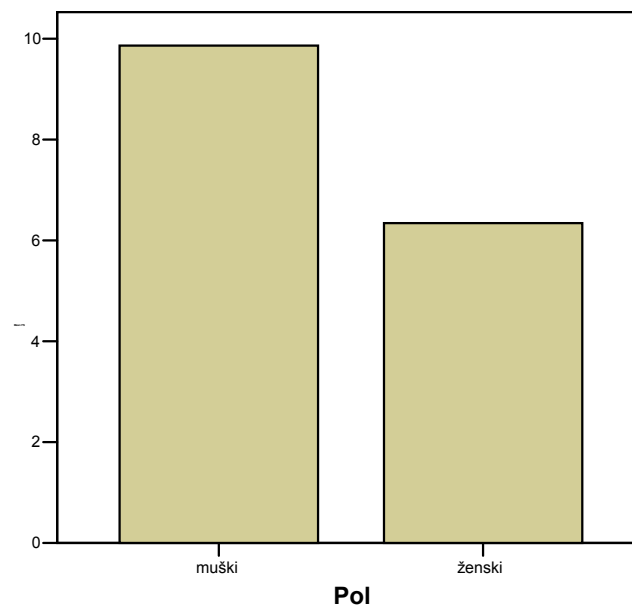
Aritmetička
sredina
emocionalne
inteligencije

Pol

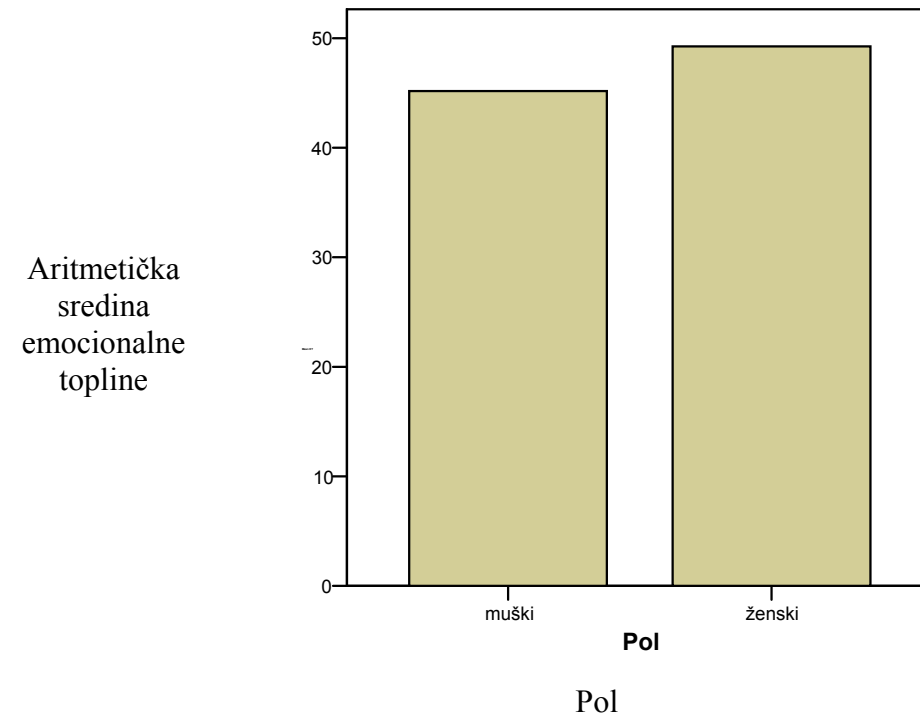
Grafik br. 7 Distribucija aritmetičkih sredina emocionalne inteligencije za oba pola

Aritmetička
sredina
favorizovanog
subjekta

Pol

Grafik br. 8 *Distribucija aritmetičkih sredina za vaspitni stil favorizovan subjekt za oba pola*

Grafik br. 9. *Distribucija aritmetičkih sredina za emocionalnu toplotinu za oba pola*

PARENTAL STYLES OF UPBRINGING AND EMOTIONAL INTELLIGENCE OF ADOLESCENTS

Prof, phd Violeta ARNAUDOVA

Resume

There are numerous ways through which a family influence its members. From the moment of a child's birth each gesture of caring, capability of parents to recognize the child's needs and their readiness to fulfill them and relations of partners, all these shape parent-child interaction, and with that a psychological reality of family members. Parental behaviour bears a significant role not only in gaining of knowledge, skills, values, attitudes, but also when it comes to development of feelings towards oneself and others. Emotional education is not only transferred by words but also by actions with which parents help their children to overcome their emotions and feelings.

The research, which had for its goal to confirm the connection between parental styles of upbringing with emotional intelligence of adolescents, has included 80 tested (36 males and 44 females). Upbringing styles refer to children's evaluation of their parents, while for their estimation EMBU questionnaire of Swedish author- Peris (Arindell's adapted form) which has proved as very appropriate for the research in culturally different areas, has been applied. By this scale we have got data on five upbringing styles: rejection, overprotectiveness, emotional warmth, favourizing of a child. Emotional intelligence of tested adolescents have been checked by TEIQue-SF questionnaire, whose authors are Petrides and Furnham.

Statistically processed data have shown the existence of positive connection between emotional warmth of parents and emotional intelligence of adolescents ($r = 0.80$, $p > .01$), as well as a negative connection of overprotectiveness on one side and emotional intelligence on the other side ($r = -0.57$, $p > .01$). The results have not shown the connection of the remaining three upbringing styles and emotional intelligence.

Testing the difference between sex, in connection to tested variables, we have come to conclusion that female adolescents have higher emotional intelligence in comparison to male adolescents ($z = -2.71$, $p < .01$). We also have realized that parents have different upbringing styles to male, that is, to female children. They have more emotionally warm style to female children ($z = 1.55$, $p < .05$), while for male children their style is favourizing ($z = 10.67$, $p < .01$).

Key words: upbringing styles, emotional intelligence, gender differences, adolescence.

UDK 159.942.2 : 159.923

Tatjana Stefanović-Stanojević², Marina Hadži Pešić
Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Niš,

KLASIFIKACIJA INDIVIDUALNIH RAZLIKA: TEORIJA AFEKTIVNOG VEZIVANJA I TRANSAKCIONA ANALIZA

Rezime

Rad se može razumeti kao pokušaj povezivanja aktuelnih psiholoških teorija, Teorije afektivnog vezivanja i Transakcione analize, na osnovu brojnih teorijskih sličnosti, počev od sagledavanja dinamike ličnosti, do klasifikacije individualnih razlika.

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 204 studentkinje Filozofskog fakulteta, prosečne starosti 21,7 godina. Upotrebljeni su instrumenti za ispitivanje partnerske afektivne vezanosti, Experience of Close Relationship Scale, (Brenan, Clark and Shaver, 1998), upitnik za identifikaciju drajverskog ponašanja, Drivers Check List (Hazell, 1986) kao i upitnik za dobijanje podataka o socio-demografskim karakteristikama.

Rezultati su donekle iznenađujući, pre svega u pogledu distribucija, kako obrazaca afektivne vezanosti, tako i drajvera transakcione analize. Pokušali smo da ih razumemo upoređujući ih sa rezultatima na slično organizovanim kros-kulturnim istraživanjima (van Ijzendoorn i Sagi, 1999). Rezultati istraživanja su pokazali da postoji statistička značajna korelacija između obrasca tzv. bojažljive partnerske afektivne vezanosti i drajvera Budi jak, kao i obrasca okupirane afektivne vezanosti sa drajverima Ugodi i Požuri.

Ključne reči: Teorija afektivnog vezivanja, Transakciona analiza, obrasci afektivnog vezivanja, drajveri.

Teorijski okvir

Psihologija je relativno mlada nauka u kojoj koegzistiraju brojne, na prvi pogled, različite teorije. Postojanje različitih teorija podrazumeva i razlike u pogledu npr. razumevanja osobina ličnosti ili razvoja ličnosti uopšte, što implicira opasnost da čitav dijapazon psiholoških postupaka,

² email: tatjanass@filfak.ni.ac.yu

počev od sagledavanja potreba i osećanja, do eventualnog terapijskog intervenisanja, zavisi od teorijskog okvira u kome se psiholog kreće. Zbog toga je neophodno kretati se i van uskih okvira pojedinačnih teorija i u širem okviru psihologije kao nauke tragati za zajedničkim elementima. Činjenica da su u mnogim od psiholoških teorija razrađeni i instrumenti za procenjivanje osobina ili tipova ličnosti, okolnost je koja olakšava upoređivanje, dajući empirijsku notu čitavom postupku.

Posebno smislenim učinilo nam se promišljanje i povezivanje teorija koje je iznedrila ista, po mišljenju većine psihologa i najznačajnija psihološka škola: Psihoanaliza. Istraživanje je organizovano kao pokušaj da se uporede i povežu dve od brojnih psiholoških škola proizašlih iz Psihoanalize: Teorija afektivnog vezivanja i Transakciona analiza. Promišljanje o važnim zajedničkim imeniteljima pomenutih teorija organizovano je tako da vodi od teorijskog sagledavanja dinamike razvoja ličnosti do empirijskog upoređivanja klasifikacije individualnih razlika.

Teorija afektivnog vezivanja

Priroda i poreklo afektivne vezanosti

Teorija afektivnog vezivanja, nastala je kao pokušaj objašnjenja prirode i porekla čovekove osećajnosti. Osnivač teorije, engleski psihijatar Džon Bolbi (J. Bowlby, 1907-1990) tvrdio je sredinom prošlog veka da potreba deteta za majkom spada u primarne, a ne sekundarne potrebe, što je bio važeći psihoanalitički koncept. Naime, prema psihoanalitičkom konceptu odnos deteta sa majkom zasnovan je na činjenici da majka osigurava zadovoljavanje detetovih primarnih potreba. Psihoanalitičari su ovaj odnos definisali kao odnos *emocionalne zavisnosti*. Da bi naglasio razliku između svojih i psihoanalitičkih određenja odnosa, Bolbi uvodi novi termin: *afektivno vezivanje*. Afektivnu vezanost, definiše kao specifičan, asimetričan odnos koji se u najranijem detinjstvu formira između majke i deteta i traje kroz čitav život. Teorijsku argumentaciju Džona Bolbija o primarnosti potrebe za majkom, uskoro su podržali i empirijski, odnosno eksperimentalni radovi zoopsihologa H. Harlova (Zazo, 1980). Na osnovu brojnih eksperimenata (pomenimo samo najčuveniji sa tek rođenim majmunčićima i dvema surogat majkama: žičanom konstrukcijom i majkom od platna) u tekstu "Priroda ljubavi" Hari Harlov, baš kao i Džon Bolbi

zaključuje da zadovoljenje potrebe za hranom pri uspostavljanju afektivne veze između majke i deteta ni u kom slučaju ne igra primarnu ulogu koja mu se obično pripisuje. I kod novorođenčeta najranijeg uzrasta potreba za kontaktom i traženje majčine blizine idu ispred gladi. Od samog rođenja, kaže Harlov (Zazo, 1980), ljubav se ne hrani isključivo mlekom!

U želji da odgovori i na pitanje porekla afektivne vezanosti između majke i deteta, Bolbi nastoji da razume pravila koja decu i majke rukovode u ponašanju. Impresioniran studijama Konrada Lorenca (Lorentz, 1957) o guskama i njihovoj mladunčadi, kao i analizom ponašanja primata, Bolbi afektivnu vezanost opisuje kao utiskivanje ljudske vrste i zaključuje o predispoziciji za afektivno vezivanje u čitavom životinjskom svetu. Proučavanja životinja, kao i plemena koja se hrane plodovima prirode i lovom omogućilo je odgovor i na pitanje o biološkoj funkciji afektivnog vezivanja. Biološka funkcija afektivnog vezivanja je zaštita.

Klasifikacija individualnih razlika

U ovako definisanom teorijskom okviru, trebalo je razraditi dinamiku afektivne vezanosti: nastajanje i razvoj, počev od rođenja deteta, kroz odrastanje, do formiranja odrasle ličnosti. Koncept unutrašnjeg radnog modela omogućio je da teorija preraste početnu „misiju“ tumačenja ranih odnosa između majke i deteta i preraste u celoživotnu razvojnu teoriju.

Naime, na osnovu načina na koji majka reaguje na signale deteta (osmeh, plač, gukanje i sl.) dete formira tzv. unutrašnji radni model sebe (sliku o sebi) i unutrašnji radni model drugih (sliku o drugima). Ovi modeli, relativno nepromenjeni, persistiraju kroz odrastanje osobe utičući na oblikovanje dominantnih odraslih veza. Teoretičar afektivnog vezivanja (Mary Ainsworth, 1913-1999) razradila je i klasifikaciju individualnih razlika odraslih na osnovu kvaliteta unutrašnjeg radnog modela koji dete ponese iz detinjstva.

TIP "A" ili nesigurna / povučena afektivna vezanost (radni model majki kao dosledno odbijajućih) – Nesigurne, povučene bebe kroz svoja svakodnevna iskustva razvijaju radne modele majki kao dosledno odbijajućih. Majka, dakle, dosledno ne reaguje na potrebe deteta. Pri tom ona može biti prisutna i voditi o detetu računa na određen način, nimalo povezan sa emocijama i signalima koje dete šalje. Ovo rano osećajno

lišavanje Bolbi i istraživači pre Bolbija, vezivali su za separaciju deteta od majke, te je stoga poznato i kao fenomen hospitalizma. U istraživanju Meri Ejnsvort (Ainsworth, 1989), prvi put, isti simptomi se identifikuju i u formalno kompletnoj porodičnoj sredini. Naučeno ponavljanim iskustvima da majka neće odgovoriti na njegove potrebe, dete ovog tipa razvija sliku o svetu kao o mestu koje nije sigurno, ni njemu naklonjeno i odlučuje da više ne šalje signale i ne očekuje naklonost drugih. Štiti se podizanjem oklopa, oslanjanjem, očekivanjem, ali i ulaganjem samo u sebe. Ukoliko obrazac persistira tokom odrastanja, osobe ovog tipa afektivne vezanosti izbegavaju bliskost sa ljudima, ali održavaju osećaj sopstvene vrednosti naglašavajući značaj postignute nezavisnosti i odbrambeno negirajući vrednost bliskih odnosa. Ulažu u sebe ili u materijalne stvari koje ih neće izneveriti. U partnerske veze ulaze retko i bez očekivanja ili često, a površno.

TIP "B" ili sigurna afektivna vezanost (radni model sigurne majčine dostupnosti) – "Sigurno dete ima unutrašnji radni model responzivnog, pouzdanog roditelja koji može pružiti ljubav i sebe kao bića dostojnog ljubavi i pažnje i nosi ove pretpostavke kao zaštitni znak u svim drugim odnosima" (Bowlby, 1969). Kvalitet ranog iskustva sa majkom, sigurno afektivno vezanih beba mogli bi označiti kao doslednu dostupnost i responzivnost majke na signale deteta. Bebe sa sigurnom afektivnom vezom, zahvaljujući ponavljanim iskustvima majčine osećajne responzivnosti stiču sigurnost u majku, odnosno razvijaju model sigurne majčine dostupnosti. Dakle, formiraju sliku o sebi kao o bićima koja zaslužuju ljubav i pažnju majke, a sliku o svetu kao o mestu koje je sigurno, udobno i u kome za njih ima mesta. Sa poverenjem u svet i u sebe ove bebe odrastaju u sigurnu decu.

Odrastaju u sigurne ljude koje karakteriše sposobnost da uživaju i u ličnoj autonomiji i u zadovoljavajućim odnosima sa drugima. Otuda se partnerske veze sigurnih odlikuju poverenjem i spremnošću za otvaranje. Ravnoteža između potrebe za pripadanjem i potrebe za autonomijom, kvalitet je koji su stekli u detinjstvu.

TIP "C" ili nesigurna / ambivalentna afektivna vezanost (radni model nesigurne majčinske dostupnosti) – Nesigurne, ambivalentne bebe razvijaju radni model drugih kao nedosledno dostupnih. Preciznije, beba je nesigurna u dostupnost majke, jer majka selektivno reaguje na njene signale. Prema teorijama učenja neredovni, nepredvidljivi režim potkrepljivanja održava ponašanje, u ovom slučaju afektivno vezivanje. Unutrašnji radni

model određen je borbom na koju dete mora da pristane, ne bi li za sebe obezbedilo minimum pažnje i naklonosti majke. Posledice zasnivanja ovakvog radnog modela su višestruke: pre svega, beba razvija izraženije emocionalno vezivanje za majku (emocionalno zavisna, tzv. lepljiva deca). U strahu da će izgubiti majku, beba je i pojačano nadgleda, kontroliše. Naravno, sva ova pažnja usmerena ka majci znači nedovoljno pažnje, interesovanja za sredinu (slabiji razvoj istraživačkih sposobnosti). Neki nalazi sugerišu i postojanje povezanosti između nesigurno ambivalentnog oblika vezivanja i nižeg stepena razvijenosti intelektualnih sposobnosti (Cassidy & Berlin, 1994). Jednom rečju, beba ovog tipa formira pozitivan model drugih, a negativan model sebe i sve što ona preduzima povezano je sa uzaludnim pokušajima popravljjanja slike o sebi.

Tokom odrastanja, ukoliko se usled promene okolnosti unutrašnji radni model ne promeni, osobe ovog tipa nastoje da poprave sliku o sebi, kroz izrazitu bliskost u partnerskim odnosima. U partnerskim odnosima ih zato prepoznamo kao simbiotske partnere. Budući da je unutrašnji radni model drugih pozitivan, njihova nesigurnost uporište traži u partneru, što ponekad i verbalizuju „On je sjajan, a ja.. Valjda ipak nešto vredim kad me on voli“? Budući da osiguranja i potvrde voljenosti nikada nisu dovoljne oni često ljubavnu vezu pretvaraju u mučenje, tipa: "Da li me voliš, da li me stvarno voliš? Ne ti me ne voliš." Naravno, da kontrolišu partnera, naravno da su posesivni...

TIP "D" ili Nesigurno dezorganizovane bebe (nekonzistentan, konfuzan radni model) Ova grupa je izdvojena naknadno. Naime, proučavanja dece čiji su roditelji bili zlostavljani (Crittenden, 1989.) ili su patili od manijako depresivne psihoze (Radke - Yarow et al., 1985.), pokazala su da se neka deca nisu mogla klasifikovati ni u jednu od ponuđenih kategorija. Ono što je odvojilo ovu decu, nije bio novi kvalitet, već različiti indeksi dezorganizacije i dezorijentacije, kao što su kretanje ka zidu i naslanjanje na zid, kao forma uplašenog reagovanja na stranca, penjanje i padanje pri ulazu roditelja u sobu, ukočenost svih pokreta, stereotipna ponašanja. Proučavanja na Berkli univerzitetu o kojima saopštava Meri Mejn i tzv. "Charlottesville studije" (Ainsworth, M. & Eichberg, C.G., 1991), potvrđuju postojanje iracionalnog, nesistematskog mišljenja kao odgovora na stres kod roditelja dece tipa "D". Mein i Hese (Main & Hese, 1992) nude objašnjenje po kome traumatizirani roditelji često bivaju uplašeni, a što bi moglo stvoriti konfliktno ponašanje

Tatjana Stefanović-Stanojević, Marina Hadži Pešić

kod njihove dece, nedostatak organizovanog odgovora u vezi sa doživljajima straha.

Dakle, deca ovog tipa odrastaju sa negativnim modelom i sebe i drugih. Zbog toga su osobe sa bojažljivim stilom vezanosti visoko zavisne od drugih, jer kroz odnos sa drugima traže potvrdu sopstvene vrednosti. Istovremeno imaju negativna očekivanja od drugih, te su sklone izbegavanju bliskosti, da bi izbegle bol zbog potencijalnog gubitka i odbacivanja. Posledično njihove partnerske veze su ili retke ili haotične (na jednu noć, pod dejstvom alkohola i sl).

Transakciona analiza

Jedno od najznačajnijih mesta u Transakciono-analitičkoj teoriji zauzima teorija o životnom skriptu ili scenariju. Bern (1972) je pisao da svaka osoba u ranom detinjstvu piše svoju životnu priču koja ima svoj početak i kraj.

Skript je nesvesni životni plan koji daje objašnjenje zašto se osoba ponaša baš tako kako se ponaša, zašto sledi baš taj put, a ne neki drugi, i zašto je taj put ili to ponašanje često destruktivno ili samodestrktivno.

Početak formiranja skripta vezuje se za rano detinjstvo, a kasnije, tokom života, skript se doformira i revidira. Skript sačinjava serija ranih, dečijih odluka o sebi, o svetu i drugim ljudima, i ove odluke dete donosi na osnovu svojih iskustava sa roditeljima ne bi li fizički ili psihološki preživelo. Kada odraste, osoba, najčešće nije svesna svoje životne priče koju je počela da piše u detinjstvu, ali se u situacijama stresa i krize ponaša na način koji je određen ranim dečijim odlukama i razmišljanjima, a koja ne odgovaraju kako situaciji, tako i načinu ponašanja, razmišljanja i osećanjima odrasle, autonomne osobe.

Dve vrste poruka utiču na formiranje skripta: dozvole koja omogućavaju rast i razvoj potencijala sa kojima dete dolazi na svet i skriptne poruke koje inhibišu razvoj (Woolams, Brown, 1979). One mogu biti zabrane kada dolaze iz dečijeg ego stanja (D) roditelja i konrazabrane ili drajveri, pokretači kada dolaze i roditeljskog ego stanja (R) naših roditelja.

Drajveri predstavljaju roditeljske moralne i vrednosne sudove i poruke koje dete usvaja u životu i koji pokreću njegovo ponašanje. Naziv *drajver* je upotrebljen da bi se bolje objasnila njihova osnovna karakteristika – kompulzivna, prisilna potreba da se te poruke slede. Naime, osoba misli da će biti i ostati OK, u redu, onoliko dugo koliko poštuje ove poruke. Ove poruke se često zovu i konrazabrane jer osoba *misli da će, ako se ponaša na određeni način i sluša poruke kako živjeti i biti vrijedan – izbeći tragediju zabrana i same zabrane* (Žanko, 1999, str.126.). To su one rečenice koje roditelji upućuju deci a počinju sa *moraš i trebaš* da budeš to i to ili da radiš to i to. Na nesreću, ispod te socijalne fasade, konrazabrane su, kao i zabrane, restriktivne i vode do skriptnih odluka. Roditelji često imaju svoja očekivanja kakvo žele dete da im bude, te na verbalan ili neverbalan način šalju detetu te poruke – čak, nekada i mnogo pre nego što krenu sa slanjem zabrana. Najčešće se konrazabrane primaju u kasnijem detinjstvu kada je dete već ovladalo razumevanjem jezika.

Među konrazabranama pet drajvera imaju najveći značaj u okviru skriptnog procesa, a oni su: Budi savršen, Budi jak, Trudi se, Zadovolji, Požuri (Kahler, Carpers, 1974). Većina ljudi ima jedan, dva ili više drajvera koji su karakteristični baš za tu osobu, ali su uvek jedan do dva najdominantnija. Svaki drajver ima svoje bihevioralne karakteristike (reči, ton, gestovi, položaj tela, facijalna ekspresija). Kasniji radovi Tibi Kelera i saradnika pokazala su da su drajveri deo jednog šireg sklopa koji je nazvan mini skript (prema Stewart i Joines, 1987), koji je, u stvari sekvenca skriptnog ponašanja, skriptnih osećanja i verovanja u jedinici vremena. Drugim rečima, odigravanje skripta u vremenskom periodu od par sekundi do nekoliko minuta.

Drajverska ponašanja su značajna iz dva razloga. Kao prvo, čini se da su ona “bekstvo u skript“. U trenutku kada osoba počinje da se skriptno ponaša ili da ima reket, neautentična osećanja, uvek će da pokaže i neko od drajverskih ponašanja. To znači da su drajveri spoljašnji indikatori koji ukazuju da su kod osobe aktivirana unutrašnja skriptna verovanja. Drugim rečima, svaki drajver ima formu ~ Ja sam OK sve dok..... I drugo, drajversko ponašanje ukazuje i na mnoge druge aspekte skripta i osnova je za dijagnostički sistem poznat kao Proces model (Kahler, 1979, Ware, 1983, Stewart i Joines, 1987). Pomoću drajvera može da se dijagnostikuje vrsta skriptnog procesa.

Budi savršen drajver nam pomaže da pribavimo poštovanje drugih tako što smo informisani, kompetentni i na taj način izbegavamo greške i nekompetentnost. Ljudi koji slede ovaj pokretač očekuju od sebe a često i od drugih, da teže savršenstvu u svemu što rade (Kodžić, Mijalković-Blagojević, 2007). U osnovi ovog drajvera je poruka *Ti si jedino OK ako sve sto radiš radiš savršeno i ispravno* (Jones i Stewart, 2002) i rana odluka *ja nisam dovoljno dobar* donesena na osnovu iskustava sa roditeljima koji su, najčešće neverbalno slali poruke tipa *Nisi dovoljno dobar, Opet si pogrešio, Ako to radiš radi čestito*. Tipične zabrane koje osobe sa ovim drajverom primaju u detinjstvu su *Nemoj biti opušten, Nemoj biti tolerantan, Ne reskiraj* (Klajn, 1983). Odlike ličnosti koje pomažu Perfekcionista da dokaže svoju osnovnu odluku da nije dovoljno dobar su osećanje krivice (sve bi moglo biti bolje i savršenije od onoga što su on ili drugi ljudi uradili), stvaranje haosa (u nameri da dostignu “još bolje”), preterana tačnost u radu, preciznost. Projektovano, u odnosima sa drugima su rigidni, netolerantni, skloni traženju mana. Ova osoba teško može da odvoji šta je važno a šta nije, stvarajući time zbrku sebi i drugima (Žanko, 1999). Perfekcionista su skloni depresiji, i shodno tome osećanju bezvrednosti.

Budi jak drajver karakteriše osobe koje su izdržljive, otporne na stres, zadovoljne su sa malim, spremne su da se žrtvuju (Žanko, 1999). Ne traže i ne primaju pomoć, veruju da sve mogu sami, kao što mogu puno i da trpe. U osnovi ovog drajvera je poruka *Ti si jedino OK ako ne dozvolis sebi da imaš osećanja ili želje*. Rana odluka je *Mene niko ne ceni, mene niko ne može da voli, te zato “u se i u svoje kljuse”* (Klajn, 1983). U osnovi je zabrana na pokazivanje bolnih osećanja. Ostale zabrane su *Ne budi dete, Ne traži ništa za sebe, Ne budi blizak (budi nezavistan)*. Naravno, jasno je, da su porodice u kojima su deca sa ovim drajverom rasla, obeshrabrivala izražavanje svih vrsta osećanja, ne samo bolnih. Na ponašajnom planu to su osobe koje “psihološki” spašavaju druge, stalno im pomažući kada su u nevolji, čak kada druge osobe to otvoreno i ne traže. Osobine koje pomažu osobi sa ovim drajverom da dokaže svoju osnovnu odluku je traženje nečega “na takav način da se ne dobije, nedruželjubivost, osećanje dosade, osećanje neshvaćenosti, zadržavanje osećanja za sebe, stalno i stoičko podnošenje svega, stalna briga o tuđim potrebama, a zanemarivanje svojih”. Ova konrazabrana je u osnovi love less script-a po Štajneru (depresivni script). Najčešće su usamljeni i izolovani (1974).

Zadovolji drajver osoba je pristojna, pažljiva, poslušna, svima udovoljava. Ova osoba veruje da će zadobiti ljubav i pažnju ili izbeći odbacivanje ako ugađa drugima zanemarujući sopstvene potrebe (Kodžić, Mijalković- Blagojević, 2007, Hazel, 1989). Takva osoba je podjednako pristojna i uljudna sa svima te može drugima da igleda kao da je površna, neiskrena. Osobe kod kojih je ovaj drajver dominantan odrasle su u porodicama u kojima se poštovala pristojnost, uvažavanje i u kojima se na izražavanje negativnih osećanja gladalo kao na nepristojnost. U osnovi ovog drajvera je poruka *OK si jedino ako udovoljavaš drugima*. Rana odluka je *Niko mi ne dozvoljava da budem ono što sam, ne shvataju me*. Rano skriptno verovanje je *Nisi dovoljno dobar i učini sve da se drugi osećaju dobro*. Tipične zabrane su *nemoj da osećaš ono što osećaš nego ono što ja kažem sa osećaš, nemoj da me napustiš, nemoj da odraasteš, nemoj znati šta želiš*. Ova kontrazabrana se sreće kod ozlojeđenih i ljutih osoba koje su ljute jer niko ne prepoznaje njihove potrebe a koje oni i ne pokazuju otvoreno.

Trudi se kontrazabrana dominira kod osobe koja je predana u radu, teži da pribavi nagradu kao rezultat svog uspeha u teškim stvarima (Hazel, 1989) i izbegne poraz. One preuzimaju izazove i zadatke preteške za većinu ljudi. Za njih je život borba i sve se postiže na težak način. U osnovi ovog drajvera je poruka *OK si samo onda kada se jako trudiš (ali u suštini ne radi to, jer ako to radiš, prestaćeš da se trudiš)*. Rana odluka je *Ja sam neuspeo, nisam onoliko dobar kao što mislim* (Klajn, 1983). Ova osoba ne zna da stane kada je to potrebno, od drugih očekuje mnogo više nego što mogu da pruže, kao što očekuje i da se mnogo trude oko nje (Žanko, 1999). Ljudi kod kojih je ovaj drajver dominantan dolaze najčešće iz porodica u kojima su roditelji bili ogorčeni i krivili druge za svoje neuspehe. Neverbalnim ponašanjem šalju deci zabrane *Nemoj da uspeš i postigneš ono što ja nisam nikada, Nemoj biti zadovoljan sobom, nemoj da uspeš, nemoj biti ambiciozan, nemoj dobiti ono što želiš*. Osobine koje ličnosti sa ovim drajverom pomažu da dokaže svoju odluku da je neuspeo su: strah od neuspeha, kritikovanje drugih, brzo napuštanje borbe, poređenje sebe sa drugima na svoju štetu, odustajanje.

Požuri osoba je aktivna i dinamična, brzo radi. Nema vremena da stane i razmisli, da dođe u kontakt sa svojim emocijama. Ovi ljudi su stalno u pokretu, ne trpe prazan hod, jer ako stanu moraju da se pozabave sobom i svojim emocijama što je za njih prilično uznemiravajuće (Kodžić,

Mijalković-Blagojević, 2007). Drugima, ove osobe deluju nestrpljivo i zahtevno. Ne umeju da se opuste i relaksiraju. U osnovi je poruka OK si samo ako žuriš. Rana odluka je *Ja ne pripadam* ili *Ja ne mogu da mislim*. Ove osobe dolaze iz porodica u kojima je vladala anksioznost i napetost, haotičnost i neorganizovanost, kao i nedostatak vremena za bavljenje decom. Od deteta se tražilo da se povinuje roditeljima ili će biti isključeno. Ako se povinuje, ne misli svojom glavom, a ako počne da razmišlja pre nego pređe na rad, svi drugi su prešli da rade nešto drugo, dete je ostavljeno samo i niko ne obraća pažnju na njega. Tipične zabrane *Nemoj da postojiš, Nemoj da gubiš vreme, Ne razmišljaj, Nemoj da pripadaš*. Ova konrazabrana je u osnovi anksioznog poremećaja kao i kod psihosomatskih bolesti.

Osnovne karakteristike ličnosti kod koje dominira ova konrazabrana su: uznemirenost, napetost, nestrpljivost, sklonost ka zakašnjavanju, nepouzdanost, prekidanje drugih u pola reči.

Ovih pet osnovnih drajvera ili konrazabrana nalaze se u osnovi različitih tipova skriptnih procesa, kao i u osnovi personalnih adaptacija – bitnih dijagnostički procesi u Transakciono-analitičkoj psihoterapiji.

Metodologija istraživanja

Problem istraživanja je pokušaj povezivanja opisanih klasifikacija radi kompletnijeg sagledavanja razvoja ličnosti. U skladu sa ovako definisanim problemom, osnovni cilj istraživanja odnosi se na proveru eventualne povezanosti obrazaca afektivnog vezivanja sa drajverima transakcione teorije.

Uzorak istraživanja činile su studentkinje Filozofskog fakulteta u Nišu (N = 204) sa sledećih studijskih grupa: Psihologije, Pedagogije, Anglistike i Istorije. Izbor uzorka (uzrast, pol i studentski status) bio je uslovljen pristupačnošću ove populacije, ali i činjenicom da je upravo ta generacija uz svoju vlastitu adolescentnu tranziciju, pretrpela i spoljašnju, društvenu tranziciju. Ono zbog čega su studentkinje Filozofskog fakulteta dodatno značajan uzorak je činjenica da se školuju za rad sa ljudima i da će potencijalno uticati na generacije u vremenima kada tranzicija ne bude obeležavala ove prostore.

Instrumenti: U istraživanju smo koristili sledeće instrumente:

- Experience of Close Relationship Scale (Hazan, Shaver, 1986) i
- *Drivers Chek List*, (Jozeph William Hazell, 1986).
- Lista osnovnih socio-demografskih podataka

Rezultati i diskusija

Distribucija obrazaca afektivnog vezivanja

Tabela 1. Distribucija obrazaca afektivnog vezivanja

Obrasci af. vez.	Frekvence	Procenti
Izbegavajući obrazac	0	0%
Sigurni obrazac	0	0%
Okupirani obrazac	13	6.4%
Bojažljivi obrazac	191	93.6%
Total	204	100%

Na testiranom uzorku identifikovana su samo dva obrasca afektivnog vezivanja: tzv. okupirani i bojažljivi obrazac (tabela broj 1). Ovakva distribucija jedva da je uporediva sa bilo kojom dostupnom distribucijom dobijenom u Evropi, Americi (van Ijzendoorn & Sagi, 1999), pa ni sa onima dobijenima u Aziji i Africi kojimasi rezultati u Srbiji, (po distribucijama obrazaca afektivnog vezivanja u detinjstvu) mnogo sličniji. Čak se ova distribucija, razlikuje i od do sada dobijanih distribucija u Srbiji i svakako, uz dalja proveravanja, budi oprez (tabela broj 2).

Tabela 2. Uporedni prikaz distribucija obrazaca u Americi i Srbiji.

Istraživanja/Obrasci	Izbegavajući obr.	Sigurni obr.	Okupirani obr.	Bojažljivi obr.
Crowell& Waters, 1997, USA	38%	46%	14%	2%
Bakermans & van Ijzendoorn, 1993, USA	24%	58%	18%	
Stanojević, 2005 Srbija.	22%	43%	14%	21%

Stanojević, 2007	6.4%			93.6%
------------------	------	--	--	-------

Prema teoriji afektivnog vezivanja, sklonost ponašanju tipičnom za boljažljivi obrazac, (negativni model i sebe i drugih), u partnerskim odnosima znači odsustvo ikakve strategije za snalaženje u ljubavnim odnosima. Preciznije, to znači da su osobe ovog tipa sklone maštanju o drugima (da bi popravile sliku o sebi), ali se ne usuđuju da uđu u vezu (zbog negativne slike o drugima). Posledično, osobe koje pripadaju ovom obrascu uglavnom nemaju partnere, ili ih imaju samo incidentno (na jednu noć, pod dejstvom alkohola i sl.)

Naravno, možemo reći da nas ovo ne iznenađuje i da je ovakva distribucija posledica nesrećnih godina u kojima su ove devojke odrastale (društvena kriza, bombardovanje i sl.), da je logično da se efekti tranzicije najpogubnije odražavaju na oblast kojom "caruju" emocije. Skloniji smo, međutim, ideji da pre tumačenja ovako drastičnih rezultata treba ponoviti istraživanja na istom ili sličnom uzorku

Distribucija drajvera

Tabela 3. Distribucija drajvera

Drajveri	Frekvence	Procenti
Ugodi	48	23.5%
Budi ispravan	21	10.3%
Budi jak	88	43.1%
Požuri	13	6.4%
Trudi se	34	16.7%
Total	204	100%

Kao što se vidi na tabeli broj 3 na testiranom uzorku dominira drajver: Budi jak. Ovaj drajver karakteriše osobe spremne da se žrtvuju,

koje se zadovoljavaju malim i koje su sklone da pružaju pomoć drugim ljudima. Ne podseća li nas ovaj opis na ženu u patrijahalnom društvu koja stoji iza porodice kao stub svega? Moguće je da se ovaj model ponašanja transgeneracijskim skriptnim procesom (Noriega, 2007) prenosi na decu, devojke koje su učestvovala u istraživanju. Ovom objašnjenju u prilog ide i drugo zastupljeni drajver: Zadovolji. Nadamo se da će neko novo istraživanje na većem uzorku dati i neka nova, i za nas tako potrebna objašnjenja dobijenih distribucija.

Korelacije između obrazaca afektivnog vezivanja i drajvera TA

Tabela 4. Korelacija obrazaca afektivnog vezivanja i drajvera

Obrasci / drajveri	Ugodi	Budi ispravan	Budi jak	Požuri	Trudi se
Bojažljivi obrazac	-0.139 0.047	0.022 0.751	0.146 0.037	- 0.178 0.011	0.063 0.372
Okupirani obrazac	0.139 0.047	-0.022 0.751	-0.146 0.037	0.178 0.011	-0.063 0.372

Rezultati ukazuju na postojanje statistički značajnih korelacija između bojažljivog obrasca i drajvera *Budi jak*. Okupirani obrazac ima statistički najznačajnije korelacije sa drajverima: *Ugodi* i *Požuri*.

Pokušaj razumevanja dobijenih empirijskih veza između pojedinih obrazaca afektivnog vezivanja i drajvera Transakcione analize potkrepićemo teorijskim aspektima: aspektom razvoja ličnosti u detinjstvu i aspektom odraslih partnerskih veza.

Teorijska paralela: Bojažljivi obrazac i drajver *Budi jak*

- Detinjstvo

TA: Porodice u kojima je postojala zabrana pokazivanja sopstvenih osećanja i želja. Naučeni su da vode računa o tuđim potrebama, a zanemaruju svoje, jer su u ranom detinjstvu u sopstvenoj porodici formirali obrnuto simbiotski odnos, vodeći računa o potrebama roditelja. Zato, kao odrasli, na ponašajnom planu stalno spašavaju i pomažu drugima.

AV: Roditelji obuzeti sopstvenim problemima nisu detetu ponudili smislenu strategiju za izlaženje na kraj sa životnim teškoćama. Obuzeto strahom da roditelj neće uspeti da izađe na kraj sa životnim teškoćama, dete ovog obrasca često biva u situaciji da brine o takvom roditelju.

- Partnerske veze

TA: Kratkotrajne, haotične, zavisničke što možemo da povežemo sa ranom odlukom koja je u osnovi drajvera Budi jak: *Mene niko ne ceni i mene niko ne može da voli, te zato i ne pokazujem svoja osećanja*. Osobe sa Budi jak drajverom dokazuju svoju osnovnu odluku da ih niko ne voli, tako što od partnera očekuju nemoguće, što rezultira u doživljaju neshvaćenosti i zadržavanju osećanja za sebe, nedruželjubivosti, osećanju dosade. Najčešće su usamljeni i izolovani.

AV: Partnerske veze su kratkotrajne i haotične, zbog negativnog modela drugih koji ih sprečava u pokazivanju emocija, (ako se otvorim biću ismejan-a). Najčešće su usamljeni i skloni maštanju bez realizacije sopstvenih potreba.

Teorijska paralela: Drajver Ugodi i Okupirani obrazac

- Detinjstvo

TA: Osobe kod kojih je ovaj drajver dominantan odrasle su u porodicama u kojima se poštovala pristojnost, uvažavanje i u kojima se na izražavanje negativnih osećanja gledalo kao na nepristojnost. Tipične zabrane: *nemoj da osećaš ono što osećaš, nego ono što ja kažem da osećaš, Nemoj da me napustiš, Nemoj da odrasteš i Nemoj znati šta želiš..*

AV: Ukoliko su majke samo selektivno dostupne i respozivne za signale deteta, dete će "gladno" njihove pažnje odabrati da šalje samo one signale na koje će dobiti odgovor. Dakle, dete zadovoljava majčine potrebe, zanemarujući sopstvene, majci za ljubav postaje bolešljivo ili neješno ili... U svakom slučaju nezrelo i sklono preteranom vezivanju.

- Partnerske veze

TA: U partnerskim vezama ove osobe zanemaruju svoje potrebe, zadovoljavajući potrebe partnera. Često su ljuti, kivni i nezadovoljni, jer budući da otvoreno ne iskazuju svoje potrebe, doživljavaju da ih drugi ne prepoznaju.

AV: Za okupirani obrazac je karakterističan negativan model sebe, a pozitivan model drugih. Ne bi li nadoknadile doživljaj sopstvene manjkavosti, osobe ovog tipa se preterano ulažu u vezu, očekujući da na osnovu uzvratne pažnje partnera poprave sliku o sebi. Praktično, to znači da su sklone simbiotskim vezama i ljutnji ukoliko partner ne odgovori na ovako intenzivne potrebe.

Teorijska paralela: Drajver Požuri i Okupirani obrazac

- Detinjstvo

TA: Ova deca su porasla u porodicama u kojima se nije prihvatao prazan hod, koje su bile anksiozne, napete i nestrpljive. Od deteta se tražilo da se povinuje zahtevima roditelja, jer će inače biti isključeno. U tim porodicama je često vladala haotičnost, neorganizovanost i nedoslednost u bavljenju decom.

AV: Osobe preokupiranog obrasca bežeći od sopstvene negativne slike, žure da zadovolje tuđe potrebe i kroz njihovo prihvatanje obezbede sopstveno postojanje.

- Partnerske veze

TA: U vezama ove osobe ne umeju da se opuste i budu relaksirane. Stalno su u trci i jurnjavi, jer ako stanu morale bi da razmisle i pozabave se sobom i svojim emocijama, što je za njih prilično uznemiravajuće. Visoko su anksiozne što ih sprečava da procenjuju i organizuju svoje i tuđe vreme, što uzrokuje konflikte. Finalna psihološka dobit je očajanje, uvređenost, kivanost.

AV: Osobe tzv. *okupiranog* obrasca se uglavnom bave drugima, kako bi pobile od negativne slike o sebi. Zbog stalne potrebe da ih neko voli, naporne su, visoko anksiozne i prezahtevne. Iscrpljuju partnera pitanjima: *Da li me voliš, koliko me voliš?* Ukoliko partner ne odgovara dosledno na

Tatjana Stefanović-Stanojević, Marina Hadži Pešić

tako preteranu potrebu za dokazivanjem ljubavi ili ukoliko mu zasmeta posesivnost, sklon je doživljaju uvređenosti, nevoljenosti i ostavljenosti.

Zaključak

Rezultati našeg istraživanja pokazuju:

Prvo, neočekivanu distribucija obrazaca partnerske afektivne vezanosti, na našem uzorku. Kao što je već rečeno, najzastupljeniji je obrazac bojažljive afektivne vezaosti (93,6%), a u malom procentu, (6,4%) obrazac okupirane afektivne vezanosti. Ostali obrasci nisu zastupljeni u istraživanju. Dobijeni podatak odstupa od svih dosadašnjih istraživanja kako van Srbije, tako i od istraživanja koja su rađena pre par godina na studentskoj populaciji u Srbiji.

Drugo, distribucija drajvera je nešto povoljnija, u smislu da su svi drajveri zastupljeni u nekom procentu. Ipak, možemo reći da je najzastupljeniji drajver na našem uzorku (43,1%) Budi Jak, a za njim sledi drajver Ugodi (23,5%).

Treće, statistički značajne korelacije su između obrasca bojažljivog afektivnog vezivanja i drajvera Budi Jak, obrasca okupiranog afektivnog vezivanja i drajvera Ugodi i Požuri.

U ovom trenutku, čini nam se najsmislenijim da dobijene podatke tumačimo dugogodišnjim promenama u društvu, tranzicijom, odnosno svim onim što je u vezi sa promenama u socio-kulturnim društvenim vrednostima. Sa druge strane društvene promene utiču na promena sistema vrednosti u okviru porodice, čime se stvara začarani krug iz koga je teško izaći. Rezultat su promene u načinu vaspitanja dece, novim vaspitnim stilovima, novim porukama, zabranama i moralnim vrednostima koji roditelji verbalno ali još češće neverbalno upućuju deci. Još je češći slučaj, da roditelji, i sami u sukobu novih i starih vrednosti, na verbalnom planu šalju jedne, a na neverbalnom druge poruke. Naravno da to stvara konfuziju kod dece Šta je ispravno i Šta mi je činiti? Možda je jedno od rešenja povući se, imati kratkotrajne veze, ne ispoljavati emocije... Međutim, s obzirom na to da je ovo prvo istraživanje koje povezuje ove koncepte dveju teorija, očekujemo da će neko naredno istraživanje, na većem uzorku, nametnuti neke nove ideje i ponuditi nova objašnjenja.

Literatura

- Ainsworth, M. D. S. (1967). *Infancy in Uganda: Infant care and the growth of love*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ainsworth, M. (1989). Attachment beyond infancy, *American Psychologist*, No 44, 709-716.
- Ainsworth, M. D. S. & Eichberg, C. G. (1991). Effects on infant-mother attachment of mother's unresolved loss of an attachment figure on other traumatic experience. In C. M. Parkes, J. Stevenson-Hinde & P. Marris (Eds.) *Attachment across the life cycle*, London: Routledge, 160-183.
- Bern, E. (1972). *What do you say after you say hello?* New York: Grove Press.
- Bowlby, J. (1951). *Maternal Care and Mental Health*, Geneva: World Health Organization.
- Bowlby, J. (1969). Attachment and loss, *Attachment*, Vol. 1, New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base*, New York: Basic Book.
- Bowlby, J. (1977). The making and breaking of affectional bonds, Etiology and psychopathology in the light of attachment theory. II Some principles of psychotherapy, *British Journal of Psychiatry*, 130, 201-210.
- Cassidy, J., & Berlin, L. J. (1994). The insecure/ambivalent pattern of attachment: Theory and research, *Child Development*, 65, 971-991.
- Hazell, W. (1989). *Drivers as mediators of stress response*, 4, 212-214.

Tatjana Stefanović-Stanojević, Marina Hadži Pešić

Kahler, T & Carpers, H. (1974). The miniscript, *Transactional Analysis Journal*, 4(1), 26-42.

Kahler, T. (1979). *Process therapy in brief*, Little Rock: Human development Publications.

Klajn, M. (1983). Kako birati supružnika, Beograd: „Vuk karadžić”.

Kodžić, D., Mijalković-Blagojević (2007). *Ako bi ti rekli da možeš ponovo da biraš...* Beograd: Dom omladine.

Lorentz, K. (1957). *Instinctive behavior*, New York: International Universities Press.

Main, M. & Hesse, E. (1990). The insecure disorganized/disoriented attachment pattern in infancy: Precursors and sequelae. In M. Greenberg, D. Cicchetti, & E.M.Cummings (Eds.), *Attachment during the preschool years: Theory, research and intervention*, Chicago: University of Chicago Press, 161-182.

Noriega, G. (2007). *Predavanja na workshopu Svetske konferencije TA u San Francisku*.

Stener, C. (1974). *Scripts people live*, New York: Grove Press.

Stewart, I. & Jones, V. (1987). *TA today: a new introduction to transactional analysis*, Nottingham and Chapel Hill: Lifespace Publishing.

Zazo, R. (1980). *Poreklo čovekove osećajnosti*, Beograd.

Žanko, N. (1999). *Osnove transakcijske analize*, Zagreb: Alinea.

Ware, P. (1983). Personalty adaptations, *Transactional analysis Journal*, 13(1), 11-19.

Woolams, S. & Brown, M. (1979). *TA: the total handbook of transactional analysis*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

KLASIFIKATION OF INDIVIDUAL DIFFERENCES: THEORY OF
ATTACHMENT AND TRANSACTIONAL ANALYTIC THEORY

Tatjana Stefanović-Stanojević, Marina Hadži Pešić

Abstract

The aim and purpose of this research was to find connection between Theory of attachment and Transactional analytic theory based on many theoretical similarity, such as personality dynamics and classification of individual differences.

The sample was 204 female students, middle aged 21,7 years. Instruments in this research were Close Relationship Scale (Brenan, Clark and Shaver, 1998), Drivers Check list (Hazell, 1986) and sociodemographic questionnaire.

The results are somehow surprising, according to the distribution, as patterns of affectional bonds, as drivers. We tried to understand them, by comparing them, with results from other similar tests. Results have shown that there is statistically important correlation between the pattern of Fearful affectional bond and Be strong driver, as the pattern Occupied and drivers: Please and Hurry up.

Key words: Theory of attachment, Transactional analytic theory, patterns of affectional bonds, drivers.

UDK 316.356.2

Marina Matejević³

Filozofski fakultet – Departman za pedagogiju, Niš,

FUNKCIONALNOST PORODICA SA ADOLESCENTIMA

Rezime

U radu se razmatraju problemi funkcionalnosti porodice i konstatuje se da funkcionalnost porodice zavisi od odnosa koji postoji između članova porodice, ali takođe i od odnosa između porodice i društva. Problemu funkcionalnosti porodice se prilazi sa aspekta sistemskog pristupa porodici, prema kome se ističe, da porodicu sa adolescentom treba da odlikuje povećana fleksibilnost roditelja u odnosu na sve veću nezavisnost dece. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi funkcionalnost porodica sa adolescentima u odnosu na dimenzije kohezivnosti odnosno emocionalne povezanosti i adaptabilnosti odnosno fleksibilnosti. U istraživanju je korišćena Skala za procenu porodične adaptabilnosti i kohezivnosti FACES III (Olson, Portner & Levi, 1985). Rezultati istraživanja su pokazali da samo jednu trećinu ispitanog uzorka čine uravnoteženi, funkcionalni porodični sistemi (32,53%). Najviše je bilo poluuravnoteženih, polufunkcionalnih porodičnih sistema, više od polovine, (53,01%) i najmanje neuravnoteženih, disfunkcionalnih porodičnih sistema 14,45%. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na potrebu organizovanja edukacije za porodice sa adolescentima, kako bi se roditeljima pružila podrška u adekvatnijem razumevanju potreba adolescenata za nezavisnošću i autonomijom.

Ključne reči: funkcionalna porodica, disfunkcionalna porodica, adolescenti, porodična adaptabilnost, porodična kohezivnost.

Društvo utiče na oblik strukturu i funkciju porodice. To daje različite osobenosti porodici u odnosu na različite kulture i obrasce funkcionisanja koji postoje u tim kulturama. Proučavanje porodice i njenih brojnih funkcija ukazuje da su porodica i porodični odnosi promenljiva kategorija, koja zavisi od društveno ekonomskih odnosa koji postoje u jednom društvu. Kao sastavni deo društva porodica deli sudbinu svih društvenih promena, pa se u skladu sa tim menjaju i mogućnosti za ostvarivanje mnogih funkcija porodice.

³ E-mail: imssl@beotel.net

Marina Matejević

Većina sociologa se slaže u tome da su funkcije porodice više dimenzionalne i da se mogu odrediti na tri nivoa: na biološkom nivou - zadovoljavanje seksualnih potreba i reproduktivna funkcija; na ekonomskom nivou - proizvodna i potrošačka funkcija i na psihosocijalnom nivou - vaspitna funkcija, funkcija socijalizacije i razvijanja emotivnih veza između članova. „Porodične funkcije su istorijska kategorija, pa samim tim, one su istorijski promenljive. Sistem porodičnih funkcija je određen mestom i ulogom porodice u društvenoj strukturi. Stoga se sistem porodičnih funkcija menja u zavisnosti od promena odnosa porodica - društvo" (Golubović Z., 1981. str. 142). Za porodicu u prošlosti najznačajnija je bila ekonomska, odnosno proizvodna funkcija, dok je danas, za savremenu porodicu jedna od najznačajnijih funkcija vaspitna funkcija porodice. Da bi ostvarila vaspitnu funkciju, porodica na svom životnom putu treba da prevaziđe mnoge prepreke, koje su u uslovima tranzicije brojnije, a traumatična iskustva izvesnija. Osnovu za ostvarivanje vaspitne funkcije porodice čini svakako funkcionalnost porodice, koja može biti razjašnjena sa aspekta sistemskog pristupa porodici.

Sistemske pristup porodici i funkcionalnost porodice

Sistemske pristup porodici podrazumeva sagledavanje porodice kao jednog živog sistema u okviru koga se dešava određena interakcija. Porodica je sistem sačinjen od komponenti subsistema – partnerskog, roditeljskog, subsistema koji formiraju deca, a istovremeno je kao celina deo ekološkog suprasistema sa kojim razmenjuje energiju i informacije. Za razumevanje načina na koji funkcioniše porodica veoma je važno razmevanje odnosa koji postoje između ovih subsistema, kao i odnosa koji postoji između porodice i okruženja u kome porodica funkcioniše. Primenjujući opštu teoriju sistema na porodicu i njeno funkcionisanje, može se reći da se delovi porodice, odnosno subsistemi nalaze u stalnom međuodnosu, i da se ponašanje pojedinih članova, odnosno subsistema ne može razumeti izolovano od drugog dela subsistema, jer je porodično funkcionisanje više od zbira pojedinačnih funkcionisanja. Takođe je veoma značajno istaći da porodica kao sistem deluje kroz transakcione obrasce koji se sastoje od ponovljenih interakcija koje utvrđuju obrazac ponašanja.

Ako se porodica sagleda kao sistem koji igra centralnu ulogu u socijalizaciji, vaspitanju, psihološkom i biološkom održavanju članova porodice, to

podrazumeva tri vrste zadataka koje porodica treba da ispuni (Vukov, M. G. 1989):

1. Bazični zadaci koji se odnose na obezbeđivanje ishrane i zaštite članova porodice. Bazične potrebe na emocionalnom planu odnose se na pružanje podrške, ljubavi i razumevanja za sve članove.

2. Razvojni zadaci se odnose na podsticanje rasta i sazrevanja članova porodice, i to davanjem podrške kroz sve faze individualnog i porodičnog životnog ciklusa.

3. Sledeći veoma važan zadatak porodice odnosi se na prilagođavanje i reagovanje porodice u situacijama kada se pojave neočekivani događaji: bolest, smrt i razvod. Porodica bi trebalo da amortizuje poremećaje u ekonomskim i društvenim zbivanjima, i da i dalje pruža podršku za što je moguće bezbolniji rast i razvoj svojih članova.

Ove zadatke porodica treba da realizuje u okviru životnog ciklusa koji podrazumeva različite zadatke u okviru određenih faza rasta i razvoja porodice. Životni ciklus porodice predstavlja prirodni evolutivni proces koji pokreće porodicu put rasta razvoja, sazrevanja i promene. Veoma je važno da porodica u svakoj razvojnoj fazi prepozna određene zadatke i da ih reši.

U fazi porodica sa adolescentom roditelji se susreću sa veoma značajnim zadacima čije razumevanje omogućava njihovo rešavanje i adekvatno funkcionisanje porodice. Zadaci u ovoj fazi životnog ciklusa porodice odnose se pre svega na povećanu fleksibilnost roditelja u odnosu na sve veću nezavisnost dece pri čemu roditelji treba da zadrže svoj autoritet i najviše mesto u porodičnoj hijerarhiji, ali i da pregovaraju sa decom oko novih potreba dece. Adolescenti zahtevaju više slobode i nezavisnosti, a porodica treba da prati, daje podršku, usmerava i koriguje odstupanja od nekih pravila i normi koje su društveno uslovljene. Složenosti ovih zahteva svakako doprinosi i činjenica da je to faza kumulativnog životnog stresa, jer su deca u stvaranju sopstvenog identiteta, otkrivanju novih i potvrđivanju starih vrednosti (prijateljstva, ljubavi, profesije); roditelji su u izazovu srednjeg doba, a roditelji prethodne generacije u krizi starijeg doba sa zdravstvenim problemima i problemima oko penzionisanja. Zbog toga je i pitanje funkcionalnosti porodice u ovoj životnoj fazi veoma značajno jer funkcionalna porodica stvara uslove, da adolescencija kao kritičan period u

Marina Matejević

razvoju ličnosti, protekne bez dramatičnih konflikata između roditelja i dece, a porodica pruži adekvatnu podršku rastu, razvoju i sazavanju.

Dimenzije funkcionalnosti porodice

Najpre se može konstatovati da funkcionalnost i disfunkcionalnost porodice zavisi i od odnosa koji postoje između članova porodice, ali i od odnosa između porodice i društva. Funkcionalna porodica je porodica koja stvara uslove za razvoj zdravih i zrelih članova u granicama njihovih intelektualnih i kreativnih potencijala. Funkcionalnim se smatraju porodični obrasci koji omogućavaju dostizanje porodičnih ciljeva koje porodica sebi postavlja. Disfunkcionalnim se smatraju porodični obrasci kojima se ne ispunjava zadatak, već dolazi do pojave simptoma ili nezadovoljstva. Funkcionalnost porodice se može proučavati u odnosu na organizacione procese koji podržavaju integraciju porodice kao celine (a ne kao prost zbir jedinki) i definišu odnose. Elementi organizacionih procesa su fleksibilnost koja predstavlja balans između stabilnosti i promene i kohezivnost koja predstavlja balans između bliskosti i individuacije.

Prema Olsonu (Olson, 1996. p. 60) porodična kohezivnost se definiše kao: „Emotivno vezivanje koje članovi porodice osećaju jedni prema drugima”. On smatra da postoje četiri stepena kohezivnosti: od neobaveznosti (veoma nizak), preko odvojenosti (nizak do umeren) i povezanosti (umeren do visok), do umreženosti (veoma visok).

U uravnoteženom delu modela (odvojenost i povezanost), pojedinci su sposobni da iskuse i uravnoteže ova dva ekstrema i da budu istovremeno i izdvojeni i vezani za svoju porodicu. Kada je stepen kohezivnosti veoma visok (sistemi umreženosti), onda postoji suviše mnogo konsenzusa unutar porodice, a suviše malo nezavisnosti. Kod ovog drugog ekstrema (neobavezni sistemi), članovi porodice rade svoje „lične stvari”, a stepen povezanosti ili posvećenosti prema njihovoj porodici je veoma nizak.

Uravnoteženi bračni i porodični sistemi, odvojeni i povezani, funkcionalniji su od ostalih, smatra Olson. Odvojeni porodični sistemi poseduju određenu emotivnu odvojenost, ali ona nije tako ekstremna kao kod neobaveznih sistema. Njima je takođe bitno da više svog vremena provode odvojeno, ali postoji i vreme provedeno zajedno, kada se donose zajedničke odluke i kada se rešavaju bračni problemi. Aktivnosti i

interesovanja su uglavnom različita, ali postoje i neka zajednička. U povezanim porodičnim sistemima postoji osećanje emotivne bliskosti i odanosti bračnom drugu. Vreme provedeno zajedno je njima bitnije od vremena provedenog nasamo. Naglasak je ovde stavljen na zajedništvo. Postoje prijatelji sa kojima se ove osobe druže samostalno, ali postoje i zajednički prijatelji sa kojima se druže kao par. Zajednički interesi su slični nekim interesima kod odvojenih porodičnih sistema.

Nasuprot tome, smatra Olson, neuravnoteženi nivoi kohezivnosti su na ekstremima (vrlo niski ili vrlo visoki). Neobavezni porodični sistemi često poseduju ekstremnu emotivnu odvojenost. Članovi ovih porodičnih sistema veoma malo se upuštaju u odnose sa ostalim članovima porodice, pa se kod ovih osoba u velikoj meri podstiče odvojenost i nezavisnost, na račun bliskosti i zajedništva. Ovakve osobe često rade stvari samo za sebe, u njihovom funkcionisanju dominiraju odvojeno mesto, vreme i interesovanja. Članovi ovakvih porodica nisu u stanju da se obrate drugom članu porodice za savet pri rešavanju problema. Za razliku od ovih, umrežene porodične sisteme karakteriše osećanje emotivne bliskosti u ekstremnoj meri, kao i insistiranje na odanosti. Pojedinci su veoma zavisni jedni od drugih i u stalnom su kontaktu. Postoji manjak lične izdvojenosti, a privatni prostor je sveden na minimum. Energija ovih pojedinaca je uglavnom fokusirana unutar porodice i postoji vrlo mali broj "spoljnjih" prijatelja i interesovanja.

Na osnovu Circumplex modela, veoma visok stepen kohezivnosti (umreženost) i veoma nizak stepen kohezivnosti (neobaveznost) mogu da predstavljaju problem kako za razvoj pojedinca tako i za razvoj međusobnih odnosa i to na duže staze, smatra Olson. S druge strane, ističe on, parovi čiji međusobni odnosi imaju umerene nivoe kohezivnosti (odvojenost i povezanost) sposobni su da izbalansiraju vreme provedeno samostalno i vreme provedeno zajedno na mnogo funkcionalniji način. Iako ne postoji apsolutno najbolji stepen kohezivnosti kada je bilo koja veza u pitanju, neki pojedinci mogu da imaju problema ako previše dugo funkcionišu na bilo kom od ekstrema u ovom modelu (bilo umreženosti ili neobaveznosti).

Kada je u pitanju dimenzija kohezivnosti, onda funkcionalnost označava balans između bliskosti i posvećenosti sa tolerancijom za razlike i odvojenost, uz prisutnost diferenciranih, ali međusobno povezanih članova porodice, pri čemu su granice polupropustljive, a uloge jasno definisane.

Marina Matejević

Disfunkcionalne porodične sisteme na dimenziji kohezivnosti označavaju porodice u kojima je prisutna umreženost koju karakterišu difuzne granice, nejasna diferencijacija i veliki pritisak ka zajedništvu, što ukazuje na nedostatak autonomnosti, dok se na suprotnom polu nalaze dezangažovani porodični sistemi u kojima je prisutna distanca i rigidne granice.

Sledeća dimenzija koja je vrlo značajna za porodično funkcionisanje, jeste porodična adaptabilnost, odnosno fleksibilnost. Prema Olsonu (Olson, 1996. p. 62) „Porodična fleksibilnost predstavlja količinu promene u porodičnom liderstvu, raspodeli uloga i pravilima međusobnih odnosa”. Specifični koncepti koji su ovde uključeni, prema njemu su: liderstvo (kontrola, disciplina), stilovi pregovaranja, raspodela uloga i pravila međusobnog ponašanja.

Prema Olsonu postoje četiri stepena adaptabilnosti koji se kreću od rigidnosti (veoma nizak nivo), preko strukturalnosti (nizak do umeren), fleksibilnosti (umeren do visok), do haotičnosti (veoma visok). Kao i kod kohezivnosti, postoji pretpostavka da su središnji nivoi fleksibilnosti (strukturalnost i fleksibilnost) mnogo pogodniji za bračno i porodično funkcionisanje, dok su ekstremi (rigidnost i haotičnost) veoma problematični za porodično funkcionisanje kada su prisutni duže u životnom ciklusu porodice.

U osnovi, fleksibilnost se fokusira na promene u porodičnom liderstvu, ulogama i pravilima. Najranije primene teorije sistema na porodice isticale su u prvi plan njenu rigidnost i tendenciju da održava stanje status quo. Sve do naučnih radova savremenih teoretičara, važnost porodičnog potencijala ka promeni bila je minimalizovana. Bračnim parovima i porodicama potrebna je i stabilnost i promena, a ta sposobnost promene, kada se odvija u pravom trenutku, odvaja funkcionalne bračne parove i porodice od onih drugih.

Olson smatra da uravnoteženi bračni i porodični sistemi (strukturalan i fleksibilan tip) vremenom postaju sve funkcionalniji. Porodični sistemi koje karakteriše strukturalan odnos, imaju tendenciju da poseduju relativnu demokratiju, u kojoj postoji određen stepen dogovaranja, koji uključuje i decu. Uloge su stabilne, a povremeno dolazi i do izmene uloga. Pravila su striktno nametnuta, i postoje vrlo male promene

u njima. Porodični sistemi koje karakteriše fleksibilan odnos imaju podeljeno liderstvo sa demokratskim pristupom u donošenju odluka. Dogovori su otvorenog tipa i aktivno uključuju decu. Uloge su podeljene i kada je to neophodno, do njihovih promena dolazi vrlo lako. Pravila se mogu menjati, a prilagodljiva su različitim uzrastima.

Neuravnoteženi bračni parovi i porodice naginju ka tome da budu ili rigidnog ili haotičnog tipa, smatra Olson. Rigidni odnos je odnos gde je jedna osoba glavna i gde ona poseduje visoki stepen kontrole. Dogovori su u ovom slučaju limitirani pošto je većina odluka nametnuta od strane vođe. Pravila se striktno definišu i ona se nikada ne menjaju. Haotičan odnos je odnos u kome je liderstvo nestalno ili ograničeno. Odluke se donose impulsivno i o njima se nikada dovoljno ne razmisli. Uloge su nejasne i često se prenose sa jednog na drugog člana.

Na osnovu Circumplex modela, može se konstatovati, da veoma visok stepen fleksibilnosti (haotičan tip) i veoma nizak stepen fleksibilnosti (rigidan tip) mogu da predstavljaju problem kako za razvoj pojedinca tako i za razvoj međusobnih odnosa i to na duže staze. S druge strane, međusobni odnosi koji imaju umerene nivoe fleksibilnosti (strukturni i fleksibilni tip), sposobni su da izbalansiraju s jedne strane stabilnost a sa druge promenu na mnogo funkcionalniji način. Iako ne postoji apsolutno najbolji stepen fleksibilnosti kada je bilo koja veza u pitanju, mnogi bračni i porodični odnosi mogu da imaju problema, i to u dužem periodu, ako previše dugo funkcionišu na bilo kom od ekstrema u ovom modelu (rigidnost ili haotičnost).

Funkcionalna fleksibilnost podrazumeva stabilnost koja se odnosi na prisustvo predvidivih i konzistentnih pravila, uloga i obrasca interakcije. Funkcionalna fleksibilnost podrazumeva postojanje stabilne strukture i određenih rituala, pri čemu postoji i mogućnost promene – adaptabilnost, koja podrazumeva prilagođavanje promenjenim okolnostima i razvojnim imperativima u okviru porodičnih životnih ciklusa naročito kada su krize u pitanju. Funkcionalan porodični sistem omogućava održavanje stabilnosti, ali i otvara mogućnosti za prilagođavanje određenim životnim okolnostima i potrebama članova porodice. Disfunkcionalni porodični sistemi na dimenziji fleksibilnosti su rigidni porodični sistemi u kojima je prisutna dominantnost jednog člana, pri čemu nema pregovora, uloge nisu definisane, a pravila su rigidna. Za razliku od njih haotične porodične sisteme karakteriše

Marina Matejević

dezorganizacija, pri čemu su uloge nejasne i promenljive, nema jasnih pravila i prisutna je nekozistentnost.

Funkcionalne porodične sisteme na dimenzijama adaptabilnosti i kohezivnosti karakteriše tendencija ka stabilnosti, održavanju ravnoteže, ali i potreba za prilagođavanjem određenim životnim okolnostima, kao i postojanje povezanosti i održavanje relacijskog zajedništva koje je negujuće i podržavajuće, ali sa poštovanjem individualnih razlika, što pruža mogućnosti za individualni razvoj i ostvarivanje vaspitne funkcije porodice.

Metodološki pristup problemu

Predmet našeg istraživanja bio je: funkcionalnost porodica sa adolescentima na dimenzijama adaptabilnosti i kohezivnosti. Naše istraživanje imalo je za cilj da utvrdi funkcionalnost porodica sa adolescentima na dimenzijama adaptabilnosti i kohezivnosti. Opšta hipoteza od koje smo pošli u istraživanju, odnosila se na pretpostavku da većinu porodica sa adolescentima karakterišu obrasci koji ukazuju na funkcionalnost u odnosu na dimenzije adaptabilnosti i kohezivnosti.

U istraživanju je korišćena deskriptivna naučno-istraživačka metoda, skaliranje kao istraživačka tehnika i kao instrument Skala za procenu porodične adaptabilnosti i kohezivnosti FACES III (Olson, Portner & Levi, 1985).

Subjekti istraživanja bili su roditelji učenika VIII razreda O.Š. Sveti Sava u Nišu. Istraživanje je obavljeno u periodu maj-juni školske 2006/2007 godine. Istraživanjem su obuhvaćene 83 porodice, jer je došlo do osipanja uzorka.

Rezultati istraživanja

Na osnovu statističke obrade podataka došli smo do rezultata, koji su prikazani u tabeli br. 1. Naše istraživanje je pokazalo da ima najviše poluuravnoteženih porodičnih sistema, nešto više od polovine, 53,01%. Postavlja se pitanje da li poluuravnoteženi porodični sistemi predstavljaju disfunkcionalno porodično funkcionisanje? Poluuravnoteženi tipovi porodičnih sistema ne moraju neophodno da ukazuju na potencijalnu disfunkcionalnost, naročito ako je porodica pod stresom. Međutim, kada

jedan član porodice poželi promenu, porodični sistem mora na neki način da reguliše taj zahtev. Na primer kada adolescent želi da razvije veću autonomiju u odnosu na svoje roditelje (dimenzija kohezivnosti), i da sam odnos funkcioniše na principu relativne jednakosti (dimenzija fleksibilnosti), ako roditelji nisu spremni da daju autonomiju odrastajućem detetu, mogući su disfunkcionalni obrasci ponašanja. Naše istraživanje je pokazalo da među poluuranvnoteženim porodičnim sistemima najviše ima umreženih, a zatim haotičnih što ukazuje na izraženiju disfunkcionalnost na dimenziji kohezivnosti. Fleksibilno i strukturalno umražene porodice: imaju veoma visok stepen kohezivnosti što znači da unutar porodice postoji suviše mnogo konsenzusa, a suviše malo nezavisnosti, što ukazuje na tendencije koje su u suprotnosti sa zadacima porodice, koji se odnose na razvoj autonomije adolescenta, u ovom životnom ciklusu, što može biti izvor disfunkcionalnosti. Haotično povezane porodice: imaju problem nedostatka roditeljskog autoriteta, problem nepostojanja adekvatnih pravila, ni granica, pri čemu adolescenti mogu imati osećaj prevelike slobode, koju mogu doživeti i kao nedostatak interesovanja roditelja, što sve može biti disfunkcionalno.

Porodice sa uravnoteženim tipovima (dva središnja nivoa, 32,53%) kohezivnosti i fleksibilnosti uglavnom će mnogo adekvatnije funkcionisati u okviru životnog ciklusa porodica sa adolescentom, što će im omogućiti adekvatno ostvarivanje vaspitne funkcije porodice. Ovi porodični sistemi mogu da uravnoteže potrebu ka izdvojenosti nasuprot potrebi za zajedništvom, na planu kohezivnosti, kao i da uravnoteže stepen stabilnosti sa stepenom promene, na planu fleksibilnosti. To su porodice koje mogu da se menjaju u skladu sa novonastalim potrebama adolescenata za autonomijom, pri čemu roditelji i dalje nastupaju sa pozicija autoriteta, prisutni su bliskost i zajedništvo, ali ne na račun razvoja individualnosti adolescenata, već kao sigurnost i podrška razvoju. Porodice koje se nalaze u uravnoteženom delu grafikona, omogućavaju svojim članovima da budu i nezavisni od porodice i povezani sa porodicom, a u pogledu fleksibilnosti, uravnoteženost podrazumeva održavanje nekog stepena stabilnosti u sistemu i istovremenu otvorenost ka promenama, u slučaju kada je to nepophodno. Porodični sistem može da iskusi bilo koji od dva ekstrema, kada je to neophodno, ali ne u dužem periodu, jer bi to moglo da bude problematično kada su porodice „zaglavljene” na ekstremima.

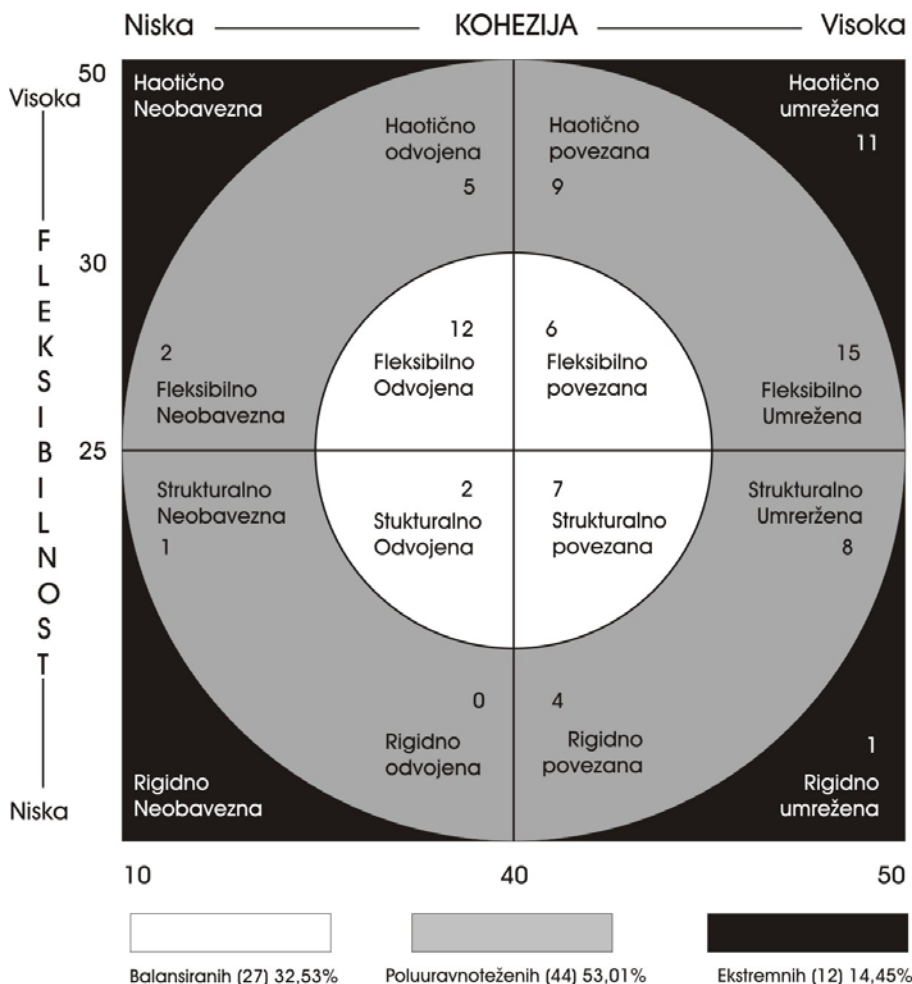

Tabela 1. Porodična mapa prema Faces-u

Naši rezultati pokazuju da je bilo i 14,45% neuravnoteženih - ekstremnih porodičnih sistema i to najviše haotično – umreženih porodičnih sistema koje karakteriše emotivna bliskost koja je previše izražena jer se zahteva odanost. Članovi porodice su veoma zavisni jedni od drugih i u stalnom su kontaktu, pri čemu postoji manjak lične izdvojenosti, privatnost je svedena na minimum, što svakako onemogućava razvoj autonomije adolescenata. Roditelji ne nastupaju sa pozicija autoriteta, odluke se donose impulsivno, pri čemu je previše izražena otvorenost ka promenama što

unos i haos i destabilizuje porodični sistem. Uloge su nejasne i često se prenose sa roditelja na decu.

Ovo su porodice sa veoma visokom kohezivnošću i fleksibilnošću, što ukazuje na disfunkcionalnost, jer ovi ekstremi ne idu u susret razvojnim tendencijama adolescenata, i zadacima koje porodica u ovom životnom ciklusu treba da realizuje.

Zaključna razmatranja

Rezultati istraživanja su pokazali da samo jednu trećinu ispitanog uzorka čine uravnoteženi, funkcionalni porodični sistemi (32,53%). Najviše je bilo poluuravnoteženih, polufunkcionalnih porodičnih sistema, više od polovine, (53,01%) i najmanje neuravnoteženih, disfunkcionalnih porodičnih sistema (14,45%), što ukazuje da rezultati koje smo dobili nisu potvrdili našu hipotezu. Izgleda da su roditelji spremni da na različite načine prolongiraju zavisnost dece, umesto podržavanja osamostaljivanja i preuzimanju odgovornosti. Potreba roditelja da na različite načine miniraju potrebu dece za osamostaljivanjem povezana je i sa obrascima koji postoje u našoj kulturi, a koji se odnose na usporeni proces osamostaljivanja dece.

Rezultati ovog istraživanja ukazuju na potrebu organizovanja edukacije za porodice sa adolescentima, kako bi se roditeljima pružila podrška u adekvatnijem razumevanju potreba adolescenata za nezavisnošću i autonomijom. Nosioци ove edukacije bi svakako mogle da budu škole koje bi trebalo na adekvatniji način da se pozabave podizanjem pedagoške kulture roditelja.

Rezultati ovog istraživanja takođe ukazuju na neophodnost daljih istraživanja ovog problema u odnosu na neke specifične varijable, kao što je socioekonomski status porodice, struktura porodice, nivo obrazovanja roditelja, ili možda zaposlenost roditelja.

Marina Matejević

Literatura

Arcus, M. E., LeRoi B. Daniels (1993). Values and Family Life Education, *Handbook of Family Life Education* Volume 1, London: Sage Publications.

Dorđević, B., (1985). *Savremena porodica i njena vaspitna funkcija*, Beograd: Prosveta.

Golubović, Z., (1981). *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb: Naprijed.

Goldner-Vukov, M. (1988). *Porodica u krizi*, Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.

Marjanović, A. (1987). Vaspitna funkcija porodice, *Predškolsko dete*, Beograd, 1-4. .

Olson, D. (1996). Clinical Assessment and Treatment Interventions Using the Family Circumplex Model, u: Florence W. Kaslow, *Handbook of relational diagnosis and dysfunctional family patterns*, New York: John Wiley & Sons, Inc.

FAMILY FUNCTIONALITY WITH ADOLESCENTS

Marina Matejević

Abstract

In this study we discuss the problems of family functionality and conclude that family functionality relies on existing relationships amongst the family members, as well as on relationships between the family and the society. The problem of family functionality is being dealt with from the aspect of systematic family approach, according to which the family with an adolescent should be characterized by the increased parental flexibility with respect to the ever-growing independence of children. The aim of this study was to define the concept of family functionality with adolescents on the basis of the cohesion dimension, that is the emotional bonding, and adaptability, i.e. flexibility. In this research we used the Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scales (FACES III) (Olson, Portner & Lavee, 1985). The results of the research demonstrate that only one third of the tested sample were balanced, functional family systems (32,53%). More than a half of the tested sample were semi-balanced, semi-functional families (53,01%), while the smallest sample group relate to misbalanced, dysfunctional family systems (14,45%). The results of this research indicate the necessity for education of families with adolescents, which should help the parents understand more adequately the need of adolescents for independence and autonomy.

Key words: family functionality with adolescent, the cohesion dimension, the adaptability dimension, familylly educative functions, autonomy.

UDK 316.356.2 : 159.974-053.6

Jelena Mladenović, Jelisaveta Todorović⁴

Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Niš

PORODIČNI ČINIOCI I DEPRESIVNOST MLADIH

Rezime

Problem istraživanja bio je ispitati da li su i na koji način depresivne tendencije u nekliničkoj populaciji mladih povezane sa određenim porodičnim obeležjima. Uzorak su činili gimnazijalci uzrasta 15 do 17 godina (N=150). Depresivnost je merena Skalom depresije za decu (CDI - autor Maria Kovacs). Rezultati su pokazali da veće skorove na različitim aspektima depresivnosti (depresivni afekt, negativan odnos prema sebi, telesne tegobe, interpersonalni problemi i problemi sa školom) postižu adolescenti koji su jedino ili mlađe dete u porodici, koji potiču iz manjih ili nepotpunih porodica, koji provode manje vremena sa članovima svojih porodica.

Ključne reči: adolescenti, porodica, depresivnost.

Depresija predstavlja toliko rasprostranjeno psihopatološko stanje da verovatno ne postoji osoba koja u nekom razdoblju svog života nije bila, makar na kratko, loše raspoložena ili depresivna. Depresija u detinjstvu i mladosti predstavlja na neki način kontradikciju, jer su to životna doba za koja se pretpostavlja da treba da budu najsrećniji i najbezbrizniji period života. Sa druge strane, upravo je adolescencija, zbog mnogobrojnih promena do kojih u njoj dolazi, pogodan period za pojavu različitih oblika depresivnosti.

Pojam adolescencija potiče od latinske reči *adolescere* – rasti, sazrevati, jačati – i pod njom podrazumevamo prelazni period između detinjstva i odraslog doba u kome dolazi do intenzivnog rasta i fizičkog i psihičkog sazrevanja, praćenog preobražajima koji su neminovni i kod svakog adolescenta izazivaju kolebanja, krize i teškoće (Ćurčić, 1997). Najveći broj adolescenata uspeva da te promene obradi kroz psihički aparat i izađe sa njima na kraj. Kod nekih mladih, pak, preobražaji generišu

⁴ email: jelisaveta@filfak.ni.ac.yu

psihopatologiju. Od celokupne lične istorije adolescenta i kapaciteta njegovog psihičkog aparata zavisi da li će ishod biti povoljan ili ne, da li će preobražaji voditi daljem progresu i sazrevanju ili regresu, ometanju i blokiranju razvoja.

Neurotična depresija u detinjstvu i mladosti je stanje preplavljenosti *ja* depresivnim afektom, sniženim raspoloženjem različitog stepena, smanjenjem kretnji i intelektualnih delatnosti, osećanjem beznadežnosti, manje vrednosti i društvenim povlačenjem (Tadić, 2000). Zahvaljujući razvoju i sazrevanju čitavog psihičkog aparata, depresivnost adolescenata približava se po načinu ispoljavanja odrasloj depresivnosti i obuhvata sledeće grupe simptoma: promene osećanja i raspoloženja, smetnje i poremećaje kognitivnih procesa, kao i poremećaje društvenih odnosa. Najčešće manifestacije depresije kod mladih su patološko neraspoloženje, redukcija energije i smanjenje aktivnosti. Sposobnost uživanja, interesovanja i koncentracije je redukovana i često je izraženo zamaranje čak i posle minimalnog napora. Spavanje je obično poremećeno, a apetit smanjen. Samopoštovanje i samopouzdanje skoro uvek su redukovani. Osoba je obuzeta osećanjem tuge, očajanja, beznadežnosti i bespomoćnosti, bez nekog vidljivog ili opravdanog razloga (Kaličanin, 2002). Kada je u pitanju učestalost depresivnih poremećaja, istraživanja Smuckera i saradnika (prema Surgeon General, 1999) pokazuju da 10%-15% dece i adolescenata u nekom trenutku ima neke simptome depresije.

Kada su u pitanju spoljašnji činioci koji mogu uticati na ispoljavanje depresije kod mladih, veliki značaj ima porodično okruženje. Porodica, kao osnovna jedinica društvenog života, izuzetno je važan sredinski činilac koji utiče na dete i roditelji svojim stavovima i odnosom prema deci doprinose oblikovanju njihovih osobina ličnosti. Kao oblik društvene podrške, porodica je značajna kao faktor koji pomaže u izlaženju na kraj sa stresom. Skinner (prema Todorović, 2005) ističe karakteristike optimalne porodice: stav osnovnog poverenja; poštovanje izdvojenosti, autonomije i individualnosti; otvorena, jasna i direktna komunikacija; čvrsta roditeljska koalicija sa egalitarnom raspodelom moći; dogovaranje među roditeljima i decom; spontane interakcije i humor; visok nivo inicijative; ohrabrivanje jedinstvenosti i razlika.

S druge strane, porodica može biti i činilac koji doprinosi razvoju različitih psihopatoloških obrazaca reagovanja, među kojima i depresivnih.

U porodičnim istorijama depresivne dece i adolescenata najčešći su gubitak ili neprikladnost roditeljske figure rano u životu (Kraigher-Guzina, 1999). Nepotpuna porodica, u kojoj odsustvo jednog roditelja nije nadomestila neka druga osoba, ne mora imati uvek dramatične posledice, ali ipak predstavlja faktor rizika za neke maladaptivne oblike osećanja i ponašanja. Longitudinalno istraživanje koje je na uzorku od 1400 američkih porodica sproveo Meltzer (prema Vidanović, 2006) pokazalo je da 20% do 25% dece iz razvedenih porodica ispoljava jasne znake depresivnosti, impulsivnost (rizično ponašanje) i antisocijalno ponašanje, u poređenju sa 10% dece koja imaju oba roditelja.

Rohner (2004) u svojoj teoriji roditeljskog prihvatanja i odbacivanja (PARTheory) ističe značaj roditeljskog ponašanja za razvoj dečije ličnosti. Prioritet se daje dečijem doživljaju da ga roditelj prihvata ili odbacuje, jer upravo taj doživljaj, prema Rohneru, ima najkonzistentnije efekte na dečiji razvoj. Istraživanja koja navodi Rohner (2002) pokazala su da je roditeljsko odbacivanje povezano kako sa kliničkim, tako i sa nekliničkim oblicima depresivnosti kod skoro svih većih etničkih grupa u Americi: Afroamerikanaca, zatim stanovnika koji su poreklom iz Evrope, Azije i Meksika. Štaviše, pokazalo se da je roditeljsko odbacivanje povezano sa depresijom i u drugim zemljama – u Australiji, Kini, Egiptu, Nemačkoj, Mađarskoj, Španiji, Švedskoj i Turskoj. Još jedan važan nalaz ovih istraživanja govori da opaženo roditeljsko odbacivanje u detinjstvu često prethodi razvoju depresivnih simptoma u adolescenciji i odraslom dobu.

Može se zaključiti da su depresivni odgovori, stanja i neuroze kod dece i mladih zaista povezani sa nepovoljnim porodičnim okolnostima (o čemu govore rezultati mnogih istraživanja), iako, kada je u pitanju povezanost između roditeljske depresije i depresije dece još uvek nije razjašnjeno da li ona proističe iz genetskih faktora ili depresivni roditelji stvaraju takvo okruženje koje povećava verovatnoću da njihova deca iskuse različite psihološke probleme, pa čak i da razviju neki mentalni poremećaj.

Metodologija

Problem istraživanja

Ispitati da li postoje razlike u depresivnosti i nekim njenim aspektima (kao što su depresivni afekt, negativan odnos prema sebi, telesne

tegobe, interpersonalni problemi i problemi sa školom) s obzirom na različite porodične faktore (kao npr. red rođenja, broj braće i sestara, broj članova porodice, potpunost porodice i vreme provedeno sa pojedinim članovima porodice) kod mladih, uzrasta od 15 do 17 godina.

Hipoteze istraživanja

Osnovna hipoteza

Postoje statistički značajne razlike u depresivnosti i nekim njenim aspektima (kao što su depresivni afekt, negativan odnos prema sebi, telesne tegobe, interpersonalni problemi i problemi sa školom) s obzirom na određene porodične faktore (kao npr. red rođenja, broj braće i sestara, broj članova porodice, potpunost porodice i vreme provedeno sa pojedinim članovima porodice), kod mladih uzrasta 15 do 17 godina.

Posebne hipoteze izvedene su iz osnovne hipoteze i odnose se na svaku od nezavisnih varijabli pojedinačno:

H1 Postoje statistički značajne razlike u intenzitetu depresivnosti i njenim aspektima kod mladih uzrasta 15 do 17 godina s obzirom na red rođenja.

H2 Postoje statistički značajne razlike u intenzitetu depresivnosti i njenim aspektima kod mladih uzrasta 15 do 17 godina s obzirom na broj braće i sestara (ukupan broj braće i sestara, i zasebno broj braće i broj sestara).

H3 Postoje statistički značajne razlike u intenzitetu depresivnosti i njenim aspektima kod mladih uzrasta 15 do 17 godina s obzirom na broj članova porodice.

H4 Postoje statistički značajne razlike u intenzitetu depresivnosti i njenim aspektima kod mladih uzrasta 15 do 17 godina s obzirom na potpunost porodice.

H5 Postoje statistički značajne razlike u intenzitetu depresivnosti i njenim aspektima kod mladih uzrasta 15 do 17 godina s obzirom na vreme provedeno sa pojedinim članovima porodice (majkom, ocem, braćom/sestrama, ostalim članovima porodice).

H6 Postoje statistički značajne razlike u intenzitetu depresivnosti i njenim aspektima s obzirom na kontrolne varijable – uspeh u školi, obrazovanje i zaposlenost roditelja, učestalost viđanja sa vršnjacima, vanškolske aktivnosti i postojanje problema (fizička bolest, svađa sa

roditeljima ili prijateljima, nesigurnost u sebe, problemi sa učenjem i drugi problemi).

Instrumenti

CDI skala (Children's Depression Inventory) – Skala depresije za decu. Autor skale Maria Kovacs. Skala je nastala modifikacijom Beckove skale depresivnosti namenjene za ispitivanje depresije kod odraslih. Namenjena je za ispitanike od 7 do 17 godina.

Skala sadrži 27 stavki (ajtema). Svaka stavka sadrži tri tvrdnje od kojih dete bira onu koja najbolje opisuje njegova osećanja u toku poslednje dve nedelje. Tvrdnje su skalirane sa 0, 1 i 2 boda, pri čemu veći broj bodova predstavlja jači intenzitet simptoma. Ukupan rezultat se formira kao jednostavna linearna kombinacija odgovora na pojedinim zadacima. Totalni raspon rezultata kreće se od 0 do 54. Prosečni rezultat na uzorku neselekcionirane školske dece kreće se oko 9, sa standardnom devijacijom oko 7, dok se kao prag koji odvaja 10% ispitanika s najizraženijim depresivnim simptomima uzima rezultat od 19.

Upitnik o porodičnim faktorima, druženju, vanškolskim aktivnostima i problemima – Konstruisan je tako da obuhvata širok obim varijabli koje smo pokušali da povežemo sa depresivnim tendencijama koje se javljaju u mladosti.

Uzorak

Uzorak ispitanika sačinjen je od 150 učenika gimnazije (118 devojaka i 32 mladića) uzrasta od 15 do 17 godina.

Rezultati i diskusija

Kada je u pitanju ispitivanje stepena depresivnosti kod mladih uzrasta od 15 do 17 godina, dobijena je vrednost aritmetičke sredine na skali depresije za decu od 10.473, što je malo iznad proseka u odnosu na norme ($AS=9$), dok je vrednost standardne devijacije od 5.449 nešto ispod proseka u odnosu na norme ($SD=7$). Pri tom, većina ispitanika iz ovog istraživanja (90%) ispoljava depresivne tendencije u meri koja je uobičajena za taj

uzrast (CDI skor do 18), pri čemu je prisutan izvestan broj (10% od svih ispitanih) adolescenata sa izraženijim depresivnim simptomima (tabela 1).

Tabela 1. Raspodela ispitanika prema skoru na CDI - procenti

CDI	frekvencija	procenat
do 18	135	90%
19 i više	15	10%
ukupno	150	100%

Ispitujući povezanost depresivnosti i reda rođenja došli smo do rezultata da su drugorođena deca depresivnija od prvorodene po nekim aspektima (depresivni afekt – $p < 0.022$, telesne tegobe – $p < 0.001$), odnosno da su više sklona negativnim osećanjima, anhedoniji i imaju problema u psihofizičkom funkcionisanju (tabela 2).

Tabela 2. Razlike u depresivnosti s obzirom na red rođenja - višestruko poređenje

zavisna varijabla	red rođenja (I)	red rođenja (J)	razlika AS (I-J)	nivo značajnosti
depresivni afekt	2	1	0.654	0.022
telesne tegobe	2	1	0.658	0.001

Prvorodena deca, samim tim što su rođena pre ostale braće i sestara, zauzimaju određenu poziciju u porodici koju ostali teško da mogu ugroziti. U nastojanju da se u većoj meri zadobije roditeljska ljubav, među decom nastaje kompeticija. U takvoj situaciji, moguće je da roditelji, da bi održali mir u porodici, postavljaju veće zahteve pred starije dete, pa se ono oseća zrelije i samuverenije, a samim tim i sigurnije u sebe.

Kada je u pitanju povezanost depresivnosti i broja braće i sestara, dobili smo rezultate da adolescenti koji imaju brata ili sestru imaju manje negativan odnos prema sebi u odnosu na jedince (tabela 3).

Tabela 3. Razlike u depresivnosti s obzirom na ukupan broj braće i sestara - višestruko poređenje

zavisna varijabla	broj braće i sestara (I)	broj braće i sestara (J)	razlika AS (I-J)	nivo značajnosti
negativan odnos prema sebi	0	1	0.889	0.011

Ovakvi rezultati mogu se objasniti time da deca koja odrastaju uz brata ili sestru verovatno izgrađuju adekvatniji odnos prema sebi kroz stalnu interakciju sa njima, koja može služiti kao neka vrsta testa realnosti sopstvenih vrednosti, a samim tim i delovati podsticajno na razvoj samopoštovanja.

Ispitujući povezanost veličine porodice sa depresivnošću adolescenata, došli smo do očekivanih rezultata: adolescenti koji žive u porodicama sa manjim brojem članova depresivniji su i imaju negativniji odnos prema sebi nego oni koji žive u većim porodicama (tabela 4).

Tabela 4. Razlike u depresivnosti s obzirom na broj članova porodice - višestruko poređenje

zavisna varijabla	broj članova porodice (I)	broj članova porodice (J)	razlika AS (I-J)	nivo značajnosti
depresivni afekt	4	5	0.918	0.018
negativan odnos prema sebi	2	4	1.511	0.015
		5	1.567	0.020
	3	4	0.761	0.050
interpersonalni problemi	5	2	0.625	0.034

Međutim, kada su u pitanju socijalni odnosi, stvari stoje drugačije – više interpersonalnih problema imaju adolescenti iz brojnijih porodica ($p < 0.034$), što se može objasniti time da u njima češće dolazi do sukoba, pa je i

Jelena Mladenović, Jelisaveta Todorović

tolerancija prema drugima manja, što se prenosi na socijalne odnose van kuće – sa vršnjacima, nastavnicima i drugim osobama iz okruženja.

Ispitanici koji potiču iz nepotpunih porodica pokazali su značajno lošiji odnos prema sebi ($p < 0.004$), veću depresivnost ($p < 0.023$) i više telesnih tegoba ($p < 0.008$) nego njihovi vršnjaci iz potpunih porodica (tabela 5).

Tabela 5. Razlike u depresivnosti s obzirom na potpunost porodice - višestruko poređenje

zavisna varijabla	potpunost porodice (I)	potpunost porodice(J)	razlika AS (I-J)	nivo značajnosti
negativan odnos prema sebi	SAMO 1 RODITELJ	POTPUNA	1.356	0.004
telesne tegobe	1RODITELJ + ZAMENA	POTPUNA	1.195	0.008
DEPRESIVNOST	SAM O 1 RODITELJ	POTPUNA	2.666	0.023

Ovakve rezultate možemo povezati sa samim iskustvom življenja u nepotpunoj porodici jer je poznato da takvo, okrnjeno porodično okruženje nosi sa sobom nedostatak sigurnosti i emocionalne povrede, a samim tim i veću sklonost depresivnim ispoljavanjima. Lošiji odnos prema sebi može se objasniti povećanim osećanjem krivice jer deca često sebe okrivljuju za gubitak roditelja i smatraju da su mogla nešto da učine da spreče raspad porodice.

Dalje, u našem istraživanju bavili smo se time koliko vremena adolescenti provode sa pojedinim članovima porodice i u kakvom je odnosu ta varijabla sa depresivnošću. Rezultati su, u celini, pokazali da adolescenti koji provode više vremena tokom dana sa svojim roditeljima, braćom, sestrama i ostalim članovima porodice pokazuju depresivne tendencije u manjoj meri u odnosu na svoje vršnjake koji u porodici provode manje vremena. Jedino je dobijen donekle neočekivan rezultat kada je u pitanju vreme provedeno sa majkom: na aspektima negativan odnos prema sebi, interpersonalni problemi i problemi sa školom, veće skorove su postigli ispitanici koji provode više vremena sa majkom (tabela 6), što možemo

objasniti time da majke koje provode dosta vremena sa svojom decom verovatno ne podstiču njihovu samostalnost, već ih vezuju za sebe i tako doprinose da se kod njih stvori slika o sopstvenoj neadekvatnosti.

Tabela 6. Razlike u depresivnosti s obzirom na vreme provedeno s majkom - višestruko poređenje

zavisna varijabla	vreme s majkom (I)	vreme s majkom (J)	razlika AS (I-J)	nivo značajnosti
negativan odnos prema sebi	više od 4h	manje od 1h	2.427	0.041
interpersonalni problemi	2 do 4h	1 do 2h	0.497	0.028
problemi sa školom	1 do 2h	manje od 1h	1.933	0.043

Zaključak

U ovom radu pokušali smo da rasvetlimo na koji način se takozvana “normalna”, neklinička depresivnost mladih može povezati sa određenim činiocima koji su vezani za porodične okolnosti. Koristili smo, pri tom, Skalu depresije za decu (CDI), autora Marije Kovacs, koja je namenjena ispitivanju depresivnosti na uzrastu 7-17 godina, a pored nje i upitnik koji se odnosi prvenstveno na različite porodične karakteristike.

Ispitujući povezanost brojnih porodičnih činilaca sa depresivnošću adolescenata iz normalne populacije, došli smo do rezultata koji nam govore da veće tendencije ka depresivnosti pokazuju mladi koji su drugorođeno dete u porodici u odnosu na prvorodeno, koji nemaju brata ili sestru u odnosu na one koji imaju sestru, koji potiču iz porodica sa manje članova u odnosu na one iz brojnijih porodica, koji su iz nepotpunih porodica u odnosu na one koji žive sa oba biološka roditelja, koji provode manje vremena sa članovima svojih porodica.

Iako su rezultati ovog istraživanja pokazali da se može uspostaviti određena veza između depresivnosti adolescenata i brojnih okolnosti vezanih za porodično okruženje, potrebno je istaći da depresivne tendencije mladih ne možemo pripisati isključivo uticaju porodičnih činilaca, s

Jelena Mladenović, Jelisaveta Todorović

obzirom na to da je depresivnost rezultanta brojnih i raznovrsnih etioloških činilaca, od genetičkih i biohemijskih, pa sve do širokih socio-kulturnih faktora. Želeli smo jednostavno da istaknemo ovaj aspekt depresivnosti da bismo upotpunili saznanja vezana za značaj porodične sredine za celokupno psihološko funkcionisanje adolescenata.

Literatura

- Afifi, M., Al Riyami, A., Morsi M. i Al Kharusil, H. (2006). *Depressive symptoms among high school adolescents in Oman*, Department of Research and Studies, Ministry of Health, Muscat, Oman, www.pubmed.gov
- Aydin, B. i Oztutuncu, F. (2001). Examination of adolescents' negative thoughts, depressive mood, and Family enviroment, *Adolescence*, 36 (141), 77-83.
- Biro, M. (1997). Depresije u adolescenciji. U: Erić, Lj. i Ćurčić, V. (urednici), *Adolescencija, identitet, psihopatologija, psihoterapija*, Beograd, Zbornik radova KBC “Dr Dragiša Mišović”, 74-78.
- Boeree, C. G. (1997, 2006). *Personality theories*. www.ship.edu
- Brage, D. i Meredith, W. (1994). A Causal Model of Adolescent Depression, *Journal of Psychology*, 128 (4), 455-469.
- Ćurčić, V. (1997). Preobražaji adolescencije, *Adolescencija – revolucija i evolucija u razvoju*, Beograd, Zbornik radova KBC “Dr Dragiša Mišović”, 21-31.
- Erić, LJ. (2002). *Psihoterapija*, Beograd: Medicinski fakultet.
- Garber, J. i Robinson, N.S. (1997). The Relation Between Parenting and Adolescent Depression: Self-Worth as a Mediator, *Journal of Adolescent Research*, 12 (1)
- Gates L., Lineberger M.R., Crockett J. i Hubbard J. (1988). Birth order and its relationship to depression, anxiety and self-concept test scores in

children, *The journal of genetic psychology, child behavior, animal behavior and comparative psychology*, 149(1), 29-34.

Gjerde, P.F., Block, J. i Block, J.H. (1988). Depressive symptoms and personality during late adolescence: Gender differences in the externalization-internalization of symptom expression, *Journal of Abnormal Psychology*, 97, 475-486.

Gjerde, P.F., Block, J. i Block, J.H. (1991). Personality Antecedents of Depressive Tendencies in 18-Years-Olds: A Prospective Study, *Journal of Personality and Social Psychology*, 60 (5), 726-738.

Goldstein, J. R. (1999). The levelling of divorce in the United States, *Demography*, 36, 409-414.

Guastello, D. i Guastello, S. (2002): Birth category effects on Gordon personal profile variables, *JASNH*, 1 (1), 1-7.

Hauck, P.A. (1998). *Depression*, London, UK: Sheldon Press.

Jeremić, V. (2006). *Depresivnost i predstava o sebi adolescenata bez roditeljskog staranja*, Diplomski rad, Niš: Filozofski fakultet.

Kaličanin, P. (2002). *Psihijatrija*, Beograd: Elit-Medica.

Kaličanin P., Paranosić V. i Karan N. (1990). *Psihijatrija*, Beograd: Naučna knjiga.

Kapor-Stanulović, N. (1988). *Na putu ka odraslosti – Psihički razvoj i psihosocijalni aspekti zdravlja mladih*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kraigher-Guzina, A. (1999). *Separaciona anksioznost, poremećaji emocionalnog vezivanja i neurotičnost dece*, Beograd: Institut za mentalno zdravlje.

Krstić, D. (1988). *Psihološki rečnik*, Beograd: Savremena administracija.

Marković, P.V. (1995). *Adolescentna kriza*. Beograd, Beletra.

Jelena Mladenović, Jelisaveta Todorović

- Morić-Petrović, S. (1987). *Psijhijatrija*, Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.
- Nešić, B. i Radomirović, V. (2000): *Osnovi razvojne psihologije*, Univerzitet u Kragujevcu, Učiteljski fakultet u Jagodini.
- Newman, J.P. i Garfinkel, B.D. (1992). Major Depression in Childhood and Adolescence, u: Hooper, S.R., Hynd, G.W. i Mattison, R.E. (urednici) *Child Psychopatology: Diagnostic Criteria and Clinical Assesment*, Hillsdale, New Jersey: Laurence Erlbaum Associates.
- Novović, Z. i Biro, M. (1996). Iluzija kontrole kao prepreka apetitivnoj naučenoj bespomoćnosti, *Psihologija*, 1, 21-34.
- Opačić, G. (1995). *Ličnost u socijalnom ogledalu*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Popović-Deušić, S. (1999). *Problemi mentalnog zdravlja dece i adolescenata*, Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Rohner, R. (2004). The Parental Acceptance-Rejection Syndrom, Universal Correlates of Perceived rejection, *American Psychologist*, 59 (8), 830-840.
- Rohner, R., i Khaleque, A. (2002). Parental Acceptance-Rejection and Life-Span Development: A Universal Perspective, u: Lonner, W. J., Dinnel, D. L., Hayes, S. A. i Sattler, D. N. (urednici), *Online Readings in Psychology and Culture*. Center for Cross-Cultural Research, Western Washington University, Bellingham, Washington USA.
- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Schuster, B. i Uhlendorff, H. (2002). Preinačenje odnosa majka dete u preadolescenciji, *Psihologija u svetu*, VII (1-2), 68-73.

- Surgeon General (1999). Children and Mental Health - Depression and Suicide in Children and Adolescents, u: *Mental Health: A Report of the Surgeon General*, www.surgeongeneral.gov
- Tadić, N. (2000). *Psijatrija detinjstva i mladosti*, Beograd: Naučna knjiga
- Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*, Niš: Prosveta.
- Vidanović, S. (2006). Razvoj dece u nepotpunoj porodici, u: Vidanović, S., Todorović, J. i Hedrih, V., *Porodica i posao – izazovi i mogućnosti*, Niš: Filozofski fakultet.
- Vulić-Prtočić, A., Sorić, I. i Macuka, I. (2005). *Depression Scale for Children and Adolescents - SDD: Evaluation of Psychometric Properties*. Predstavljeno na 8. evropskoj konferenciji psiholoških pristupa u Budimpešti.

FAMILY FACTORS AND THE DEPRESSION OF ADOLESCENTS

Jelena Mladenović, Jelisaveta Todorović

Abstract

The objective of the study was to assess whether and in what way depressive tendencies in a non-clinical population of the young were related to certain family variables. The sample consisted of high-school students, aged between 15 and 17 years (N=150). Depression was measured by the Children's Depression Inventory (CDI - author Maria Kovacs), which is used as a scale for assessment of depression in children and adolescents. The results showed that those adolescents who were an only child or the younger child in their respective families, who lived in small or incomplete families, who spent less time during the day with other members of the family, scored higher on different aspects of depression (depressive mood, negative self-image, physical discomfort, interpersonal problems and problems at school).

Key words: adolescents, family, depression.

RAD JE NASTAO U SKLOPU PROJEKTA 149062D KOJI FINANSIRA
MINISTARSTVO ZA NAUKU I TEHNOLOŠKI RAZVOJ RS

UDK 159.922.8 : 613.81

Marija Đorđević⁵

Administrativno-birotehnička škola, Niš

KRITICIZAM RODITELJA, AGRESIVNOST ADOLESCENATA I SKLONOST KA ZLOUPOTREBI ALKOHOLA

Rezime

Najuočljiviji indikator poremećaja odnosa među ljudima u društvu, nalazimo u devijantnim ponašanjima (prostitucija, zavisnost od alkohola, droga, agresivnost, kriminal). Ova ponašanja se često nazivaju socijalno patološkim pojavama i uglavnom odstupaju od očekivanih, društveno prihvatljivih ponašanja određene zajednice. Društvo te pojave uočava, negativno vrednuje i kažnjava. Da li porodica, svojim vaspitanjem doprinosi razvoju ovakvih asocijalnih oblika ponašanja? Koliki je doprinos samog adolescenta, a koliko doprinosa ima globalno stanje društva u kome se nalazimo? Na neka od ovih pitanja pokušali smo da damo odgovor ovim istraživanjem.

Osnovni cilj istraživanja bio je ispitati povezanost kritičizma roditelja i agresivnosti adolescenata sa sklonošću ka zloupotrebi alkohola. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 180 ispitanika, učenika trećeg razreda srednjih škola u Nišu. Pri ispitivanju, koristili smo bateriju testova koja se sastoji od skale KRI-BM /1990 koja ispituje kritičizam roditelja (na osnovu procene dece), testa agresivnosti T-15 i Mičigen testa, koji meri sklonost ka zloupotrebi alkohola.

Rezultati istraživanja su pokazali da postoji značajna pozitivna korelacija između kritičizma roditelja, agresivnosti adolescenata i sklonosti ka zloupotrebi alkohola. Kritičizam roditelja takođe doprinosi i povećanoj agresivnosti adolescenata. Značaj istraživanja proizilazi iz aktuelnosti problematike.

Ključne reči: kritičizam roditelja, agresivnost, zloupotreba alkohola

Uvod u problem

Suočeni smo sa trajnom prisutnošću alkohola u samom tkivu društva, pa time i sa stalnom prisutnošću onih koji postaju alkoholičari, sa svim elementima i obeležjima bolesti koja oštećuje dušu, telo, ponašanje i odnose sa drugima, sve do oštećenja svesti o sopstvenom postojanju.

⁵ E-mail: marija97@bankerinter.net

Marija Dorđević

Upotreba alkohola je socijalno prihvaćen oblik ponašanja. Smatra se da je uzrok alkoholizma široko dopušteno društveno pijenje, uz psihičke probleme, pa i biološka sklonost koju pojedinci imaju.

Dosadašnja istraživanja pokazuju zabrinjavajući podatak da sve veći broj mladih ljudi koristi alkohol. U najvećem riziku od alkoholizma su zemlje koje prolaze kroz intenzivne sociokulturne i ekonomske promene, a naša zemlja je jedna od njih.

Nepovoljna klima u primarnoj porodici, intenzivne sociokulturne i ekonomske promene u društvu, čine adolescente najugroženijom populacijom za razvoj nepoželjnih oblika ponašanja (agresivnost, delikvencija, zloupotreba psihoaktivnih supstanci).

Ovo istraživanje bavi se pitanjima povezanosti kritičizma roditelja i asocijalnih oblika ponašanja, od kojih smo izdvojili agresivnost i zloupotrebu alkohola.

Rezultati istraživanja su relevantni za eventualne promene postojećih programa primarne prevencije, koja mora biti edukativnog karaktera, usmerena na pojedinca, porodicu, školu i celokupno društvo. Zajednički cilj pojedinca i društva treba biti promovisanje zdravog načina života, bez upotrebe psihoaktivnih sredstava i na taj način zaštita i unapređivanje mentalnog zdravlja kao temeljne ljudske vrednosti.

Teorijski kontekst

Kriticizam roditelja

Porodica je primarna društvena grupa u kojoj dete započinje svoj biološki i psihosocijalni razvoj. Ona doprinosi realizaciji egzistencijalnih ciljeva svih njenih članova, a orijentisana je na razvijanje bliskosti i negovanje brige za druge. U zdravoj porodici postoji i hijerarhija odnosa na čelu sa roditeljima, koji imaju najveću moć u donošenju odluka i najviši hijerarhijski položaj.

Tokom razvoja, svaka porodica se suočava sa nizom teškoća koje utiču na njeno funkcionisanje. Funkcionalna porodica aktivira raspoložive

potencijale blagovremeno, pri čemu je prioritetni cilj rast i razvoj svih njenih članova, i nje kao celine. Na žalost, savremena saznanja o dinamici porodičnog života ukazuju da ove ciljeve nije lako ostvariti.

Najkrizniji period u životu porodice, kako za adolescenta, tako i za njegove roditelje je adolescentni period. Najčešći sukobi koji remete dinamičku ravnotežu porodične grupe su oni koji nastaju oko procesa odvajanja-individualizacije, zavisnosti-nezavisnosti, sukobi oko polnog oslobođanja, kao i oni koji proizilaze iz različitih sistema vrednosti, estetskih, političkih i religioznih uverenja (Halley, 1971, prema Tadić, N., 2000. str. 81).

U nepovoljnim uslovima, kada roditelji ne prate novonastale promene u razvoju svoje dece, već zadržavaju zavisnički odnos, može doći do naglašenog konflikta roditelj-adolescent.

U negativne sadržaje interakcije roditelj-dete, spada, između ostalog, i kritičizam roditelja. On se, prema istraživanjima Harrisa i Howarda 1984, javlja zbog nesklada vrednosnog sistema roditelja i adolescenata, kao i zbog ponašanja adolescenata povezanog sa motivacijom za autonomijom i identitetom (prema Milosavljević, B., 2002. str. 46). Iako ima uglavnom, vaspitno-korektivnu funkciju u pogledu ponašanja mladih, može izazvati negativne posledice. One se mogu manifestovati kao nedostatak samopoštovanja adolescenata, kao i naglašen konflikt roditelj-adolescent. Harris i Howard, 1984. (prema Milosavljeviću B., 2002. str. 47) ističu, da adolescenti koji percipiraju svoje roditelje kao visoko kritične, imaju niže samopoštovanje i osećaju se manje prihvaćenim od strane roditelja.

Ukratko, roditeljski kritičizam može da ima suprotni od očekivanog značaja za ponašanje adolescenata i tu činjenicu treba približiti roditeljima.

Agresivnost

U literaturi postoji veliki broj određenja pojma agresivnost. Agresivnost je dragocena odlika ljudske prirode svakog pojedinca, kao i sastavni deo društvene strukture. Agresivni nagon postaje nepoželjan samo onda kada naiđe na prepreku ili je osujećen (Ilić, B., 2005. str. 27). Agresivno ponašanje je i uzrok mnogih teškoća u međuljudskim odnosima.

Marija Dorđević

Manifestuje se u napadu na druge osobe a sa namerom da se drugoj osobi nanese šteta (Rot, N. 1994. str. 251).

O agresivnosti možemo govoriti kao o osobini ličnosti da se manje-više dosledno prema svojoj bližoj ili daljoj okolini odnosi neprijateljski ili razorno. Proizilazi iz strukturalnih odnosa u ličnosti, postojana je, ali ne i trajna osobina i reorganizacijom se može menjati (D. Krstić, 1996. str. 36).

Za razumevanje ljudskog ponašanja važno je utvrditi poreklo agresivnog ponašanja, kao i uslove njegovog javljanja. Postoji veliki broj pokušaja da se objasni poreklo agresivnog ponašanja.

Različite teorijske perspektive razlikuju se u pogledu izvora ljudske agresije, a time i u pogledu mogućnosti prevencije ili kontrole takvog ponašanja (Kaplan, I. H., prema Ilić, B. 2005. str. 27).

Instinktivističke teorije koje pretpostavljaju urođene tendencije kao izvor ljudske agresije, smatraju da se agresivni impulsi konstantno generišu, pa je mogućnost kontrole niska.

Teorije nagona pretpostavljaju spoljašnje izazivače agresivnog poriva – kao što je frustracija i njih je nemoguće eliminisati, pa je mogućnost prevencije i kontrole takođe niska. Teorije socijalnog učenja izvor ljudske agresije vide u sredinskim uslovima uz prethodno socijalno učenje. Ovakva shvatanja impliciraju i najveću mogućnost kontrole i redukcije otvorenog agresivnog ponašanja .

Zloupotreba alkohola

Zloupotreba alkohola definiše se kao socio-kulturno neprihvaćeno ponašanje koje može izazvati štetne ili nepredvidive posledice po pojedinca i društvo (Savezni komitet za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu, prema J. Bukelić, 2002. str. 27).

Zloupotreba alkohola karakteristična je za adolescentni period i treba je razlikovati od alkoholizma. Alkoholizam predstavlja bolest koja zbog prekomerne i dugotrajne upotrebe alkoholnih pića dovodi do oštećenja svih organa i poremećaja svih čovekovih funkcija, socijalne degradacije i poremećaja moralnog ponašanja (Vesel, J. prema, Morić, S. 1991. str. 378). Uzroci konzumacije alkohola su mnogostruki. U većini

radova iz oblasti alkoholizma, navodi se trijas etioloških činilaca: 1) ličnost sa svojim slabostima; 2) socijalna sredina (socijalni pritisci); i 3) alkohol (Vesel, J. prema Morić, S. 1991. str. 378). Pri tome, ličnost se shvata kao glavni etiološki činilac. U vezi sa psihičkom strukturom ličnosti, najčešće se ističu: oralno-fiksirane ličnosti, pasivno-zavisne ličnosti, oralno-agresivne ličnosti, kompulsivne ličnosti, ličnosti koje se lako uslovljavaju, autodestruktivne ličnosti, ličnosti depresivne strukture.

O štetnom dejstvu alkohola govore brojne studije. Naročito je svojim toksičnim delovanjem opasan za mladalački organizam, koji je u fazi intenzivnog razvoja. Mnogi adolescenti se predaju alkoholu kao načinu stabilizovanja raspoloženja ili uklanjanja osećaja socijalne nelagodnosti.

Tabela 1. Razvojne faze zavisnosti od PAS-i

-rani eksperimenti	-zloupotreba-	-zavisnost-
DETINJSTVO	ADOLESCENCIJA	ODRASLO DOBA

Alkohol mladom čoveku daje osećanje prestiža i uspešnosti u očima njegovih vršnjaka. Lažno, kratkotrajno, stimulatívno dejstvo alkohola je jedna od osnova za široku upotrebu alkohola u različitim životnim situacijama.

Prognoza početne konzumacije alkohola zavisi od mnogo činilaca. Pre svega, zavisi od snage „Ja sistema“. Ukoliko mlad čovek uspešno rešava razvojne zadatke, raste i razvija se u povoljnim socijalnim uslovima i ima potrebnu podršku primarne porodice, verovatno će se posle početnog eksperimentisanja i zadovoljenja mladalačke radoznalosti, odupreti potrebi da koristi alkohol kao sredstvo kojim sebi ublažava bol i olakšava rešavanje tekućih problema. Sledeći važan činilac je stav roditelja prema konzumaciji alkohola.

Ako roditelji ne uočavaju, ili negiraju učestala opijanja svoje dece, stvaraju pogodne uslove za ponovljenim uzimanjem PAS-e, što vremenom pojačava potrebu za sve većim količinama i tako postepeno dovodi do psihičke i fizičke zavisnosti. Konzumacija alkohola od strane roditelja, kao

Marija Dorđević

lični primer, takođe je veoma značajan faktor koji može uticati na stav mladog čoveka prema konzumaciji alkohola.

Vršnjački standard, karakterističan za period mladalaštva, važan je činilac prognoze. Adolescent, koji još uvek nema dovoljno izgrađene stavove i standarde, veoma lako prihvata vršnjački standard. Prihvatanje stavova i vrednosti društva olakšano je snažnom potrebom mladog čoveka da bude prihvaćen među svojim vršnjacima.

Obrada podataka i primenjene metode

U obradi podataka korišćene su deskriptivne statističke metode: mere centralne tendencije (aritmetička sredina) i mere varijabilnosti (standardna devijacija). Za ispitivanje povezanosti između varijabli koristili smo Pirsonov koeficijent korelacije. Ovom metodom nismo mogli utvrditi kauzalnu vezu među varijablama, već samo povezanost kritičizma roditelja i sklonosti ka zloupotrebi alkohola.

Istim postupkom korelacije pokušali smo da ustanovimo povezanost agresivnosti adolescenata i sklonosti ka zloupotrebi alkohola.

Nezavisni T- test značajnosti, koristili smo za utvrđivanje razlika prosečnih vrednosti konzumenata i nekonzumenata).

Obrada rezultata izvršena je na uzorku od 180 ispitanika i programa za statističku obradu podataka SPSS for Windows 12.0.

Instrumenti istraživanja

MIČIGEN test, MAST (Michigan, alcohol screening test) je jedan od najrasprostranjenijih testova za merenje zloupotrebe alkohola. Sadrži 25 pitanja, sa dihotomnim odgovorima. Kritičan skor je više od 7 poena i ukazuje na to da je takvoj osobi potrebno pružiti stručnu pomoć i lečenje.

TEST PRIMARNE AGRESIVNOSTI T-15. Predmet merenja skale definisan je kao sklonost agresivnim i antisocijalnim oblicima ponašanja, kao i sklonost destruktivnim reakcijama u odnosu na socijalne institucije. U osnovi agresivnosti, kako je shvaćeno ovim instrumentom, leže dispozicioni faktori, sa uticajem razvoja i socijalnog okruženja.

Skala KRI-BM / 1990 ispituje kritičizam roditelja sa aspekta adolescenata (autor Milosavljević, 1992), ima visoku pouzdanost. Cronbach alfa = 92. Skala sadrži sedamnaest različitih vidova ponašanja, a zadatak ispitanika je da na skali Likertovog tipa označe koliko ih često kritikuje, posebno otac, a posebno majka zbog takvih ponašanja.

Opis uzorka ispitanika

Pre navođenja rezultata analiza kojim smo pokušali odgovoriti na postavljene probleme, opisaćemo osnovne karakteristike uzorka.

Naš uzorak sastojao se od 180 ispitanika, učenika III razreda srednjih škola u Nišu. Uzorkom su obuhvaćeni i mladići i devojke u relativno ujednačenom procentu.

Na osnovu analize odgovora na Mičigen testu, utvrđeno je da od ukupnog broja (N = 180 ispitanika), alkohol konzumira 70.2%. Ispitanike „nekonzumente“ (29.8%) nismo uzimali u obzir kada smo korelirali kritičizam roditelja i agresivnost adolescenata.

Tabela 2. Učestalost konzumacije alkohola

	Učestalost	%
Konzumenti	127	70.2 %
Nekonzumenti	54	29.8 %
N	181	100%

Tabela 3. Učestalost konzumacije alkohola u odnosu na pol

	Učestalost	%
Mladići	81	63.8
Devojke	46	36.2
N	127	100%

Hipoteze istraživanja

Osnovna hipoteza ovog istraživanja je da agresivnost adolescenata i kritičizam roditelja značajno koreliraju sa sklonošću ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata.

Specifične hipoteze:

1. Postoji pozitivna korelacija između agresivnosti i sklonosti ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata.
2. Postoji pozitivna korelacija između kritičizma oca i sklonosti ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata.
3. Postoji pozitivna korelacija između kritičizma majke i sklonosti ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata.
4. Postoji pozitivna korelacija između kritičizma oca i nivoa agresivnosti adolescenata.
5. Postoji pozitivna korelacija između kritičizma majke i nivoa agresivnosti adolescenata.
6. Postoji značajna povezanost između pola i nivoa agresivnosti adolescenata.
7. Postoji negativna korelacija između školskog uspeha i nivoa agresivnosti adolescenata.
8. Postoji statistički značajna razlika između grupe konzumenata i grupe nekonzumenata u odnosu na nivo agresivnosti.
9. Postoji statistički značajna razlika između grupe konzumenata i grupe nekonzumenata u odnosu na kritičizam roditelja.

Kako se radi o korelacionom istraživanju, nema smisla deliti varijable na zavisne i nezavisne. Veze među psihološkim fenomenima su uzajamno prožimajuće i povratne, a ispitivani činioci ne deluju izolovano, već istovremeno i zajedno, pa ćemo zato samo uslovno podeliti varijable na nezavisne i zavisne (prema Todorović, J. 2005. str. 144).

KONTROLNE VARIJABLE: pol, školski uspeh, stepen obrazovanja i zaposlenost roditelja.

ZAVISNA VARIJABLA: zloupotreba alkohola adolescenata.

NEZAVISNE VARIJABLE: agresivnost adolescenata, kriticizam roditelja.

Rezultati istraživanja

Sa ciljem da na precizniji način prikazemo povezanost varijabli u ovom istraživanju, koristili smo Pirsonov koeficijent korelacije.

Tabela 4. Pirsonov koef. korelacije agresivnosti sklonosti ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata

	Nivo korelacije
Agresivnost adolescenata	0.395**

N = 181

**p< 0.01

*p<0.05

Tabela 5. Pirsonov koef. Korelacije kriticizma roditelja i sklonosti ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata

Kriticizam roditelja	Nivo korelacije
Kritike oca	0.234**
Kritike majke	0.023

N = 181

** p< 0.01

*p<0.05

Prema dobijenim podacima, potvrđena je naša osnovna hipoteza da agresivnost adolescenata i kriticizam roditelja značajno koreliraju sa sklonošću ka zloupotrebi alkohola.

Rezultati pokazuju vrlo visoku pozitivnu korelaciju između agresivnosti adolescenata i sklonosti ka zloupotrebi alkohola. Postoji i pozitivna korelaciju između kriticizma roditelja i sklonosti ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata. Najznačajniji nivo korelacije odnosi se na kriticizam oca (statistička značajnost na nivou 0.01). Ove vrednosti ukazuju

Marija Dorđević

da kriticizam oca, kao korektor ponašanja, može imati negativne posledice.

Naša hipoteza koja se odnosi na povezanost kriticizma majke i sklonosti ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata, rezultatima istraživanja nije potvrđena.

Tabela 6. Pirsonov koeficijent korelacije kriticizma roditelja i agresivnosti adolescenata

Kriticizam roditelja	Agresivnost adolescenata
Kritike oca	0.229*
Kritike majke	0.265*

N = 127

**p< 0.01

*p<0.05

Tabela 7. Pirsonov koeficijent korelacije kontrolnih var. i agresivnosti adolescenata

	Agresivnost adolescenata
Pol	-0.335**
Školski uspeh	-0.270**

N = 127

** p< 0.01

*p<0.050.

Kriticizam roditelja znatno doprinosi razvoju agresivnosti adolescenata. Vrednosti ukazuju da učestale kritike roditelja mogu doprineti nagomilavanju agresije i ozlojeđenosti kod dece, što može rezultirati problematičnim ponašanjem.

Naša hipoteza koja govori o povezanosti pola i agresivnosti adolescenata, potvrđena je rezultatima istraživanja. Rezultati pokazuju da postoji vrlo visoka korelacija između muškog pola i agresivnosti adolescenata (na nivou 0.01). Negativna korelacija postoji između školskog uspeha i nivoa agresivnosti. Rezultati nas navode na pretpostavku da

agresivnost adolescenata doprinosi slabijem nivou postignuća, izraženom kroz školski uspeh.

Tabela 8. Učestalost kritičizma roditelja izražena u procentualnim vrednostima

	KRITIKE OCA					KRITIKE MAJKE				
VIDOVI PONAŠANJA										
Neposlušnost	1.2	3.9	3.6	3.4	.9	0.5	0.5	9.1	5.0	5.0
Lenčarenje	9.1	9.7	7.3	7.3	6.5	3.6	8.1	0.5	5.7	2.0
Nezahvalnost	8.8	0.5	7.3	.1	.3	4.9	1.3	9.7	.3	.9
Tvrđoglavost	2.0	0.5	2.0	5.0	0.5	4.2	5.0	9.1	8.9	2.8
Lakomislenost	4.3	3.6	1.8	.3	.9	2.8	4.8	0.2	.1	.5
Neučenje	0.7	8.1	5.7	6.5	8.9	1.3	2.6	8.9	9.7	7.6
Neodazivanje na zahteve roditelja	3.3	0.5	9.7	.4	.1	3.9	3.6	4.4	1.0	.1
Prkosnost	0.1	3.6	8.9	.4	.9	1.7	0.5	6.5	.4	1.8
Neučtivost	6.1	8.1	.3	.7	.7	1.4	0.5	.4	.7	.9
Impulsivnost	2.2	6.8	2.6	5.0	3.4	3.1	2.8	8.9	5.0	0.2
Sebičnost	2.4	5.0	.7	.6	.4	7.7	5.0	0.2	.6	.5
Svadjljivost	2.2	8.3	5.7	2.6	1.0	0.7	6.0	1.3	1.0	1.0

Druženje sa nepoželjnim	2.7	2.8	.7	0.2	.5	3.3	0.5	8.1	.9	0.2
Loše ponašanje	3.3	4.4	8.9	.3	.1	9.4	3.6	0.5	.7	.9
Nedruštvenost	1.1	.7	.7	.9	.6	6.4	0.2	.7	.1	.6
Bezosećajnost	8.5	3.4	1.0	.5	.6	5.9	1.3	3.4	.7	.7
Nezrelost	2.9	8.1	1.0	.7	.1	6.7	0.5	3.4	.1	.6

Tabela broj 8. pokazuje učestalost kritičizma roditelja, posebno oca, posebno majke. Pregledom rezultata, ustanovili smo da se kritičizam oca ne razlikuje znatno od kritičizma majke. Najveći procenat adolescenata izjavljuje da ih roditelji najčešće kritikuju zbog tvrdoglavosti, zatim, zbog nemotivisanosti za školu-učenje, i neposlušnosti. Ovakvi rezultati se mogu objasniti potrebom adolescenta za naglašenom autonomijom, za neprihvatanjem mišljenja roditelja, što može biti jedan od stresnih faktora koji remeti interakciju roditelj-adolescent. Neposlušnost u doba adolescencije, verovatno se javlja kao indikator suprotstavljanja preteranim zahtevima roditelja i njihovoj potrebi da kontrolišu i štite svoje dete.

Završna razmatranja rezultata

Zloupotreba alkohola je veoma kompleksan problem kojim su se bavila mnoga istraživanja. U nastojanju da se otkriju uzroci veoma učestale konzumacije alkohola, koja se javlja u sve ranijem adolescentnom uzrastu, ispitivani su mnogi relevantni faktori.

Početna ideja od koje je krenulo naše istraživanje bila je da se ispita povezanost samo neke od velikog broja varijabli koje su povezane sa sklonošću ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata. Opredelili smo se za sledeće varijable: kritičizam roditelja i agresivnost adolescenata. Nalazi dobijeni u ovom istraživanju, u velikoj meri potvrđuju naše početne pretpostavke.

U istraživanju je dobijen uzorak standardne polne distribucije i školskog uspeha. Analizom odgovora na Mičigen testu, koji ispituje

sklonost ka zloupotrebi alkohola, ustanovili smo da 70.2% ispitanika konzumira alkohol. Grupu konzumenata čini znatno veći procenat mladića (63.8%), nego devojaka (36.2%), što se može objasniti tradicionalnim vaspitanjem roditelja i uticajem sredine, koja odobrava i vrlo često podstiče mladiće da koriste alkohol.

Analizom rezultata korelacije, ustanovili smo da je sklonost ka zloupotrebi alkohola povezana sa kriticismom oca (korelacija na nivou značajnosti 0.01). Rezultati nas navode na pretpostavku da učestale kritike oca, iako kao osnovni cilj imaju korekciju ponašanja, mogu izazvati negativne posledice. Period adolescencije je period velikih promena u životu pojedinca, označen i promenama u odnosu prema roditeljima, vršnjacima i moralnim, ideološkim i drugim vrednostima. Adolescenti postaju mudriji, sofisticiraniji i sposobniji za donošenje odluka.

Takođe, povećava se nezavisnost i emocionalna udaljenost od roditelja, a raste važnost pripadanja grupi vršnjaka. Naglašena potreba za autonomijom jedan je od uzroka prvih konflikata sa roditeljima. Rezultati istraživanja pokazuju da adolescenti percipiraju da ih očevi najčešće kritikuju zbog tvrdoglavosti. Neprihvatanje mišljenja i saveta, predstavlja stres za roditelja. Međutim, poznavanje života adolescenata, aktivno učestvovanje u svim fazama odrastanja, razumevanje, a ne osuđivanje i nametanje gotovih rešenja, pretpostavlja prisan odnos roditelj-adolescent, a ne samo kriticism.

Naša hipoteza koja se odnosi na povezanost kriticisma majke i sklonosti ka zloupotrebi alkohola kod adolescenata, rezultatima korelacije nije potvrđena. Deskriptivna analiza pokazuje da majke podjednako često, kao i očevi, kritikuju decu, najčešće zbog neučenja i tvrdoglavosti. Pretpostavljamo da je majka, iako primarni kontrolor dece, nežnija u postupanju i pokazuje više razumevanja za adolescentne probleme.

Sklonost ka zloupotrebi alkohola pozitivno korelira sa agresivnošću adolescenata (korelacija na nivou značajnosti 0.01). Pretpostavljamo da adolescenti koji imaju sklonost ka agresivnim i antisocijalnim oblicima ponašanja imaju i povišeni nivo tenzije koji tokom razvoja nisu naučili da kanališu na društveno prihvatljiv način.

Marija Dorđević

Prema mišljenju Tadić, N., 2000. (str. 83), agresivni i osećajno hladni roditelji sa puno „činjenja“ („acting out“) odgajaju osećajno hladnu ili bojažljivu decu. Deca preko pounutrenja i poistovećivanja sa agresorom, takođe postaju agresivna, ili pak agresivni i strogi roditelji izazivaju veliku količinu strepnje i strah od kazne i deca su naglašeno bojažljiva. Mladi ljudi agresivnost mogu usmeriti na sebe, ili na druge ljude iz socijalne sredine. Oni eksperimentišu s agresijom na različite načine – neki putem sporta i organizovanih aktivnosti, neki putem tuče, neki putem krađa, a neki čak putem upotrebe alkohola, droga, oružja. Zbog relativnog neiskustva i mladalačke sklonosti rizicima, adolescenti su najrizičnija i najugroženija populacija.

Kriticizam roditelja (oca i majke), pozitivno korelira sa agresivnošću adolescenata (korelacija na nivou značajnosti 0.01). Ovakvi rezultati korelacije nas navode na zaključak da učestale kritike roditelja mogu doprineti razvoju socijalno neprihvatljivih oblika ponašanja, čak suprotnih od očekivanih. Istraživanja Milosavljevića, B., 1992. (str. 49), potvrđuju da postoji negativna korelacija između socijalno neprihvatljivih ponašanja i poznavanja života adolescenata izvan kuće ($r = -61$), kao i istraživanja koja su utvrdila da adolescenti među osobinama svojih roditelja najviše cene razumevanje i poverenje, pa je zato kontrola roditelja suprotna njihovom ličnom očekivanju (Lacković-Grgin, 1986., prema Milosavljević, B., str. 49).

Naša hipoteza koja se odnosi na povezanost pola i agresivnosti adolescenata, rezultatima istraživanja je potvrđena. Mladići izražavaju viši nivo agresivnosti u odnosu na devojke, što se može objasniti tradicionalnim vaspitanjem roditelja, koji nežnije postupaju sa devojčicama, nego sa dečacima.

Postoji pozitivna korelacija i između školskog uspeha i agresivnosti adolescenata (korelacija na nivou značajnosti 0.01). Pretpostavljamo da adolescenti, koji pokazuju sklonost ka destruktivnim reakcijama, ka neprihvatljivim oblicima ponašanja, nemaju adekvatno izgrađene radne navike i pokazuju niži nivo postignuća.

Sledeće hipoteze odnose se na uporednu analizu konzumenata i nekonzumenata na osnovu aritmetičkih sredina. Struktura uzorka (127

konzumenata i 54 nekonzumenta), nije pružala mogućnost upoređivanja ispitanika u odnosu na kritičizam roditelja i agresivnost adolescenata.

Uporednu analizu konzumenata i nekonzumenata u odnosu na nivo agresivnosti i kritičizam roditelja, vršili smo samo sa devojkama. Rezultati su pokazali da se aritmetičke sredine ovih grupa razlikuju i u pogledu agresivnosti i u pogledu percepcije roditeljskog kritičizma, ali nisu statistički značajne. Relativno mali uzorak konzumenata i nekonzumenata devojaka (46 konzumenata i 42 nekonzumenta), nije dozvoljavao da rezultati pokažu i statističku značajnost ovih razlika.

Novo istraživanje, koje bi obuhvatilo veći broj adolescenata, relativno ujednačen broj konzumenata i nekonzumenata, stvorilo bi jasniju sliku o međusobnim razlikama u pogledu navedenih parametara.

Predlog mera

S obzirom na prisutnost alkohola i rana iskustva sa alkoholom, potrebno je obratiti pažnju na razvijanje socijalnih veština, prosocijalne orijentacije u vrednosnim sistemima, sposobnosti u odupiranju pritiscima vršnjaka.

Kod roditelja treba raditi na boljem informisanju, angažovanosti u informisanju dece, adekvatnim odnosima u porodici i na ulogama i hijerarhiji.

Profesori se moraju više aktivirati u prosvetno-pedagoškom i vaspitnom radu, sa mnogo boljim poznavanjem adolescentne psihologije i specifičnih problema vezanih za uzimanje PAS-i.

Marija Dorđević

Literatura

- Bukelić, J. (2002). *Droga u školskoj klupi*, Beograd: Sveti Sava.
- Krstić, D. (1996). *Psihološki rečnik*, Beograd: Savremena administracija.
- Ilić, B. (2005). *Fenomenologija agresivnosti delikvenata*. Niš: Sven.
- Milosavljević, B. (2002). *Porodica i mladi*, Banja Luka: Filozofski fakultet,
- Morić-Petrović, S. (1991). *Psihijatrija*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.
- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: ZUNS.
- Tadić, N. (2000). *Psihijatrija detinjstva i mladosti*. Beograd: Naučna.
- Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*, Niš: Prosveta.
- Vesel, J. (1991). *Psihijatrija*, Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.

**PARENT'S CRITICISM, ADOLESCENT'S AGGRESSIVENESS
AND LIABILITY TO ABUSE ALCOHOL**

Marija Đorđević

Abstract

The most distinguishable indicator of disorder relation between people in society, we can find in deviant behavior (prostitution, alcohol and drug dependency, aggressiveness, criminal). This kind of behavior is often called «social pathological» and mostly [deviate](#) from expected, socially acceptable behavior of particular society. Those kinds of appearance society notice, negative evaluate it and punish it. Does family education have influence on development of those asocial behaviors? How big is contribution of adolescent, and how much contribution has global society who we belong to? With this research, we tried to give answer for some of those questions.

The main goal of research was to explore connection between parent's criticism and adolescent's aggressiveness with liability to abuse alcohol. Research is done on sample of 180 examiners, 3rd grade secondary school pupils, in Nis. For examination we used battery of tests made from KRI-BM/1990 scale which explore parent's criticism (based on children's evaluation), aggressiveness test T-15 and Michigan test, which measure liability to abuse alcohol.

Resultus of research showed that do exist significantly positive correlation between parents criticism, adolescent's aggressiveness and liability to abuse alcohol. Parent's criticism also has influence on higher adolescent's aggressiveness.

Importance of this research is based on real life problems.

Key words: parent's criticism, aggressiveness, ability to abuse alcohol

UDK 159.922.8

316.356.2-053.6

Aleksandra Jovanović, Jelisaveta Todorović⁶, Bojana Dimitrijević
Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Niš

DOŽIVLJAJ ODNOSA SA RODITELJIMA, AGRESIVNOST I ALEKSITIMIJA MLADIH SA PROBLEMIMA I POREMEĆAJIMA U PONAŠANJU

Rezime

U ovom radu razmatrana je povezanost doživljaja odnosa sa roditeljima sa problemima u ponašanju, adolescenata, koji su prešli zakonom dozvoljenu granicu. Međutim, neki problemi u ponašanju mogu poticati i od urođene povišene agresivnosti dece i mladih, kao i nedostataka u sposobnosti procene sopstvenih osećanja i osećanja drugih osoba. Istraživanjem su obuhvaćeni osim doživljaja odnosa sa roditeljima i agresivnost i aleksitimija mladih sa delinkventnim ponašanjem.

Istraživanje je izvršeno na uzorku od 100 učenika prvog, drugog i trećeg razreda dve srednje škole iz Niša: Gimnazija „Svetozar Marković“ i Elektrotehnička škola „Mija Stanimirović“, kao i na uzorku 27 vaspitanika Zavoda za vaspitanje omladine u Nišu, istog uzrasta kao ispitivani srednjoškolaci u navedenim školama.

Korišćeni su sledeći testovi: PRSQ, za procenu doživljaja odnosa sa roditeljima (Karl Titze), TAS-20, za procenu aleksitimije (Bagby, Taylor i Parker), KON-6, SIGMA za procenu agresivnosti (Momirović, Wolf, Džamonja). Rezultatai su pokazali postojanje razlike u doživljaju odnosa sa roditeljima, ispoljavanju agresivnosti i aleksitimije između srednjoškolaca i vaspitanika Zavoda za vaspitanje u Nišu, kao i postojanje povezanosti između doživljaja odnosa sa roditeljima, agresivnosti i aleksitimije na ispitivanom uzorku mladih sa problemima i poremećajima u ponašanju.

Ključne reči: *doživljaja odnosa sa roditeljima, agresivnost, aleksitimija, problemi i poremećaji u ponašanju mladih.*

⁶ email: jelisaveta@filfak.ni.ac.yu

Uvod

Brojna istraživanja pokazala su visoku povezanost između raznih vidova poremećaja ponašanja i manjkavosti porodice, kao na primer izmenjenih porodičnih odnosa, nezaposlenosti roditelja, niskog društvenog i ekonomskog stanja, iskrivljenog sistema moralnih vrednosti i normi ponašanja među članovima porodične grupe, loših stambenih uslova i niskog kulturnog stanja porodice. Međutim nema sumnje da su i urođene karakteristike detata značajne za uobličavanje određenog načina ponašanja, ali samo u zavisnosti od stavova roditelja ili drugih značajnih osoba u detetovoj okolini. Različita nepoželjna obeležja temperamenta bi mogla biti pozitivno preinačena ako bi rano bila prepoznata i ako bi na njih roditelji primereno odgovorili. Ako su roditelji dovoljno osetljivi, maštoviti i prilagodljivi, uspeće da ublaže i učine neškodljivim mnoga obeležja takozvane “teške” dece i da ih, pored teškoća, socijalizuju (Tadić, 2000).

Ispitivanja delinkventne populacije ukazuju da delinkventi često potiču iz nepotpunih porodica. Roditelji su se razveli, ili je jedan, ili su oba, preminuli. To su najčešće deca koja su jedan deo detinjstva proveli van roditeljskog doma. Porodice su nižeg socio-ekonomskog statusa. Oskudica u hrani i opšti loš ekonomski status nije za adolescente toliko značajan kao oskudica u odevanju, što je u vezi sa značajem telesnog izgleda za mlade na tom uzrastu i težnjama adolescenata ka uniformnom izgledu.

U porodicama delinkvenata česta je pojava alkoholizma, fizičko razračunavanje među članovima porodice, skitnje i kriminogena prošlost pojedinih članova. Nedostaje zajedništvo, jer svaki član svoje interese stavlja u prvi plan. Osim emotivne hladnoće u odnosima, materijalne vrednosti su od ogromnog značaja za ukućane. Naravno, ovo nije pravilo koje bezuslovno važi za sve porodice sa delinkventima.

Teorija roditeljskog prihvatanja i odbacivanja

Ronald Roner (Rohner, 2004) govori o posebnom sindromu koji je nazvao *sindrom prihvatanja – odbacivanja od strane roditelja*. Ovaj sindrom se sastoji od dva komplementarna seta ponašanja. Roner i saradnici su u 400 vrsta studija ustanovili da deca i odrasli opažaju roditeljske postupake tako da se mogu svrstati u sledeće kategorije: toplina –

osećajnost, neprijateljstvo – agresivnost, indiferentnost – zanemarivanje i odbacivanje. Odbacivanje se odnosi na shvatanje deteta ili odraslog da njegovi roditelji u suštini ne mare za njega, niti ga vole i to bez jasnih pokazatelja da se roditelji zaista tako ponašaju u realnosti – da zanemaruju, da pokazuju manjak osećajnosti, ili agresivnost.

Kao dokaz mogu poslužiti kros-kulturalna istraživanja koja snažno podržavaju zaključke da deca i odrasli koji su iskusili odbacujući odnos sa roditeljima teže univerzalnog ponašanju koje je maladaptivno i koje uključuje sedam merljivih karakteristika. To su:

- neprijateljstvo, agresivnost, pasivnu agresivnost, ili probleme u kontrolisanju neprijateljstva i agresivnosti,
- zavisnost ili odbrambena nezavisnost na opažanje trajnog i intenzivnog odbacivanja,
- smanjeno samopoštovanje,
- osećanje neadekvatnosti,
- emocionalno neodgovaranje,
- emocionalna nestabilnost i
- negativno opažanje sveta.

Pored toga, osobe koje opažaju da su odbačene od strane svojih roditelja ili svojih ljubavnih partnera, osećaju **anksioznost i nesigurnost**. PART teorija predviđa da individue koje opažaju da su odbačene od strane bliskih figura (a pogotovu deca koja to osećaju od strane svojih roditelja) imaju veliku verovatnoću da će razviti izopačenu predstavu o sebi u odnosu na drage osobe i svet oko sebe. PARTheory (Parental acceptance – rejection theory – u slobodnom prevodu – Teorija prihvatanja – odbacivanja od strane roditelja) jeste teorija koja je zasnovana na dokazima o socijalizaciji i koja pokušava da objasni i predvidi uzroke i posledice prihvatanja – odbacivanja od strane roditelja. Teorija je podeljena na tri komplementarne podteorije (Rohner, 2004):

- **Podteorija ličnosti** (Personallty subtheory) – pokušava da predvidi i objasni psihološke posledice ponašanja prihvatanja – odbacivanja od strane roditelja po ličnost deteta, pogotovo one koje su povezane sa mentalnim zdravljem;
- **Podteorija odbrane** (coping theory) – govori o činjenici da se neka deca i odrasli mnogo bolje emocionalno bore sa iskustvom odbacivanja koje su doživeli, nego neki drugi;

- **Sociokulturna podteorija** (sociocultural systems theory) – pokušava da objasni i predvidi zašto su neki roditelji topli i osećajni, a drugi hladni, agresivni ili zanemarujući – odbacujući. Ova podteorija takođe traga za odgovorom na pitanje: na koji način celokupni socijalni milje kao i ponašanje i verovanja individue u nekoj kulturi (na primer: religiozna verovanja i umetničke tendencije) utiču na činjenicu da većina roditelja ima tendenciju ili da prihvati ili da odbacuje svoju decu.

Agresivnost kod dece i omladine

Agresivna ponašanja su česta kod dece i omladine, u prvom redu muške. Ljutnja, bes i neprijateljstvo, ispoljeni prema drugima ili prema sebi, mogu zastrašujuće delovati na porodicu i okolinu uopšte. Tokom razvoja dete postepeno uči da upravlja svojom agresijom na društveno prihvatljiv način.

Ipak, neke kategorije dece i omladine ne uspevaju da kanališu svoje nezadovoljstvo na društveno prihvatljiv način. To se odnosi na delinkventnu omladinu, omladinu sa različitim problemima i poremećajima u ponašanju. Osnovna obeležja ličnosti dece i mladih, koja se često ili stalno nasilno ponašaju su osećajna hladnoća, povišeno neprijateljstvo, pretežno usmereno prema drugima i slab nadzor razaračkih težnji, koje se lako pomeraju i na nedužne objekte. U pozadini ovih obeležja otkrivaju se duboko osećanje nevoljnosti, odbačenosti osujećenosti, ljubomore i strah od vlastite agresije, koja može biti usmerena i prema sebi. Agresija i razaranje se kao bumerang vraćaju porodici i društvu koji su je u omladincu izazvali i ponovo, preko društvenih kazni vraćaju omladincu od porodice i društva, kome su bili usmereni. Izmenjeni porodični odnosi, ispunjeni agresijom i nasiljem, jesu pogodna sredina za razbuktavanje agresivnih težnji.

Visoka povezanost između poremećaja ponašanja, nedruštvenog i prestupničkog ponašanja sa agresivnošću navela je istraživače da patogenezu poremećaja dovode u vezu sa povišenom agresivnošću. Oni nalaze da su agresivna nedruštvena ponašanja češća kod **dečaka niže inteligencije, pedagoški zanemarene i mišićno jake** koji agresijom odgovaraju na osujećenja (Tadić 2000). Bez sumnje da agresivnost, bilo kao prvobitni sadržaj ili kao način odbrane od strepnje ili depresivnosti, može da

remeti socijalizaciju deteta. Poznato je da je podnošljivost svih sredina na agresivnost smanjena. Agresivna deca, bez obzira na uzroke agresivnosti koje okolina obično ne prepoznaje, jesu slabije prihvaćena u porodici i u školi i imaju lošije odnose sa drugima (Kuzmanović 1979, prema: Tadić 2000).

Problemi u ponašanju u kojima preovladava agresivnost često su udruženi sa ostalim osećajnim poremećajima, najčešće sa povišenom strepnjom. Povišena agresivnost, strepnja i depresivnost bitno menjaju odgovore i ponašanja deteta prema spoljnoj sredini, ali i unutrašnja doživljavanja i strukturu i funkcije ličnosti. Neki problemi u ponašanju mogu poticati kako od povišene agresivnosti dece i mladih, tako i od nedostataka u sposobnosti za procenu sopstvenih osećanja, kao i osećanja drugih osoba.

Aleksitimija

Piter Sifneos je prvi skovao reč aleksitimia od grčkih reči **a** – nedostatak, **lexis** – reč, **thymos** – emocija. Aleksitimičari osporavaju rašireno laičko verovanje kako je savršeno i samo po sebi jasno što osećamo. Do krajnjih granica nedostaje im temeljna sposobnost emocionalne inteligencije, svest o vlastitoj ličnosti – svest o onome što osećamo dok se te emocije u nama komešaju. (Berger, Biro, Hrnjica, 1990; Goleman, 2005).

Takve osobe ispoljavaju :

- teškoće u identifikaciji emocija i njihovom razlikovanju od telesnih znakova emocionalne uzbuđenosti;
- teškoće u opsivanju emocija drugim ljudima;
- ograničeni imaginativni procesi, siromašna mašta i
- ekstermalno orijentisani kognitivni stil.

Možemo razlikovati dve vrste aleksitimije:

a) Primarna aleksitimija, kod koje ključnu ulogu imaju biološki faktori i odlikuje je:

1. deficit u interhemisferičnom transferu informacija;
2. poteškoće u komunikaciji limbičkog sastava i neokorteksa;
3. hereditarna komponenta.

b) Sekundarna aleksitimija, kod koje ključnu ulogu igraju psihosocijalni faktori i odlikuje je:

- traumatska iskustva u ranom detinjstvu;
- traumatska iskustva u odraslom dobu;
- sociokulturalni faktori;
- ekstremno korišćenje poricanja i regresije.

Klinička slika osoba koje pate od aleksitimije uključuje teškoću da se osećanja opišu, kako sopstvena, tako i tuđa, kao i izrazito ograničen emocionalni rečnik. Njihov problem je u nerazlikovanju osećanja, emocija i čulnih senzacija, tako da mogu da kažu da im “igra” stomak, da podrhtavaju, da se znoje, ali pri tom neće znati da su anksiozni. Na primer, aleksitimičari retko plaču, ali ako se zaplaču ne mogu da se zaustave. Pa ipak, zbunjuje ih kad ih upitate zašto plaču.

U okviru psihološke teorije aleksitimije ona nastaje potiskivanjem traumatskih iskustava iz detinjstva. To dovodi do nedostatka uvida u sopstvena osećanja, ali i osećanja drugih, kao i loših procena posledica svojih postupaka na okolinu. Postavlja se pitanje da li nedruštveni oblici ponašanja dece i mladih mogu poticati od nedovoljno razvijene sposobnosti da razumemo sopstvena osećanja i osećanja drugih ljudi, što dovodi do nesporazuma i čestih sukoba. Agresivno ponašanje mladih može biti povezano sa lošim porodičnim uzorima, iskustvom nasilja u porodici i doživljajem odbacivanja, koje je doprinelo razvoju sekundarne aleksitimije.

Da bismo ispitili međusobnu povezanost problema i poremećaja u ponašanju koji su dostigli nivo delinkventnog ponašanja, sa iskustvom iz porodičnog života i nivoom agresivnosti i aleksitimije odabrali smo vaspitanike Zavoda za vaspitanje u Nišu kao ciljnu grupu koju smo poredili sa srednjoškolcima istog uzrasta, ali bez ispoljenih bilo kakvih izrazitih problema u ponašanju.

Problem istraživanja je ispitati kako su povezani odnosi između roditelja i dece, posmatrani iz ugla same dece, sa nekim karakteristikama delinkventne omladine. Delinkventno ponašanje je veoma široka kategorija. Razmotrićemo pre svega sledeće vrste delinkventnog ponašanja: otimanje tuđe imovine, fizičko nasilje, piromanija, toksikomanija i skitnja. Istraživanjem će biti obuhvaćeni ne samo doživljaj odnosa sa roditeljima,

već i agresivnost i aleksitimija mladih sa navedenim problemima i poremećajima u ponašanju. U nastojanju da ispitamo psihološke karakteristike delinkventne omladine pošli smo od prirode njihovih odnosa sa roditeljima, agresivnosti i aleksitimije i u pogledu ovih parametara poredili smo ih sa omladinom koja ne ispoljava probleme i poremećaje ponašanja i prilagođavanja.

Ciljevi istraživanja

Opšti cilj: Utvrditi da li postoji povezanost između doživljaja odnosa sa roditeljima, aleksitimije, agresivnosti i delinkventnog ponašanja (krađa, bekstvo, skitnja, laganje, nasilje, paljevine) na uzorku adolescenata od 15 do 17 god, registrovanih kao osobe sa delinkventnim ponašanjem, kojima je izrečena vaspitna mera pojačanog nadzora pa su smešteni u Zavodu za vaspitanje omladine u Nišu.

Specifični ciljevi

1. Utvrditi da li postoje razlike u doživljavanju odnosa sa roditeljima kod mladih sa delinkventnim ponašanjem i mladih bez delinkventnog ponašanja tj onih kod kojih do tog trenutka nije registrovan takav poremećaj;
2. Utvrditi da li postoje razlike u pogledu agresivnosti kod mladih sa delinkventnim ponašanjem i mladih bez delinkventnog ponašanja ;
3. Utvrditi da li postoje razlike u pogledu aleksitimije kod mladih sa delinkventnim ponašanjem i mladih bez delinkventnog ponašanja;
4. Utvrditi da li postoji povezanost između doživljaja odnosa sa roditeljima i agresivnosti i aleksitimije na ispitivanom uzorku mladih sa delinkventnim ponašanjem.

Zavisne varijable

Doživljaj odnosa sa roditeljima: Doživljaj odnosa sa roditeljima formira se na osnovu iskustava koje osoba ima sa svojim roditeljima, a što zavisi kako od postupaka samih roditelja tako i od razvojnog stadijuma kroz koji osoba prolazi i njenog individualnog odgovora na vaspitne postupke roditelja. Doživljaj odnosa sa roditeljima počinje rano da se formira i proteže se kroz celo detinjstvo i mladost osobe. Iako sa promenom razvojnih potreba deteta dolazi i do promena u vaspitnim ciljevima roditelji, kao i

Aleksandra Jovanović, Jelisaveta Todorović, Bojana Dimitrijević

načinima na koji se ti ciljevi sprovode, ipak u osnovi emocionalni odnosi koji prožimaju negu i vaspitavanje deteta, zadržavaju svoju postojanost (Todorović, 2005).

Doživljaj odnosa sa roditeljima je veoma kompleksan i subjektivan. U ovom istraživanju razmotrićemo sledeće aspekte predstave o roditeljima: identifikacija sa roditeljima, autonomija u odnosu na roditelje, kohezija u međusobnim odnosima, neprijateljstvo između roditelja i dece, upotreba fizičkog kažnjavanja od strane roditelja, emocionalna opterećenost, preterana zaštita od strane roditelja, konflikti sa roditeljima, pomaganje roditeljima (Titze, 2005). Mada ovim nismo iscrpili sve moguće aspekte doživljaja odnosa sa roditeljima, koji adolescent može imati, smatramo da smo ipak obuhvatili one koji su veoma važni.

Agresivnost: Postoji diskusija o tome šta treba podrazumevati pod agresivnim ponašanjem. Ponekad se agresivnost određuje kao svako ponašanje neke osobe koja nanosi štetu drugoj osobi ili je povređuje, međutim nije uvek tako, zato su prigovori ovakvom shvatanju sasvim opravdani. Zato ćemo kao određivanje agresivnog ponašanja prihvatiti definiciju u kojoj je ponašanje koje ne mora u stvarnosti da prouzrokuje štetu, ali pri tome postoji namera da se takva šteta drugome nanese agresivno ponašanje (Ilić, 2005).

Aleksitimija: Osobe za koje se smatra da pate od aleksitimije među prvima su primetili psihoanalitičari zainteresovani za grupu pacijenata koje nisu mogli da leče tom metodom, pošto su se oni prethodno izjasnili da nemaju nikakva osećanja, da im nedostaje mašte i da su im snovi bezlični – ukratko sasvim im nedostaje emocionalni život o kome bi mogli da govore. Takve osobe ispoljavaju: teškoće u identifikaciji emocija i njihovom razlikovanju od telesnih manifestacija emocionalne uzbuđenosti, teškoće u opsivanju emocija drugim ljudima, ograničene imaginativne procese, siromašnu maštu i eksternalno orijentisani kognitivni stil. Nije sasvim tačno da ove osobe ne osećaju ništa i upravo se tu nalazi suština problema. One osećaju, ali ne znaju tačno šta, posebno kada su reči u pitanju – kakva su njihova osećanja! Njima u potpunosti nedostaje osnovana veština emocionalne inteligencije – samosvest, to jest saznanje da ono što osećamo jesu emocije koje se u nama prepliću (Goleman, 2005).

Nezavisna varijabla

Delinkventno ponašanje: U literaturi se često sreću dva značenja ovog pojma: *uže* i *šire*. Prema užem značenju, maloletnička delinkvencija podrazumeva kršenje krivično-pravnih normi, odnosno vršenje krivičnih dela i prekršaja od strane maloletnih lica koja nisu navršila 18 godina života. U širem smislu, maloletnička delinkvencija, pored kršenja krivičnih i drugih pravnih normi, obuhvata i ponašanja maloletnika kojima se krše moralne norme određenog društva

U literaturi delinkvencija se deli na delinkvenciju otimanja vlasništva, delinkvenciju nasilja, seksualne delikte i prostituciju i na druge oblike delinkvencije kao što su poremećaji ponašanja, toksikomanije, piromanstvo koji su obično udruženi sa skitničanjem, koje ćemo ovom prilikom razmotriti (Bojanin, Radulović, 1988).

Kontrolne varijable: uzrast 15-17 godina, vrsta škole.

Instrumenti korišćeni u istraživanju

PRSQ (Parental Representation Screening Questionnaire) meri procenu odnosa sa roditeljima, i to je petostepena skala Likertovog tipa, sadrži 72 stavke i dva subtesta sa po 36 ajtema. Jednim subtestom se ispituju odnosi sa majkom, a drugim sa ocem. Stavke skale su identične po sadržaju za oba roditelja. Autor skale je Karl Titze (2005).

Skalom se procenjuju sledeći aspekti odnosa sa roditeljima: identifikacija sa roditeljem, podsticanje autonomije od strane roditelja, kohezija u međusobnim odnosima, fizičko kažnjavanje, preterana zaštita, odbacivanje, emocionalna potrošenost i pomaganje roditeljima.

KOH 6 SIGMA (Momirović i saradnici), meri izraženost agresivnosti.

KON – 6, „kibernetička baterija konativnih testova”, sastoji se od šest testova konstruisanih na osnovu kibernetičkog modela funkcionisanja najvažnijih konativnih regulatora. Tih šest testova procenjuje stepen poremećaja aktivacije (epsilon), psihosomatske poremećaje (hi), anksioznost (alfa), agresivnost (sigma), disocijativne poremećaje (delta) i poremećaje integrativnih funkcija nervnog sistema (eta). Pošto se mogu

Aleksandra Jovanović, Jelisaveta Todorović, Bojana Dimitrijević

koristiti pojedinačni testovi u ovom istraživanju je korišćena sigma za merenje agresivnosti. Sigma sadrži 30 stavki. Od ispitanika se traži da izraze svoje slaganje/neslaganje na petostepenoj skali. Test se zadaje individualno i grupno, vreme za rad nije ograničeno (Momirović, Wolf, Džamonja, 1992).

TORONTO ALEXITHYMIA SCALE Begbi (Bagby), Tejlor (Taylor) i Parker konstruisali su 1994. godine TAS-20, „Toronto alexithymia scale”. Ovaj instrument omogućava procenu jedne specifične teškoće, aleksitimije (a lexis thymos, prevod, bez reči za emocije). Uz pomoć ovog instrumenta dobijaju se podaci o važnim aspektima emocionalne inteligencije: identifikaciji osećanja, opisivanju osećanja drugim ljudima i eksternalno orijentisanom mišljenju.

TAS-20 sadrži 20 ajtema. Od ispitanika se traži da na petostepenoj skali izrazi svoje slaganje/neslaganje sa pojedinačnim iskazom. Test se zadaje individualno i grupno, vreme za rad nije ograničeno.

Pomoću faktorske analize izdvojene su tri dimenzije:

- DIF – teškoće u identifikaciji osećanja (7 stavki)
Primer:
DIF 7. Često sam zbunjen osetim u mom telu.
- DDF – teškoće u opisivanju osećanja drugim ljudima (5 stavki)
Primer:
DDF 11. Teško izražavam šta osećam prema ljudima.
- EOT – eksternalno orijentisano mišljenje (8 stavki)
Primer:
EOT 5. Radije se opširno bavim detaljima problema, nego da ih jednostavno izrazim.

Hipoteze istraživanja

Opšta hipoteza: Postoje značajne razlike u pogledu doživljaja odnosa sa roditeljima, agresivnosti i aleksitimije kod mladih sa delinkventnim ponašanjem i onih kod kojih takvi poremećaji nisu registrovani.

Specifične hipoteze:

1. Postoji značajna razlika kod adolescenata sa delinkventnim ponašanjem i onih koji ne ispoljavaju delinkventno ponašanje u odnosu na doživljaj odnosa sa roditeljima. Polazimo od pretpostavke da će identifikacija sa roditeljima, kohezivnost u međusobnim odnosima, autonomija, preterana zaštita od strane roditelja i pomaganje roditeljima biti više izraženi u grupi adolescenata bez registrovanog delinkventnog ponašanja. S druge strane očekujemo da će kod adolescenata sa delinkventnim ponašanjem biti više izraženi doživljaj odbacivanja od strane roditelja, fizičko kažnjavanje, konflikti i emocionalna opterećenost.
2. Postoji značajna razlika u pogledu agresivnosti između dve upoređivane grupe adolescenata. Kod mladih sa delinkventnim ponašanjem agresivnost je značajno više izražena.
3. Ne postoji statistički značajna razlika u pogledu aleksitimije između adolescenata sa delinkventnim ponašanjem i adolescenata koji ne ispoljavaju delinkventno ponašanje.
4. Postoji povezanost između doživljaja odnosa sa roditeljima i agresivnosti i aleksitimije na ispitivanom uzorku mladih sa delinkventnim ponašanjem.

Uzorak

Istraživanje je obavljeno na uzorku adolescenata sa delinkventnim ponašanjem uzrasta od 15 do 17 godina kojima je izrečena vaspitna mera pojačanog nadzora u Zavodu za vaspitanje omladine u Nišu. U periodu od juna 2006. do marta 2007. istestirano je 27. Kontrolne grupe čine ispitanici iz tehničke škole i gimnazije njih pedeset istog uzrasta.

Učenici sve tri škole pokazali su visoku motivaciju i interesovanje za rad. Čak je bilo i veoma primetno nezadovoljstvo učenica koje nisu učestvovala u istraživanju. U Zavodu za vaspitanje nije bilo ženskih štićenica, pa shodno tome je i u kontrolnim grupama bilo samo ispitanika muškog pola.

Rezultati

U tabelama koje slede dat je prikaz dobijenih rezultata. U prvoj tabeli prikazane su mere desriptive staistike, minimalne i maksimalne vrednosti, mere centralne tendencije, kao i odstupanja od proseka na ispitivanim uzorcima adolescenata.

Tabela 1. Distribucija rezultata različitih aspekata doživljaja odnosa sa majkom

Škola		Identifikacija sa majkom	Autonomija u odnosima sa majkom	Kohezija u odnosima sa majkom	Kažnjavanje od strane majke	Emocionalna potrošnja od strane majke	Preterana zaštita i strah od strane majke	Konflikti sa majkom	Pomoć majci	Neprijateljstvo sa majkom
Mija Stanimirović	Aritmetička sredina	9.80	11.70	12.28	1.84	5.48	11.64	5.92	8.44	1.82
	N	50	50	50	50	50	50	50	50	50
	SD	2.711	3.215	2.921	1.952	2.880	3.385	2.884	2.451	2.561
	Minimum	4	4	4	0	0	3	1	4	0
	Maksimum	14	16	18	10	13	16	12	16	8
Svetozar Marković	Aritmetička sredina	9.90	11.98	13.66	1.68	5.24	11.14	6.34	6.96	1.26
	N	50	50	50	50	50	50	50	50	50
	Standardna devijacija	3.196	2.615	2.861	2.094	2.504	3.258	3.634	2.835	2.346
	Minimum	1	5	5	0	0	4	0	2	0
	Maksimum	16	16	20	10	11	16	17	15	10
Zavod za vaspitanje	Aritmetička sredina	8.27	9.27	11.46	2.42	6.38	11.35	5.85	8.23	4.65
	N	26	26	26	26	26	26	26	26	26
	Standardna devijacija	4.450	4.838	6.689	3.190	4.070	5.253	3.844	4.685	3.959
	Minimum	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Maksimum	16	16	20	12	14	16	13	16	12

MLADI I PORODICA

Total	Aritmetička sredina	9.52	11.31	12.66	1.90	5.57	11.38	6.07	7.81	2.18
	N	126	126	126	126	126	126	126	126	126
	Standardna devijacija	3.356	3.538	4.032	2.308	3.034	3.771	3.383	3.222	3.086
	Minimum	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Maksimum	16	16	20	12	14	16	17	16	12

Tabela 2. Distribucija rezultata različitih aspekata doživljaja odnosa sa ocem.

Škola		Identifikacija sa ocem	Autonomija u odnosima sa ocem	Kohezija u odnosima sa ocem	Kažnjavanje od strane oca	Emocionalna potrošnja od strane oca	Preterana zaštita od strane oca	Konflikti sa ocem	Pomoć ocu	Neprijateljstvo sa ocem
Mija	Aritmetička sredina	10.44	10.88	10.82	2.26	3.68	9.68	5.74	6.86	2.56
	N	50	50	50	50	50	50	50	50	50
	Standardna devijacija	3.665	4.044	4.109	2.640	3.279	3.437	3.773	3.387	2.865
	Minimum	2	0	0	0	0	2	0	0	0
	Maksimum	16	16	18	11	14	16	15	14	11
Svetozar Marko	Aritmetička sredina	10.92	11.66	12.28	1.70	3.74	8.20	5.56	5.22	1.38
	N	50	50	50	50	50	50	50	50	50
	Standardna devijacija	3.492	2.738	3.665	2.605	3.029	3.580	3.500	3.046	2.320
	Minimum	0	5	0	0	0	0	0	0	0
	Maksimum	16	16	17	10	14	16	14	12	9
Zavod za vaspita	Aritmetička sredina	6.92	6.68	7.21	4.24	3.40	6.60	8.20	4.96	6.44
	N	25	25	25	25	25	25	25	25	25
	Standardna devijacija	4.847	4.347	6.527	4.594	3.367	5.545	5.107	4.178	4.718
	Minimum	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Maksimum	16	15	19	12	13	16	16	15	16

Total	Aritmetička sredina	9.93	10.35	10.71	2.43	3.65	8.47	6.16	5.82	2.86
	N	125	125	125	125	125	125	125	125	125
	Standardna devijacija	4.123	4.074	4.842	3.226	3.176	4.124	4.071	3.508	3.631
	Minimum	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Maksimum	16	16	19	12	14	16	16	15	16

Nakon prikaza dobijenih rezultata deskriptivne statistike usledila je analiza varijanse i POST HOC analiza, kako bismo ustanovili da li se adolescenti koje smo ispitivali u Zavodu za vaspitanje i u školama “Svetozar Marković” i “Mija Stanimirović”, značajno razlikuju u pogledu procene svog odnosa sa roditeljima. U tabeli koja sledi prikazani su rezultati POST HOC analize.

Tabela 3. Razlike u doživljaju odnosa sa roditeljima među adolescentima

Aspekti doživljaja Odnosa sa roditeljima	(I) škola	(J) škola	Aritmetička sredina (I-J)	Nivo značajnosti
Identifikacija sa majkom	„Mija Stanimirović”	Zavod za vaspitanje	1.531	.059
	„Svetozar Marković”	Zavod za vaspitanje	1.631	.044
Autonomija u odnosima sa majkom	„Mija Stanimirović”	Zavod za vaspitanje	2.431	.004
	„Svetozar Marković”	Zavod za vaspitanje	2.711	.001
Kohezija u odnosima sa majkom	„Svetozar Marković”	Zavod za vaspitanje	2.198	.024
Pomoć majci	„Mija Stanimirović”	„Svetozar Marković”	1.480	.021
Neprijateljstvo sa majkom	Zavod za vaspitanje	„Mija Stanimirović	2.834	.000
		„Svetozar Marković”	3.394	.000

MLADI I PORODICA

Identifikacija u odnosima sa ocem	„Mija Stanimirović”	Zavod za vaspitanje	3.520	.000
	„Svetozar Marković”	Zavod za vaspitanje	4.000	.000
Autonomija u odnosima sa ocem	„Mija Stanimirović”	Zavod za vaspitanje	4.200	.000
	„Svetozar Marković”	Zavod za vaspitanje	4.980	.000
Kohezija u odnosima sa ocem	„Mija Stanimirović”	Zavod za vaspitanje	3.612	.002
	„Svetozar Marković”	Zavod za vaspitanje	5.072	.000
Kažnjavanju od strane oca	Zavod za vaspitanje	„Mija Stanimirović”	1.980	.011
		„Svetozar Marković”	2.540	.001
Preterana zaštita i strah od strane oca	„Mija Stanimirović”	Zavod za vaspitanje	3.080	.002
Konflikti sa ocem	Zavod za vaspitanje	„Mija Stanimirović”	2.460	.013
		„Svetozar Marković”	2.640	.008
Pomoć ocu	„Mija Stanimirović”	„Svetozar Marković”	1.640	.018
		Zavod za vaspitanje	1.900	.026
Neprijateljstvo sa ocem	Zavod za vaspitanje	„Mija Stanimirović”	3.880	.000
		„Svetozar Marković”	5.060	.000

Rezultati višestrukog poređenja pokazuju statistički značajnu razliku na subskalama:

- **identifikacija u odnosu sa majkom:**

Kada se porede učenici Elektrotehničke škole “Mija Stanimirović” i štíćenici Zavoda za vaspitanje, identifikacija sa majkom je izraženija kod učenika Elektrotehničke škole, ali razlika nije statistički značajna.

Aleksandra Jovanović, Jelisaveta Todorović, Bojana Dimitrijević

Kada se porede učenici Gimnazije „Svetozar Marković“ i štićenici Zavoda za vaspitanje, identifikacija sa majkom je izraženija kod gimnazijalaca i to je razlika koja jeste statistički značajna.

- **autonomija u odnosu sa majkom:**

Kada se porede učenici Elektrotehničke škole “Mija Stanimirović” i štićenici Zavoda za vaspitanje, autonomija u odnosu sa majkom je izraženija kod učenika Elektrotehničke škole;

Kada se porede učenici Gimnazije „Svetozar Marković“ i štićenici Zavoda za vaspitanje, autonomija u odnosu sa majkom je izraženija kod gimnazijalaca;

- **kohezija u odnosu sa majkom:**

Kada se porede učenici Gimnazije „Svetozar Marković“ i štićenici Zavoda za vaspitanje, veću kohezivnost u odnosima sa majkom pokazuju učenici Gimnazije;

- **pomoć majci:**

Kada se porede učenici Elektrotehničke škole “Mija Stanimirović” i učenici Gimnazije „Svetozar Marković“, učenici Elektrotehničke škole više pomažu majci;

- **neprijateljstvo prema majci:**

Kada se porede štićenici iz Zavoda za vaspitanje i učenici škole “Mija Stanimirović” i „Svetozar Marković“, neprijateljstvo prema majci je izraženije kod štićenika iz Zavoda u odnosu na učenike i jedne i druge škole;

- **identifikacija u odnosu sa ocem:**

Kada se porede učenici Elektrotehničke škole “Mija Stanimirović” i štićenici Zavoda za vaspitanje, srednjoškolci imaju izraženiju identifikaciju sa ocem u odnosu na štićenike iz Zavoda;

Kada se porede učenici Gimnazije „Svetozar Marković“ i štićenici Zavoda za vaspitanje, identifikacija sa ocem je izraženija kod gimnazijalaca;

- **autonomija u odnosu sa ocem:**

Kada se porede učenici Elektrotehničke škole “Mija Stanimirović” i štićenici Zavoda za vaspitanje, i ovde srednjoškolci imaju izraženiju autonomiju sa ocem u odnosu na štićenike iz Zavoda;

Kada se porede učenici Gimnazije „Svetozar Marković“ i štićenici Zavoda za vaspitanje, autonomija u odnosu sa ocem je veća kod gimnazijalaca;

- **kohezija u odnosu sa ocem:**

Kada se porede učenici Elektrotehničke škole “Mija Stanimirović” i štićenici Zavoda za vaspitanje, kohezivnost je izraženija kod učenika Elektrotehničke škole;

Kada se porede učenici Gimnazije „Svetozar Marković“ i štićenici Zavoda za vaspitanje, kohezija je veća kod gimnazijalaca;

- **kažnjavanje od strane oca:**

Poredimo li štićenike iz Zavoda za vaspitanje u odnosu na učenike obeju srednjih škola i škole “Mija Stanimirović” i škole „Svetozar Marković“, kažnjavanje od strane oca bilo je veće kod vaspitanika iz Zavoda nego kod srednjoškolaca;

- **preterana zaštita oca:**

Preterana zaštita je bila veća kod učenika škole “Mija Stanimirović” u odnosu na vaspitanike iz Zavoda za vaspitanje;

- **konflikti sa ocem:**

Poredimo li štićenike iz Zavoda za vaspitanje u odnosu na učenike obeju srednjih škola i škole konflikti sa ocem su veći i izraženiji kod vaspitanika iz Zavoda nego kod srednjoškolaca;

- **pomoć ocu:**

Poređenjem grupa u ispitivanom uzorku dobili smo da učenici Elektrotehničke škole “Mija Stanimirović” izrazitije pomažu svom ocu nego li učenici Gimnazije „Svetozar Marković“ i vaspitanici iz Zavoda;

- **neprijateljstvo sa ocem:**

Poredimo li štíćenike iz Zavoda za vaspitanje u odnosu na učenike obeju srednjih škola i škole “Mija Stanimirović” i škole „Svetozar Marković“, neprijateljstvo prema ocu je veće i izraženije kod vaspitanika iz Zavoda nego kod srednjoškolaca.

Ciljevi ovog istraživanja jesu i ispitati razlike u pogledu agresivnosti i aleksitimije među adolescentima koji su u Zavodu za vaspitanje i onih koji pohađaju Elektrotehničku školu « Mija Stanimirović » i Gimanziju « Svetozar Marković ». Sledi prikaz mera deskriptivne statistike a zatim analiza varijanse.

Tabela 4. Distribucija rezultata u pogledu agresije i aleksitimije kod ispitivanih grupa adolescenata

Škola		Aleksitimija	Agresivnost
„Mija Stanimirović“	Aritmetička sredina	55.28	78.02
	N	50	50
	Standardna devijacija	9.285	15.169
	Minimum	40	48
	Maksimum	77	115
„Svetozar Marković“	Aritmetička sredina	47.50	85.36
	N	50	50
	Standardna devijacija	9.108	15.684
	Minimum	26	51
	Maksimum	71	126
Zavod za vaspitanje	Aritmetička sredina	59.78	69.37
	N	27	27
	Standardna devijacija	10.973	16.082
	Minimum	36	35
	Maksimum	81	110
Total	Aritmetička sredina	53.17	79.07
	N	127	127
	Standardna devijacija	10.701	16.577
	Minimum	26	35
	Maksimum	81	126

Nakon prikaza dobijenih rezultata deskriptivne statistike usledila je analiza varijanse i POST HOC analiza, kako bismo ustanovili da li se

adolescenti koje smo ispitivali u Zavodu za vaspitanje i u školama „Svetozar Marković” i „Mija Stanimirović”, značajno razlikuju u pogledu samoprocene agresivnosti i aleksitimije. U tabeli koja sledi prikazani su rezultati POST HOC analize.

Tabela 5. Poređenje grupa u uzorku u odnosu na agresivnost i aleksitimiju

Zavisne varijable	(I) škola	(II)škola	Aritmetička sredina (I-J)	Nivo značajnosti
Aleksitimija	„Mija Stanimirović”	„Svetozar Marković”	7.780	.000
	Zavod za vaspitanje	„Mija Stanimirović”	4.498	.052
		„Svetozar Marković”	12.278	.000
Agresivnost	„Mija Stanimirović”	Zavod za vaspitanje	8.650	.022
	„Svetozar Marković”	„Mija Stanimirović”	7.340	.020
		Zavod za vaspitanje	15.990	.000

Rezultati su pokazali da se grupe međusobno statistički značajno razlikuju i to:

- Ukoliko posmatramo aleksitimiju učenika Elektrotehničke škole „Mija Stanimirović” i gimnazije „Svetozar Marković”, učenici elektrotehničke škole imaju izraženiju aleksitimiju;
- Ukoliko posmatramo aleksitimiju adolescenata iz Zavoda za vaspitanje, učenika gimnazije „Svetozar Marković” i učenika Elektrotehničke škole „Mija Stanimirović”, vaspitanici iz Zavoda imaju najizraženiju aleksitimiju;
- Ukoliko posmatramo agresiju učenika Elektrotehničke škole „Mija Stanimirović” i adolescenata iz Zavoda za vaspitanje, učenici elektrotehničke škole su agresivniji;
- Ukoliko posmatramo agresiju učenika gimnazije „Svetozar Marković”, učenika Elektrotehničke škole i adolescenata iz

Zavoda za vaspitanje, učenici Gimnazije pokazuju najveću agresivnost.

Ovi rezultati su značajni. Očigledno da postoji niz razloga zašto vaspitanici Zavoda svoju agresivnost procenjuju značajno niže od ostalih ispitanika, ali svakako značajno viša aleksitimija kod njih može poslužiti kao jedno od mogućih objašnjenja. Naime, sasvim je moguće da ovi adolescenti nemaju do kraju razvijenu svest o svojim agresivnim osećanjima i postupcima. To ne mora biti biološki uslovljeno, s obzirom na veći broj konflikata i izraženije neprijateljstvo prema roditeljima, ali ne možemo isključiti ni tu mogućnost, da upravo biološki nedostatak kakav je aleksitimija može dovesti do češćih sukoba sa okolinom, pre svega roditeljima, zbog nesposobnosti da se razumeju sopstvena osećanja ali i osećanja drugih osoba, što može dovesti do sukoba različite Ostaje otvoreno pitanje, da li je ovde Rohnerova PART teorija dobila potvrdu ili ne.

Jedan od ciljeva ovog istraživanja bio je ispitivanje međusobne povezanosti svih aspekata doživljaja odnosa roditelja i agresivnosti i aleksitimije. Rezultati korelativne analize dati su u tabelama 6 i 7.

Tabela 6. Korelacija aleksitimije i agresivnosti sa aspektima doživljaja odnosa sa majkom

		Aleksitimija	Agresivnost
Aleksitimija	Pirsonova korelacija	1	-.275
	Nivo značajnosti (2-tailed)		.002
	N	127	127
Agresivnost	Pirsonova korelacija	-.275	1
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.002	
	N	127	127
Identifikacija sa majkom	Pirsonova korelacija	.056	.197
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.532	.027
	N	126	126
Autonomija u odnosima sa majkom	Pirsonova korelacija	-.185	.106
	Nivo značajnosti	.038	.235
	N	126	126

MLADI I PORODICA

Kohezija u odnosima sa majkom	Pirsonova korelacija	-.029	.246
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.745	.006
	N	126	126

Kažnjavanje od strane majke	Pirsonova korelacija	.152	-.092
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.089	.307
	N	126	126
Emocionalna potrošnja od strane majke	Pirsonova korelacija	.200	.000
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.024	.998
	N	126	126
Preterana zaštita i strah od strane majke	Pirsonova korelacija	.033	-.208
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.716	.020
	N	126	126
Konflikti sa majkom	Pirsonova korelacija	.138	-.168
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.122	.060
	N	126	126
Pomoć majci	Pirsonova korelacija	.055	-.125
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.541	.165
	N	126	126
Neprijateljstvo sa majkom	Pirsonova korelacija	.213	-.208
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.017	.019
	N	126	126

- Postoji statistički značajna negativna korelacija između agresivnosti i aleksitimije, što znači da što je manja agresivnost, veća je aleksitimija i obratno;
- Postoji pozitivna statistički značajna korelacija između identifikacije sa majkom i agresivnosti što znači da što je veća identifikacija sa majkom veća je i agresivnost;
- Postoji negativna statistički značajna korelacija između autonomije u odnosu na majku i aleksitimije, što znači da što je manja autonomija u odnosima s majkom, veća je aleksitimija i obratno;
- Postoji pozitivna statistički značajna korelacija između kohezije u odnosima sa majkom i agresivnosti, tako da što je veća kohezija veća je i agresivnost;
- Postoji pozitivna statistički značajna korelacija između "emocionalne potrošnje" od strane majke i aleksitimije;
- Postoji negativna statistički značajna korelacija između preterane zaštite majke i agresivnosti, tako da što je manja preterana zaštita majke veća je agresivnost i obratno;

- Postoji pozitivna statistički značajna korelacija između neprijateljstva sa majkom i aleksitimije, tako da što je veće neprijateljstvo sa majkom veća je i aleksitimija;
- Postoji negativna statistički značajna korelacija između neprijateljstva sa majkom i agresivnosti, tako da što je manje neprijateljstvo sa majkom veća je agresivnost.

Ovakvi rezultati govore da je aleksitimija više izražena kod onih adolescenata čija je procena različitih aspekata odnosa sa majkom manje povoljan. S druge strane doživljaj sopstvene agresivnosti je više procenjen kod onih adolescenata koji u celini imaju bolje odnose sa majkom. Da li to u stvari znači da ovi adolescenti bolje procenjuju, tj. svesniji su svoje agresivnosti kao i drugih emocionalnih doživljaja jer je kod njih aleksitimija manje uzrađena.

U sledećoj tabeli prikazani su rezultati korelativne analize doživljaja odnosa sa ocem i agresivnosti i aleksitimije

Tabela 7. Korelacija aleksitimije i agresivnosti sa aspektima doživljaja odnosa sa ocem

		Aleksitimija	Agresivnost
Aleksitimija	Pirsonova korelacija	1	-.275
	Nivo značajnosti (2-tailed)		.002
	N	127	127
Agresivnost	Pirsonova korelacija	-.275	1
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.002	
	N	127	127
Identifikacija sa ocem	Pirsonova korelacija	-.148	.235
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.100	.008
	N	125	125
Autonomija u odnosima sa ocem	Pirsonova korelacija	-.253	.143
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.004	.113
	N	125	125
Kohezija u odnosima sa ocem	Pirsonova korelacija	-.115	.204
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.202	.023
	N	124	124

Kažnjavanje od strane oca	Pirsonova korelacija	.115	-.206
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.200	.021
	N	125	125
Emocionalna potrošnja od strane oca	Pirsonova korelacija	-.033	.030
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.717	.742
	N	125	125
Preterana zaštita i strah od strane oca	Pirsonova korelacija	.083	-.149
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.359	.096
	N	125	125
Konflikti sa ocem	Pirsonova korelacija	.155	-.294
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.085	.001
	N	125	125
Pomoć ocu	Pirsonova korelacija	-.062	-.088
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.495	.328
	N	125	125
Neprijateljstvo sa ocem	Pirsonova korelacija	.278	-.408
	Nivo značajnosti (2-tailed)	.002	.000
	N	125	125

- Postoji statistički značajna negativna korelacija između agresivnosti i aleksitimije, što znači da što je manja agresivnost, veća je aleksitimija i obratno;
- Postoji pozitivna statistički značajna korelacija između identifikacije sa ocem i agresivnosti što znači da što je veća identifikacija sa ocem veća je i agresivnost;
- Postoji negativna statistički značajna korelacija između autonomije sa ocem i aleksitimije, što znači da što je manja autonomija u odnosima sa ocem veća je aleksitimija i obratno;
- Postoji pozitivna statistički značajna korelacija između kohezije sa ocem i agresivnosti, tako da što je veća kohezija veća je i agresivnost;
- Postoji negativna statistički značajna korelacija između kažnjavanja od strane oca i agresivnosti, tako da što je kažnjavanje manje veća je agresivnost i obratno;
- Postoji negativna statistički značajna razlika između konflikta sa ocem i agresivnosti, što su manji konflikti sa ocem veća je agresivnost i obratno;

- Postoji negativna ali ne i statistički značajna korelacija između pomaganja ocu i agresivnosti, tako da što je manja pomoć ocu veća je agresivnost i obratno;
- Postoji pozitivna statistički značajna korelacija između neprijateljstva sa ocem i aleksitimije, tako da što je veće neprijateljstvo sa ocem veća je i aleksitimija;
- Postoji statistički značajna negativna korelacija između neprijateljstva sa ocem i agresivnosti, pa što je manje neprijateljstvo sa ocem veća je agresivnost i obratno.

Zaključak

Ovo istraživanje je potvrdilo naša očekivanja da se adolescenti koji su bili u sukobu sa zakonom i pokazali različite forme asocijalnog i agresivnog ponašanja značajno razlikuju u pogledu doživljaja odnosa sa roditeljima, agresivnosti i aleksitimije od svojih vršnjaka u elektrotehničkoj školi i gimnaziji. Osim što su se potvrdile opšte pretpostavke finija analiza rezultata pokazala je da u samoopisu agresije prednjače učenici gimnazije koji su visoko selekcionisana grupa prema školskom uspehu. Oni u samoopisima svoje sposobnosti da prepoznaju sopstvene emocije i emocije drugih osoba takođe prednjače, što može značiti da je njihov visok rezultat pre posledica dobrog uvida u sopstvena osećanja nego zaista naglašene agresivnosti. Interesantan je podatak da identifikacija i kohezija sa oba roditelja korelira sa visokom agresivnošću. Možemo pretpostaviti da ovakav rezultat govori o odnosu uzajamnog prihvatanja između roditelja i dece što doprinosi većoj spontanosti i iskrenosti u odnosima, ekspresiji osećanja, a samim tim i prepoznavanju i prihvatanju sopstvenih osećanja. Naravno treba imati na umu da su vaspitanici Zavoda kažnjeni zbog svojih agresivnih i antisocijalnih oblika ponašanja i da boraveći u Zavodu treba da steknu drugačije navike. Sasvim je moguće da su rešili da se prikažu u boljem svetlu, kao osobe koje ne čine agresivna dela i koje su sada daleko bolje socijalizovane.

Interesantan je i podatak da su negativni aspekti odnosa sa ocem u negativnoj korelaciji sa agresijom. Da li to znači da se agresivnost potiskuje ukoliko su konflikti i neprijateljstvo česti ili se sopstvena agresivnost ne opaža i zaoštavanje odnosa sa roditeljskim figurama onda pripisuje više osobinama roditelja nego sopstvenom ponašanju. Teško je odgovoriti na ovo pitanje i ono zadire u samu suštinu prirode agresije: da li je ona

Aleksandra Jovanović, Jelisaveta Todorović, Bojana Dimitrijević

posledica loših sredinskih uticaja ili je reč o biološkim dispozicijama da se razvije veći intenzitet agresivnog reagovanja. Mada je ovo pitanje veoma značajno, jer od njega zavisi i preventivni rad sa decom i omladinom sa teškoćama u ponašanju i prilagođavanju, ipak psihologija kao nauka u preventivnom radu ipak više može da deluje na socijalne činioce, pa nam se čini da u tom svetlu treba sagledati dobijene rezultate. Ima dosta podataka da su odnosi sa roditeljima verovatno narušeni pa je i doživljaj od strane vaspitanika Zavoda za vaspitanje bez obzira na subjektivnost ipak potrebno da prihvatamo kao njihovu važnu subjektivnu realnost koja je nastala kroz proces odrastanja u kome su roditelji svoju vaspitnu ulogu grubo sprovodili i umesto brzih i delotvornih efekata u stvari su razvili nezadovoljstvo, konfuziju i impulsivno i agresivno reagovanje. Uz to možemo pretpostaviti da se u tim okolnostima razvila i visoka tolerancija na agresiju, pa vaspitanici i ne opažaju svoje ponašanje kao nepoželjno i nasilno. Moguće da je to razlog što sopstvene doživljavanja ne procenjuju i ostvaruju više rezultate na aleksitimiji.

Literatura

- Berger, J., Biro, M. i Hrniica, S. (1990). *Klinička psihologija*, Beograd: Naučna knjiga.
- Bojanin, S., Radulović, K. (1988). *Socijalna psihijatrija razvojnog doba*, Beograd: Naučna knjiga.
- Centar za socijalni rad „Sveti Sava“, (2007). *Izveštaj o radu Centra za socijalni rad „Sveti Sava“ za 2006 godinu*.
- Goleman, D. (2005). *Emocionalna inteligencija*, Beograd: Geopoetika.
- Ilić, B. (2005). *Fenomenologija agresivnosti delinkvenata*, Niš, Sven.
- Kostić, A. (2006). *Emocionalna inteligencija adolescenata*, diplomski rad, Niš: Filozofski fakultet, Katedra za psihologiju.
- Krstić, D. (1988). *Psihološki recnik*, Beograd: Izdavačka radna organizacija Vuk Karadžić.
- Milojev, S. (2000). *Aktuelnosti*, Bilten udruženja stručnih saradnika socijalne zaštite Srbije, Beograd: Čigoja štampa.
- Momirović, K., Wolf, B., Džamonja, Z. (1992). *Kon 6 kibernetička baterija konativnih testova*, Beograd: Savez društava psihologa Srbije, Centar za primenjenu psihologiju.
- Opačić, G. (1995). *Ličnost u socijalnom ogledalu*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Piorkowska – Petrović, K. (1990). *Dete u nepotpunoj porodici*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, Prosveta.
- Rohner, R. (2004). *The Parental Acceptance-Rejection Syndrome Universal Correlates of Perceived Rejection*, School of Family Studies, University of Connecticut: American Psychological Association.

Aleksandra Jovanović, Jelisaveta Todorović, Bojana Dimitrijević

Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Tadić N. (2000), *Psihijatrija detinjstva i mladosti*, Beograd, Naučna knjiga.

Todorović, A. (1973). *Sociologija maloletničke bande*, Novi Sad: Radnički univerzitet „Radivoj Čipranov“.

Todorović, A. (1971). *Masovna kultura i maloletničko prestupništvo*, Centar za političke studije i političko obrazovanje.

Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata.*, Niš: Prosveta.

Titze, K. i saradnici (2005) *The Parental-Representation–Screening-Questionnaire*, Psychometric Properties and New Results, ECPA 8, avgust-septembar 2005. Budapest.

**EXPERIENCE OF RELATION WITH PARENTS,
AGGRESSIVENESS AND ALEXITIMIA AT YOUNG PEOPLE
WITH PROBLEMS AND DISORDERS IN BEHAVIOUR**

Aleksandra Jovanović, Jelisaveta Todorović, Bojana Dimitrijević

Abstract

In this paper, the connection of experience of relation with parents with problematic youngsters who have crossed the law boundary, has been considered. Somehow, certain problems of behaviour may generate from congenital stronger aggressiveness of both children and young people, as well as lack of ability to judge personal emotions and emotions of others. Within this research both the experience of relation with parents and aggressiveness and alexitimia of young with delinquent behaviour have been encompassed.

The research has been done on a sample of 100 pupils of the first, the second and the third grade of two secondary schools in Nis- a grammar school 'Svetozar Markovic' and electrotechnical school 'Mija Stanimirovic', as well as a sample of 27 students of the Center for youth upbringing in Nis. Both groups are of the same age.

The following tests have been used: PRSQ – for the estimation of experience of relation with parents (Karl Titze), TAS- 20 for the estimation of alexitimia (Bagby, Taylor and Parker), KON - 6, SIGMA for the estimation of aggressiveness (Momirovic, Wolf, Dzamonja). The results have shown the existence of difference in experience of relation with parents, in showing aggression and in alexitimia between highschool pupils and tutors of the Center for youth upbringing in Nis, as well as the existence of link between the experience of relation with parents, aggressiveness and alexitimia on the tested sample of young with problems and disorders in behaviour.

Key words: experience of relation with parents, aggressiveness, alexitimia, problems and disorders in behaviour of youth.

RAD JE NASTAO U SKLOPU PROJEKTA 149062D KOJI FINANSIRA
MINISTARSTVO ZA NAUKU I TEHNOLOŠKI RAZVOJ RS

UDK 371.7 : 316.356.2

Zorica Stanisavljević-Petrović

Filozofski fakultet, – Departman za pedagogiju, Niš

UTICAJ NERAZVOJNIH KRIZA U PORODICI NA ŠKOLSKI USPEH UČENIKA

Rezime

Školski uspeh predstavlja interesantno područje za istraživanja teoretičara i praktičara različitih struka, koji nastoje da protumače i objasne ovaj složeni fenomen sa pedagoškog, psihološkog, sociološkog i drugih aspekata. Uspeh, odnosno neuspeh u školskom učenju uslovljavaju brojni faktori, što ovaj proces čini veoma složenim i kompleksnim. U okviru proučavanja ovog procesa javljaju se brojne kauzalne veze, koje u interaktivnom odnosu sa raznovrsnim faktorima čine veoma složenu i kompleksnu konstelaciju. U kontekstu dosadašnjih istraživačkih nalaza nezaobilazne su porodične varijable, koje se često posmatraju kao jedan od osnovnih činilaca školskog uspeha. U okviru ovih varijabli u radu su prikazani rezultati istraživanja uticaja nerazvojnih kriza u porodici na školski uspeh učenika. Kao nerazvojne krize u porodici tretirali smo: razdvajanje roditelja, obraćanje za pomoć stručnim licima radi prevazilaženja bračnih problema i gubitak posla jednog od roditelja. Rezultati istraživanja pokazali su da ni jedna od ovih varijabli ne stoji u međusobno zavisnoj vezi sa opštim uspehom učenika.

Ključne reči : školski uspeh, učenici, porodica, nerazvojne krize.

Problem uspeha, odnosno neuspeha u školskom učenju predstavlja veoma složeno i kompleksno pitanje pedagoške teorije i prakse. Značaj uspeha u školskom postignuću može se razmatrati sa više aspekata. U tom smislu možemo govoriti o društvenom značaju (zainteresovanosti društva da ima uspešne pojedince, jer je to uslov razvoja društva i njegovog prosperiteta) i individualnom značaju (uspešnost individue rađa zadovoljstvo i podsticaj za nove uspehe). Za postizanje uspeha u školskom učenju neminovno su zainteresovani i drugi akteri koji posredno ili neposredno utiču na proces vaspitanja i obrazovanja. Sa stanovišta institucija najzainteresovanija je svakako, sama škola, jer se prema nekim nezvaničnim merilima postignutim uspehom učenika meri uspešnost škole, kvalitet njenog vaspitno-obrazovnog rada, organizacija rada i vremena, kao i kvalitet kadrova zapošljenih u njoj. Nastavnici kako u okviru škole, tako i

lično, stručno i profesionalno, kao akteri vaspitno-obrazovnog rada predstavljaju strukturu koja je zainteresovana za postizanje uspešnosti u učenju. Uspeh, odnosno neuspeh učenika u okviru jednog predmeta, često se tumači kao rezultat rada nastavnika, čini se da su danas nastavnici sasvim svesni da je došlo do prevazilaženja stare paradigme da je za neuspeh učenika najčešće kriv sam učenik (zbog nedostatka sposobnosti, lenjosti i sl. i njene zamene novom: da neuspeh učenika predstavlja neuspeh nastavnika (u smislu da je zadatak nastavnika da uvek pronađe načine – metode i oblike rada u skladu sa prethodnim znanjima i ukupnim kapacitetima koje dete ima).

Zainteresovanost za uspeh u školskom učenju, možda u najvećoj meri ipak pokazuju roditelji. Premda se roditelji smatraju posrednim akterima u vaspitno-obrazovnom procesu, njihova uloga u procesu postizanja uspeha - neuspeha nije zanemarljiva. Značaj ove uloge roditelja ističe se kako u tradicionalnoj pedagogiji gde se porodica smatra kamenom temeljcem vaspitanja i obrazovanja deteta, tako i u novijim koncepcijama koje promovišu roditelja kao partnera aktivno uključenog u sve segmente rada škole, uključujući i nastavni proces – nekada isključivo polje delovanja nastavnika.

Očigledno je da je za postizanje boljeg uspeha u školskom učenju zainteresovano više strana, od društvenih institucija do porodice i naravno samih učenika. Postojanjem zainteresovanosti za problem uspešnosti u učenju može se donekle objasniti konstantna aktuelnost problema i prisutnost u teorijskim i empirijskim istraživanjima, kako u stručnim i naučnim radovima iz ranijeg perioda, tako i u savremenijoj literaturi. Složenost i kompleksnost problema uspešnosti u školskom učenju, kao i njena permanentna aktuelnost privlače pažnju teoretičara i praktičara različitih oblasti i struka. Pedagozi, psiholozi i sociolozi sa različitih aspekata pokušavaju da bolje rasvetle ovu problematiku, pre svega u cilju pronalaženja puteva koji vode ka prevazilaženju neuspeha i postizanju što višeg nivoa uspešnosti učenika u školi. Takvim interdisciplinarnim pristupom otvaraju se mogućnosti za bolje sagledavanje ovog složenog pedagoškog problema i otkrivanje relevantnih činilaca koji utiču na njegovo pojavljivanje.

U proučavanju problema školskog uspeha - neuspeha javljaju se neke dileme koje mogu zbuniti ili obeshrabititi autore. Neke od njih su sledeće:

2. nedovoljno precizno određenje pojma uspeh - neuspeh, čemu u najvećoj meri doprinosi relativnost, dinamičnost i promenljivost pojava,
3. raznovrsnost i brojnost faktora koji utiču na uspeh -neuspeh (čitava lepeza različitih faktora utiče na pojavu o razvoj uspeha - neuspeha, a njihovo glavno obeležje je nestalnost, podložnost menjanju i transformaciji, što stvara permanentnu potrebu za novim istraživanjima,
4. metodološki problemi vezani za izbor i upotrebu adekvatnih metoda, tehnika i instrumenata,
5. kompleksnost i složenost problema, koja proizilazi iz samog procesa vaspitanja, obrazovanja i učenja.

Imajući u vidu navedene poteškoće, prvenstveno vezane za određenje pojma uspeha - neuspeha (različita shvatanja o tome šta se može smatrati uspehom, jer ocene nisu jedinstven, a ni dovoljno precizan i pouzdan kriterijum), smatramo da je najprihvatljivije stanovište u kome se uspeh i neuspeh sagledavaju kao *dimenzija*, odnosno uspeh i neuspeh u školskom učenju predstavljaju dva aspekta jedinstvanog procesa čije proučavanje je moguće samo ako se posmatraju u međusobnoj funkcionalnoj zavisnosti, pri čemu vrednost jedne – uspeha, utiče na vrednost druge – neuspeha. Može se konstatovati da ne postoji jasno određena granica između uspeha i neuspeha, odnosno da je moguće stalno pomeranje u okviru dimenzije uspešnosti, što je gotovo uvek praćeno brojnim faktorima koji su u interaktivnom odnosu i delovanju i sami promenljivi.

Suštinsko pitanje koje treba razmotriti jeste pitanje faktora, činilaca koji utiču na uspešnost učenika u učenju.

2. Faktori koji utiču na školski uspeh - proučavanja porodičnih varijabli

Većina autora baveći se problemom uspeha, naglašava potrebu za dubljim istraživanjem faktora koji deluju na školski uspeh učenika. Takođe, većina autora je saglasna u stavu da su faktori koji utiču na uspešnost učenika brojni i raznovrsni i da se mogu podeliti na dve velike kategorije: spoljašnje i unutrašnje faktore. Spoljašnje faktore čine elementi šire i uže

društvene sredine, odnosno faktori koji dolaze iz društva šireg socijalnog i ekonomskog konteksta, kao i faktori iz užeg lokalnog okruženja. Unutršnji faktori se uglavnom vezuju za samog učenika i obuhvataju zdravstveno stanje, osobine ličnosti, kognitivnu i konativnu strukturu ličnosti. Brojnost faktora koji mogu posredno ili neposredno delovati na uspešnost učenika je zaista impresivan npr. još 1939. Kolman (Kolman, 1939) istražujući neuspeh, pominje preko 110 faktora, Leferti (Lafferty, 1948) navodi da postoji veliki broj faktora i da ih je teško utvrditi, dok Kvašček (Kvašček, 1977) ističe oko 90 činilaca koji su u bliskoj vezi sa motivacijom učenika i i osobinama njegove ličnosti. Prisustvo velikog broja faktora uslovljava njihovo grupisanje za koje se radi sistematičnijeg proučavanja opredeljuje veći broj autora. Tako poljski autor Kupisjević (Kupisiewicz, Cz. 1965: 13) predlaže globalnu podelu koja se kasnije, sa većim ili manjim korekcijama, sreće i kod drugih autora. Prema shvatanju Kupisjevića, koji je utvrđivao uzroke neuspeha u učenju, svi faktori se mogu podeliti u 3 osnovne grupe:

- c) socijalno-ekonomski,
- d) biološko-psihološki,
- e) didaktički.

Slična shvatanja mogu se sresti i kod naših autora (Krnet, Lj., Potkonjak, N., Đorđević, J. 1973., Troj, F., 1967., Stanojlović, B., 1992., Nikolić, R., 1998), s tim što u novijoj literaturi većina istraživača kao posebnu kategoriju ističe faktore koji dolaze i porodičnog okruženja.

Saznanja iz oblasti razvojne psihologije, psihologije ličnosti, kao i sociološke teorije o uticaju sredine na razvoj ličnosti doprinose isticanju značaja porodičnih faktora koji utiču na postizanje uspešnosti učenika. Društvene promene, koje utiču na promene u porodičnom funkcionisanju, nameću potrebu za proučavanjem onih segmenata koji se, prema shvatanju R. Nikolić „odnose na uticaj ponašanja roditelja prema deci i uspehu u školi: podsticanje, ohrabrivanje, interesovanje za školski rad, nadzor nad radom i ponašanje dece, stil rukovođenja roditelja, stavovi roditelja prema obrazovanju i sl.” (Nikolić, R. 1998: 65). Značajnim faktorima za postizanje uspeha N. Šaranović-Božanović smatra socioekonomski status porodice i porodične odnose. (Šaranović-Božanović, N. 1980: 33). Pojedini autori delovanje porodičnih varijabli na uspeh proučavaju kroz strukturu porodice, ponašanje roditelja prema deci, odnose između članova porodice i socioekonomskih uslova u kojima se porodica nalazi (Stanojlović, B. 1992: 88-90). Na značaj porodičnih uslova za podizanje nivoa uspešnosti kod

učenika osnovnih škola ukazuje istraživanje Lj. Kocića, koji smatra da su posebno važni činioci obrazovni nivo roditelja, atmosfera u porodici, materijalne prilike, mogućnost i spremnost roditelja da pruže detetu potrebnu pomoć (Kocić, Lj. 1988).

Sa aspekta našeg istraživanja interesantno je shvatanje F. Troja koji u ispitivanju faktora slabog uspeha učenika ističe značaj postojanja problema u porodici, društveni položaj porodice, aspiracije porodice i posebne događaje u životu deteta. Rezultati ovog ispitivanja ukazuju na važnost obrazovnog nivoa roditelja kao značajne determinante u postizanju uspeha, takođe, uočeno je da problemi u porodici, posebno odnosi među roditeljima mogu predstavljati bitan uslov za postojanje uspešnosti. U okviru ovog ispitivanja prvi put se pominju posebni događaji u životu deteta, odnosno u porodici, koji posmatrani kroz subjektivnu prizmu deteta mogu u pozitivnom ili negativnom smislu uticati na uspeh. (Troj, F. i sar. 1967).

Analizirajući probleme neuspeha u školskom radu B. Đorđević je u okviru porodičnih uslova između ostalog istraživala nedovoljnu brigu roditelja, neslaganje roditelja, prisustvo bolesti i alkoholizma. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na značaj porodice kao celovitog okvira za razvoj dece, posebno činjenica da dete koje raste u skladnoj porodici, bez obzira na obrazovanje roditelja ostvaruje dobar uspeh u školi (Đorđević, B. 1971/5).

U pomenutim istraživanjima u okviru porodičnih faktora, dobijeni su kontroverzni rezultati o uticaju zaposlenosti roditelja na školski uspeh dece. U navedenom istraživanju B. Đorđević utvrđeno je da ne postoji povezanost između zaposlenosti majki i postignuća u školi, dok rezultati istraživanja F. Troja ukazuju na izvesnu povezanost ovih varijabli. Interesantno je da neka istraživanja ukazuju na postojanje određenih razlika u postignućima učenika, s obzirom na zaposlenost roditelja. Prema podacima dobijenim u pomenutom istraživanju B. Stanojlovića uticaj zaposlenosti roditelja se posebno uočava u kategoriji učenika sa odličnim uspehom, gde je procenat zaposlenosti roditelja 53,39 %, dok je procenat učenika sa dovoljnim i dobrim uspehom, veći iz porodica nezaposlenih roditelja u odnosu na porodice gde su oba roditelja zaposlena.

Mada je ovde reč o istraživanjima koja su obavljena u drugačijim društveno-ekonomskim okolnostima, smatramo da dobijeni podaci mogu biti od značaja za naše istraživanje u kome se nezaposlenost roditelja,

odnosno gubitak posla smatra bitnim događajem u porodici, te se s pravom može pretpostaviti da može uticati na uspešnost učenika.

3. Promene i krize u savremenoj porodici

Savremeno društvo karakteriše niz promena koje u velikoj meri utiču na porodicu. Procesi tranzicije unose promene u socijalno-materijalnu sferu koje se manifestuju kroz lošu finansijsku situaciju, teškoće u rešavanju stambenog statusa i sve veću nezaposlenost. Pomenute promene u bitnoj meri se odražavaju na porodicu i njeno funkcionisanje kako u delu strukture, karakteru porodičnog ciklusa, tako i u delu funkcija vezanih za vaspitanje i obrazovanje. Savremeni porodični život prate nesigurnost, neizvesnost, kratkotrajne ili dugotrajne dezintegracije. U tako nepovoljnoj životnoj realnosti porodice su suočene sa problemima poput nemogućnosti planiranja toka porodičnog življenja, sa teškoćama finansijskog vođenja domaćinstva, nedostatkom vremena za decu i njihove potrebe i sa teškoćama vezanim za savlađivanje svakodnevne rutine (Polovina, N. 1999). Nepovoljne promene u socijalnom okruženju porodice izazivaju promene u odnosima među članovima porodice, jer prema shvatanju Lazarusa (2004): „socijalne promjene donose sa sobom potencijal za stresne i neugodne sukobe među roditeljima koji pripadaju staroj školi i djece koja rastu u novim okolnostima” (Lazarus, R., Folkman, S., 2004: 259), odnosno menjanjem društva, menja se pojedinac-roditelj, čime se utiče na promene u odnosima prema deci. Ovakvo shvatanje bazira se osnovama sistemskog pristupa, koji čini osnovno teorijsko polazište našeg rada.

U teoriji porodičnih sistema „porodica kao živi sistem predstavlja organizovanu, samoobnavljajuću celinu sa adaptibilnim obrascima ljudskog ponašanja” (Jovanović, A. 1997: 23). Tako posmatrano, porodični sistem čine komponente subsistema (individualni, partnerski, roditeljski, subsistem koji formiraju deca), ali je on istovremeno i deo suprasistema (socio-ekonomski, kulturni, globalni) sa kojim razmanjuje energiju i prema kome ima izgrađane spoljašnje granice. U zavisnosti od nivoa fleksibilnosti ovih granica promene ili događaji u spoljašnjem okruženju u većoj ili manjoj meri utiču na izmenu uslova i načina funkcionisanja porodičnog sistema. Promene iz spoljašnjeg okruženja, posebno nepovoljne, mogu kao što je već pomenuto imati negativni uticaj i izazvati stresna ili krizna stanja. Porodični stres predstavlja, „stanje tenzije koje izrasta iz nekog aktuelnog ili perceiveranog zahteva koji traži prilagođavanje ili adaptivno ponašanje”

(Olson, prema Mitić, M. 1997: 45). U osnovi stresa ili krizne situacije je životni događaj koji je dovoljno intenzivan da izazove promene u porodičnom sistemu. Premda događaj iz spoljašnje sredine može izazvati krizne situacije u porodici, izvestan broj teoretičara ističe značaj ličnih životnih događaja za nastanak i razvoj kriznih situacija. Prema njihovom shvatanju pored velikih promena u spoljašnjoj realnosti (zemljotresi, požari, prirodne katastrofe) događaju se promene koje pogađaju jednu ili više osoba u porodici. To su tzv. „intimne katastrofe”: smrt bliske osobe, gubitak posla, razvod braka, teška sopstvena fizička bolest, učestali bračni sukobi i razmirice. Iznenadni životni događaji izazivaju promene u delovima sistema, menjaju postojeći red stvari i odnosa u ostalim delovima porodičnog sistema.

U okviru individualno-razvojnog pristupa kriza se vezuje za životne događaje, ali i za razvojne promene koje prate čoveka tokom celokupnog razvojnog ciklusa. U okviru teorije porodičnih sistema naglašava se razlika između *razvojnih kriza* porodice (izazvanih razvojnim promenama) i kriza izazvanih životnim događajima, odnosno *nerazvojnih ili akcidentnih kriza*. Proučavajući problematiku kriza, J. Vlajković navodi da nerazvojne-akcidentne krize predstavljaju stanja “kratke psihičke pometnje koja nastaju pod uticajem nekog dovoljno snažnog, najčešće iznenadnog životnog događaja” (Vlajković, J. 2005: 87). Ovakve krize u porodici uvek su inicirane nekim životnim događajem koji se subjektivno interpretira i za čije prevazilaženje u datom trenutku ne postoje odgovarajući mehanizmi. Promene koje izaziva kriza u jednom delu porodičnog sistema utiču na javljanje promena u okviru subsistema. Za potrebe našeg istraživanja posebno je važno razmotriti uticaj nerazvojnih kriza na subsistem koji formiraju deca.

U istraživanju stresa mladih u porodičnom kontekstu K. L. Grgin ističe značaj porodice za sticanje porodičnog iskustva. Ona naglašava ulogu porodičnog iskustva u modeliranju ponašanja i razvoju dece: ”primarne obiteljske reakcije su rezultirale određenim razvojem, određenom količinom iskustva, pa i stresnog iskustva. Zato će interakcija djece sa svim ostalim delovima mikrosustava na izvestan način biti moderirane rezultatima tih primarnih interakcija” (Lacković-Grgin, K. 2004: 156).

Ovakva konstatacija može biti značajna za porodice koje karakterišu sukobi u partnerskom subsistemu. Konflikti među roditeljima

utiču na promenu kvaliteta roditeljstva, a time i na funkcionisanje dece. Česta izloženost roditeljskim sukobima može rezultirati promenama u ponašanju dece ili emocionalnim i vaspitnim problemima. (Faubert i sar. prema Grgin, L. K. 2004). Autori takođe naglašavaju važnost kontekstualnih faktora poput sadržaja sukoba, učestalosti, intenziteta i prisustva ili uključenosti dece u sukob. Nalazi istraživača ukazuju da kada deca prisustvuju sukobu roditelja, tada sukobljavanje postaje relevantnije, javlja se percepirana pretnja od sukoba, osećaj krivice, ljutnje, brige i stida. Deca su svesna da ovakve krizne situacije ne mogu ni na koji način kontrolisati i to predstavlja dodatni rizik za njihovo socijalno i emocionalno funkcionisanje (Grych i Fincham (1993), Harold i Conger (1997), Cummings i sar.(1991), Emery (1988) i dr.).

Sukobi među roditeljima u porodici u uzajamnoj su vezi sa uspehom dece u školi, odnosno školski neuspeh može predstavljati izvor sukoba roditelja, ali i obratno. Sukobljavanje roditelja u porodici stvara negativnu atmosferu koja može biti determinanta školskog uspeha. Postojanje kriznih situacija u porodici koje čine negativnu atmosferu i stresne su za decu, dodatno otežavaju stresne situacije u školi. Škola, kao institucija koja teži ka uspešnosti, usmerena je ka postizanju uspeha i koristi postojeću regulativu za određivanje odnosa između samih učenika i nastavnika. U takvoj situaciji može doći do školskog stresa, čije posledice po decu mogu biti različite: od pojave nezadovoljstva do ekstremnih situacija samoubistva, u nekim slučajevima: "posledice takvih stresnih okolnosti mogu biti i slabija obrazovna postignuća od očekivanih" (Lacković-Grgin, K. 2004: 192).

Nezadovoljene aspiracije roditelja u vezi sa postignućima dece u školi takođe mogu predstavljati izvor sukoba, stresnih i kriznih situacija u porodici, posebno u periodu adolescencije. Ova pojava je prisutna, čak i izražena u porodicama u kojima su sami roditelji uspešni. Proučavajući pojavu stresa u periodu adolescencije, D. Kosović ističe da: "... uspeh roditelja može imati negativan uticaj na adolescenta, naročito zato što se u previranjima često opterećuje kompleksom nemoći i osećanjem ništavnosti" (Kosović, D. 2004: 83).

Kada intenzitet porodične krize prevaziđe mogućnosti savladavanja, dolazi do dezintegracije, sloma porodice, što rezultira razdvajanjem roditelja i razvodom. Ako se ima u vidu stalni porast stope razvoda brakova, nisu iznenađujuća shvatanja da razvod više ne predstavlja nerazvojnu krizu, već

se može tretirati kao normalan životni događaj. Razdvajanje roditelja i razvod predstavlja proces kome su prethodili i nakon koga slede novi stresni događaji i krize. Decu i mlade separacije i gubici pogađaju značajno češće zbog razvoda, nego zbog bolesti ili smrti roditelja. Mada uticaj razvoda roditelja na školski uspeh nije u dovoljnoj meri istražen problem (u literaturi ima više podataka o samopoštovanju, stavovima prema braku, delinkventnom ponašanju), “neki raniji rezultati potvrdili su hipotezu da je stabilna razvedena obitelj pogodnija za razvoj mladih od potpune obitelji s mnogim sukobima” (Long, 1986, prema Lacković-Grgin, K. 2004: 175). Uticaj razvoda braka na obrazovne aspiracije mladih pokazuje dvojaku tendenciju : ranijim istraživanjima utvrđeno je da samohrane majke imaju niži nivo očekivanja kada je u pitanju školski uspeh njihove dece, nasuprot tome, noviji podaci ukazuju na činjenicu da samohrane majke podstiču obrazovanje, posebno ženske dece (Barber, Eccles, 1992).

Pojava nerazvojnih kriza u porodici i njihov uticaj na školsko postignuće dece kod nas nije u dovoljnoj meri proučavan problem (u literaturi o tome nema dovoljno podataka) te kao takav predstavlja izazov istraživačima za dublja i temeljnija proučavanja. Životni događaji koji uzrokuju pojavu kriza u porodičnim sistemima su raznovrsni, kao i načini na koje ih porodice prevazilaze. Intrigantna je činjenica da životni događaji za pojedinca imaju uvek i samo subjektivno značenje. Dakle, isti događaj može kod različitih ljudi i porodica imati različiti značaj, a samim tim i različitu reakciju. Individualna obeležja porodica i raznovrsnost interakcija koje postoje u sistemu, ukazuju na postojanje različitih kapaciteta u borbi sa životnim krizama. Individualnost porodičnih sistema predstavlja njihovo bitno obeležje u borbi sa kriznim situacijama: “sve porodice jednog društva funkcionišu na određenim zajedničkim psihodinamskim i sociopsihološkim principima, ali pored toga, svaka se porodica u određenim suptilnim ili izraženim varijacijama razlikuje jedna od druge” (Pejović, M., Pavićević, M. 1979: 62). Funkcionalni porodični sistemi odlikuju se relacijama koje su stabilne, emocionalno pozitivnije i prožete većim stepenom saradnje, podrške i razumevanja. U takvim, skladnim porodicama, jaka roditeljska koalicija pruža mogućnost za uspešno prevazilažanje kriza, uspostavljanje novog kvaliteta porodičnog života i adaptaciju porodice na novonastale okolnosti.

Za prevazilažanje kriza u porodici mogu se koristiti različite unutrašnje i spoljašnje strategije. Unutrašnje se najčešće zasnivaju na sposobnosti porodice da se aktivno suoči sa problemom, redefiniše situaciju

i učini je racionalnom i prihvatljivom. Spoljašnje porodične strategije odnose se na faktore socijalnog okruženja, u aktiviranju bliskih osoba koje porodici pružaju podršku, ili institucija koje porodici mogu pružiti pomoć. Obraćanje za pomoć stručnim licima u našim uslovima još uvek nije prisutno u dovoljnoj meri, ali sa aspekta značaja i težine problema smatramo da profesionalna pomoć može biti od ključnog značaja za adekvatno rešavanje kriznih situacija u porodici. Naravno, porodici u kriznoj situaciji podršku i pomoć može pružiti škola, kao otvorena institucija, spremna za saradnju i pružanje adekvatne stručne pomoći u delu obavljanja vaspitne funkcije porodice.

3. Uticaj nerazvojnih kriza u porodici na školski uspeh učenika -rezultati istraživanja-

U nastavku rada biće prikazan deo rezultata obimnijeg istraživanja, kojim smo želeli ispitati uticaj porodičnih odnosa na školski uspeh učenika osnovnih škola. Za potrebe ovog rada prikazaćemo rezultate koji se odnose na ispitivanje uticaja nerazvojnih kriza u porodici na školski uspeh.

Dakle, *predmet* istraživanja jeste utvrđivanje povezanosti nerazvojnih kriza u porodici i školskog uspeha dece.

Osnovni *cilj* ovog dela istraživanja je eksploracija manifestnih oblika akcidentnih kriza u porodici i njihovo delovanje na uspešnost učenika u školi. U ovom slučaju kao nerazvojne krize tretirali smo: gubitak posla jednog od roditelja, razdvajanje roditelja i obraćanje za pomoć stručnim licima radi prevazilaženja bračnih problema.

U skladu sa ovako određenim ciljem osnovni *zadatak* je da se utvrdi da li i u kojoj meri akcidentne krize utiču na školski uspeh dece.

Opšta hipoteza istraživanja:

Postoji povezanost nerazvojnih kriza u porodici i školskog uspeha dece.

Posebne hipoteze istraživanja:

- o Postoji povezanost između gubitka posla jednog od roditelja i školskog uspeha dece.

- o Postoji povezanost između razdvajanja roditelja usled bračnih problema i školskog uspeha dece.
- o Postoji povezanost između obraćanja za pomoć stručnim licima radi rešavanja problema u braku i školskog uspeha dece.

U istraživanju je korišćen *deskriptivno-komparativni metod*, s obzirom da rad predstavlja korelaciono istraživanje kojim je ispitivana veza kriznih situacija u porodici i uspeh u školskom učenju. Za potrebe istraživanja korišćen je posebno konstruisan *instrument*, sastavljen od upitnika, skale procene Likertovog tipa kojom su između ostalog ispitivane bračne relacije, postojanje problema u porodici i načini njihovog rešavanja. Instrument je namenjen roditeljima u cilju ispitivanja procene funkcionisanja bračnih i porodičnih odnosa.

Uzorak istraživanja čine 304 roditelja učenika IV, VI, i VIII razreda iz 3 osnovne škole sa područja grada Niša.

Statistička obrada podataka urađana je posmoću SPSS 8.0.0.for Windows programa. Po unapred definisanom ključu dobili smo grupe i formirali kontingencijske tabele. Povezanost varijabli ispitivali smo C koeficijentom. Kao mera intenziteta asocijacije kategorijskih varijabli uzet je Kramerov V koeficijent.

Prikaz rezultata istraživanja i diskusija

U daljem tekstu razmotrićemo rezultate koje smo dobili koreliranjem opšteg uspeha sa postojanjem nerazvojnih kriza u porodici koje se tiču partnerskih odnosa roditelja i stresnih situacija koje mogu na duži rok uticati na ponašanje roditelja u porodici, kao što je gubitak posla.

U ovom istraživanju nije kontrolisana jedna od osnovnih determinanti uspešnosti u učenju – intelektualne sposobnosti učenika, koja bi mogla biti jedna od osnovnih kontrolnih varijabli (zato što smo pošli od pretpostavke da je školski program prilagođen prosečno inteligentnoj deci). Međutim, sa druge strane, nisu razmatrani ni ostali faktori koji rezultiraju u konačnoj oceni – ličnost nastavnika i učenika, kriterijum nastavnika, individualizacija pristupa učenicima, što sve prevazilazi okvire ovog rada.

Pod pojmom nerazvojne krize u porodici tretirali smo: razdvajanje roditelja, obraćanje za pomoć stručnim licima radi prevazilaženja bračnih problema i gubitak posla jednog od roditelja. Rezultati koje smo dobili pokazali su da ni jedna od ovih varijabli ne stoji u međusobno zavisnoj vezi sa opštim uspehom.

Tabela 1. Razdvajanje roditelja

Roditelji se razdvajali	Broj	Procenat
Da	21	6.9%
Ne	283	93.1%
Ukupno	304	100.0%

Tabela 2. Obraćanje za stručnu pomoć radi prevazilaženja bračnih problema

Obraćali se za stručnu pomoć	Broj	Procenat
Da	21	6.9%
Ne	283	93.1%
Ukupno	304	100.0%

Tabela 3. Stav o potrebi traženja pomoći

Stav	Broj	Procenat
Obraćali se za pomoć	21	6.9%
Pomoć ipak potrebna	17	5.6%
Pomoć nije potrebna	266	87.5%
Ukupno	304	100%

Kada je reč o privremenom razdvajanju roditelja zbog bračnih problema u prethodne tri godine, vidimo da je njihov procenat relativno mali u odnosu na ukupan broj ispitanika. Onih koji smatraju da imaju probleme u bračnim odnosima koje ne mogu sami da razreše i zbog kojih bi trebalo da se obrate stručnim licima za pomoć, ima još manje, međutim ukupan broj disfunkcionalnih bračnih odnosa iznosi 38, tako da njihov udeo u uzorku iznosi 12,5%, što i nije zanemarljivo.

Navedeni rezultat ukazuje na porodice u kojima je problem eksternalizovan te ih kao takve i označavamo disfunkcionalnim, mada je broj porodica u kojima postoje problemi u odnosima sigurno veći, samo što nije tako intenzivan da bi se tražila pomoć sa strane ili se porodice mire sa njim (ili se pak stide da potraže pomoć – prljav veš se ne iznosi napolje). Slični nalazi, o potrebi za traženjem stručne pomoći mogu se sresti i kod drugih autora. Naime, osobe koje su izložene značajnim životnim događajima, kako navodi M. Mitić, u većoj meri 45-50% se okreću ka neprofesionalnoj pomoći. Na sličan način se i različite vrste problema u porodici prevladavaju preko neformalne socijalne pomoći i samopomoći. Traženje stručne pomoći zavisi od intenziteta negativnog životnog događaja, poređenja sa problemima i simptomima drugih porodica i stepena pomoći koja se dobija iz socijalnog okruženja (Mitić, M., 1997: 54-55).

Tabela 4. Gubitak posla

Gubili posao	Broj	Procenat
Roditelj ispitanik	69	22.7%
Drugi roditelj	66	21.7%

U prethodnoj tabeli vidimo da je 22.7% roditelja ispitanika izgubilo posao u prethodne tri godine, a 21.7% bračnih partnera roditelja ispitanika. Svakako je zabrinjavajuć podatak da je u oko 22% porodica jedan od roditelja ostao bez zaposlenja u prethodne tri godine.

U poređenju sa nekim ranijim istraživanjima primećujemo postojanje različitih shvatanja i rezultata o uticaju zaposlenosti roditelja na školski uspeh dece. U nekima od njih je dokazano da ne postoji povezanost između postignuća u školi i zaposlenosti majke (Đorđević, B. 1971/5), zatim istraživanja u kojima se dokazuje postojanje izvesne povezanosti (Troj, F., Prokić, B., 1967), kao i istraživanja koja ukazuju na postojanje određenih razlika u postignućima učenika s obzirom na zaposlenost roditelja. Rezultati našeg istraživanja, ipak ne dozvoljavaju poređenje sa prethodno navedenim rezultatima, jer oni uglavnom govore o uticaju nezaposlenosti roditelja, koji možda i nisu nikada radili, a ne o gubitku posla kao životno važnom događaju koji izaziva nerazvojnu krizu u porodici. Osim toga, ovde svakako treba istaći specifičnost društveno-ekonomskih uslova u kojima je istraživanje rađeno, u smislu dodatnog otežanja za tražanje i nalaženje novog zaposlenja.

Tabela 5. Korelacija i asocijacija nerazvojnih kriza u porodici i opšteg uspeha dece

Nerazvojne krize	C koef.	χ^2	df	sig	Cramer's V	Eta	Eta square d
Razdvajanje roditelja	0.097	2.825	2	0.244	0.098	0.043	0.002
Traženje pomoći	0.109	3.618	2	0.164	0.110	0.093	0.009
Gubitak posla roditelja-ispit.	0.076	1.646	2	0.439	0.077	0.076	0.006
Gubitak posla drugog rodit.	0.110	3.370	2	0.185	0.110	0.096	0.009

Rezultati u prethodnoj tabeli pokazuju da nije dobijena statistička značajnost kod koreliranja ni jedne od ovih kontrolnih varijabli sa opštim uspehom učenika. Svi statistički pokazatelji imaju veoma niske vrednosti koje ukazuju na to da ne postoji povezanost između opšteg uspeha dece i navedenih varijabli. Možemo konstatovati da su upravo nerazvojne krize koje su ovde tretirane, objektivno karakteristične za disfunkcionalne porodice, ali, generalno gledano, mali je broj slučajeva, tako da se o nekoj pravilnosti ne može govoriti.

4. Zaključak

Školski uspeh učenika predstavlja veoma složeno i kompleksno pitanje koje decenijama u pedagoškoj literaturi ima prioritarnu poziciju. Gotovo da nema autora koji se u proučavanju vaspitno-obrazovnih pojava nije posredno ili neposredno bavio problemima školskog uspeha. Aktuelnost problematike uspešnosti učenika prisutna je i danas, kako u pedagoškim, tako i u psihološkim i sociološkim istraživanjima. Jedno od najčešćih pitanja koje se javlja u vezi sa problemom uspešnosti odnosi se na proučavanje faktora odnosno činilaca koji utiču na poboljšanje uspeha u učenju. U cilju sistematičnijeg i temeljnijeg proučavanja pominje se više kategorija i grupa, u kojima se kao nezaobilazan faktor ističe porodično okruženje. U okviru porodične varijable i njenog delovanja na uspeh prisutne su dve tendencije: jedna od njih često za predmet istraživanja ima

socioekonomski status porodice, dok su druga proučavanja usmerena ka strukturi porodice i proučavaju školski uspeh sa aspekta potpunosti, veličine porodice i sl. Poslednjih godina sve veći broj istraživanja je posvećen porodičnim odnosima, vaspitnim stilovima roditelja, motivaciji, pružanju pomoći deci u učenju, delovanju celokupne porodične atmosfere na postizanje uspeha u učenju.

Aktuelne društveno-ekonomske promene, loša finansijska situacija, teškoće u rešavanju stambenog pitanja, gubitak posla i nezaposlenost u bitnoj meri utiču na menjanje porodičnog života. Promene u socijalom okruženju, kao i nepovoljni uslovi života dovode do stresa i kriznih situacija u porodičnom sistemu što se negativno odražava na funkcionisanje svih delova sistema. U osnovi kriznih situacija u porodici su značajni životni događaji koji iniciraju rađanje promene i utiču na sve aspekte porodičnog života. Tako posmatrano, nerazvojne krize u porodici, poput gubitka posla, razdvajanja roditelja, učestalih bračnih sukoba, stvaraju negativnu atmosferu u porodičnom okruženju, što se može nepovoljno odraziti na rast i razvoj dece, njihovo vaspitanje i školsko postignuće.

Osnovni problem istraživačkog dela rada je utvrđivanje povezanosti nerazvojnih kriza u porodici i školskog uspeha dece. Rezultati istraživanja pokazali su da nije dokazana osnovna hipoteza, odnosno da nije dobijena statistička značajnost kod koreliranja nerazvojnih kriza sa opštim uspehom učenika. Premda su nerazvojne krize koje su ovde tretirane objektivno karakteristične za disfunkcionalne porodice, generalno gledano, mali je broj slučajeva, tako da se o nekoj pravilnosti ne može govoriti.

Prva posebna hipoteza, koja se odnosi na povezanost gubitka posla jednog od roditelja i školskog uspeha dece, takođe nije dokazana. Iako se gubitak posla roditelja smatra značajnim događajem koji može izazvati pojavu stresnih i kriznih situacija u porodici, rezultati našeg istraživanja ukazuju da ne postoji statistička značajnost u korelaciji sa školskim uspehom. Tumačenje rezultata bez sumnje uključuje činjenicu da je gubitak posla neminovnost procesa tranzicije i stalno prisutna pojava u okruženju sa kojom su suočene mnoge porodice, te kao takva ne predstavlja izuzetan događaj (mada problem svaka porodica različito subjektivno doživljava). S druge strane, može se pretpostaviti da bez obzira na ovaj nepovoljan spoljašnji događaj, roditelji ne menjaju svoje postupanje prema deci, odnosno nastoje da bez obzira na nepovoljne materijalne uslove sačuvaju

skladne odnose u porodici i toplu porodičnu atmosferu koja pruža optimalne uslove za ostvarivanje uspešnosti u školskom učenju. Takođe, krizni događaji poput gubitka posla roditelja, mogu ojačati porodičnu kohezivnost i animirati solidarnost iz neposrednog okruženja, čime se stvaraju uslovi za aktiviranje adaptivnih mehanizama porodice.

Druga posebna hipoteza kojom se u vezu dovodi razdvajanje roditelja, zbog postojanja bračnih sukoba i školskog uspeha dece, takođe nije potvrđena. Ranija istraživanja ukazuju na slične rezultate, navodeći da prisustvo dece učestalim sukobljavanjima roditelja, nestabilna porodična atmosfera imaju negativniji uticaj na razvoj, vaspitanje i obrazovanje, od života sa jednim od roditelja u stabilnom porodičnom okruženju.

Treća posebna hipoteza kojom se dovodi u vezu stav roditelja o potrebi traženja stručne pomoći u rešavanju bračnih problema i školskog uspeha dece, nije potvrđena. Naime, već je ukazano da relativno mali broj ispitanika, u odnosu na broj disfunkcionalnih porodica, traži pomoć profesionalaca u rešavanju problema u braku i porodici. Nasuprot tome, u praksi su prisutnije situacije utrougljavanja deteta, odnosno da se roditelji zbog problematičnog ponašanja deteta ili neuspeha u školi, obraćaju za pomoć stručnim licima. Takve situacije profesionalnim licima omogućavaju da bez obzira na povod zbog koga se roditelji obraćaju za pomoć, adekvatno reaguju, u smislu otkrivanja pravih uzroka i pružanja stručne pomoći porodici, što svakako doprinosi stabilizaciji porodične atmosfere i ublažavanju ili saniranju manifestnog ponašanja kod deteta.

Može se zaključiti da su rezultati koje smo dobili istraživanjem ohrabrujući, jer ukazuju na adaptivne potencijale koje porodica pokazuje u prevazilaženju kriznih situacija. Sa aspekta našeg istraživanja školskog uspeha, rezultati mogu biti sagledani u svetlu neiscrpnosti snage porodice, koja čak i u stresnim i kriznim situacijama uspeva da animira svoje pozitivne snage i obezbedi neophodne uslove za razvoj motiva postignuća i uspešnosti dece.

Literatura:

- Bensaba, S. (2002). *Živeo stres*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Đorđević, B. (1971). Analiza činilaca neuspeha u školskom radu jedne grupe, Beograd, *Nastava i vaspitanje*, br. 5, Savez pedagoških društava Srbije
- Goldner-Vukov, M. (1988). *Porodica u krizi*, Beograd: Medicinska knjiga
- Jovanović, A. (1997). *Ratne psihotraume i porodica*, Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Kocić, Lj. (1988). Činioci koji nepovoljno deluju na uspeh učenika, Beograd, *Nastava i vaspitanje* br. 4, Savez pedagoških društava Srbije.
- Kosović, D. (2004). *Stres*, Beograd, Biblioteka psihijatrija, Čigoja štampa.
- Krnet, Lj., Potkonjak, N., Đorđević, J. (1973). *Neuspeh učenika u osnovnim školama Beograda*, Beograd: Prosvetno-pedagoški zavod grada Beograda.
- Kupisiewicz, Cz. (1965). *Miserfolge beim Lernen*
- Lacković-Grgin, K. (2004). *Stres u djece i adolescenata*, Zagreb: Naklada, Slap.
- Lazarus, R., Folkman (2004). *Stres, procjena i suočavanje*, Zagreb: Naklada Slap.
- Mihalski, K. i sar. (1987). *O krizi*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Mihajlovski, Z. (2006). *Мотивацијата, успехот и неуспехот во учењето*, у Педагошка практика 1/2, Скопје: Педагошки факултет.

Zorica Stanisavljević-Petrović

Mitić, M. (1997). *Porodica i stres- između poraza i nade*, Beograd: Institut za psihologiju.

Nikolić, R. (1998). *Kontinuitet uspeha učenika osnovne škole*, Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.

Pejović, M., Pavićević, M. (1979). Devijantna i normalna porodica, Normalnost i psihijatrija, *Avalske sveske*, 2-79.

Polovina, N. (1999). *Porodični procesi u kontekstu ekonomske krize*, Socijalna misao 1/2, Beograd, IP Socijalna misao.

Stanojlović, B. (1992). *Porodica i vaspitanje dece*, Beograd: Naučna knjiga.

Stanisavljević-Petrović, Z. (2007). Promene u društvu i porodici i njihov uticaj na školsko postignuće dece i omladine, *Zbornik radova "Omladina između nasilja i kulture mira "*, Niš: Filozofski fakultet.

Šaranović-Božanović, N. (1980). *Mogućnost uticanja na kognitivni razvoj učenika koji pokazuju neuspeh*, Beograd: Prosveta.

Troj, F ., Prokić, B. i sar. (1967). *Učešće nekih faktora u slabom uspehu učenika*, Beograd: Zbornik IPI.

Vlajković, J. (2005). *Životne krize, prevencija i prevazilaženje*, Beograd: IP "Žarko Albulj "

THE INFLUENCE OF NON-DEVELOPMENTAL CRISIS IN FAMILY
ON SCHOOL SUCCESS OF PUPILS

Zorica Stanisavljević-Petrović

Abstract

School success represents interesting field of exploration for theoreticians and practitioners of various professions, who are trying to explain this complex phenomenon from pedagogical, psychological, sociological and other aspects. Success and failure respectfully, in school learning is determined by numerous factors, what makes this process very complicated and complex. In frames of exploring this process many causal connections emerges, which in interactive relation with various factors make very complex constellation. In context of earlier exploratory findings family variables are inevitable, which often are seen as one of primary factors of school success. In frames of these variables in this paper are presented results of exploration of influence of family non-developmental crisis on school success of pupils. As family non-developmental crisis we treated: separation of parents, searching for help from professionals due overcoming of matrimonial problems, and job loss of one of parents. Results of this exploration indicated that neither of these variables stands in mutual dependent connection with general success of pupils.

Key words: school success, pupils, family, non-developmental crisis

UDK 613.86-056.262-053.6

Dragana Stanimirović⁷

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Srbija

STRATEGIJE PREVLAĐAVANJA STRESA BITNE ZA EFIKASNOST SLEPIH ADOLESCENATA I NJIHOVIH PORODICA

Rezime

Ovaj rad, oslanjajući se na istraživačke podatke, daje doprinos odgovoru na pitanje kako poboljšati efikasnost prevladavanja stresa u porodicama sa slepim adolescentom. Ovo pitanje je značajno jer su te porodice, u poređenju sa porodicama sa adolescentom tipičnog razvoja, više izložene stresu i manje efikasne u prevladavanju stresa.

Istraživanje je imalo za cilj identifikovanje strategija prevladavanja stresa - individualnih i porodičnih, kao i rezilijenci adolescenta koje značajno koreliraju sa efikasnošću slepih adolescenata i njihovih porodica. Uzorak su činile 32 porodice sa slepim adolescentom.

Rezultati ukazuju na naročit značaj nekih rezilijenci adolescenta (inicijativa, odnosi, kreativnost i humor i opšta rezilijentnost) i nekih strategija prevladavanja stresa (bekstvo-odbrane adolescenta i porodično redefinisiranje). Ovo ima praktičan značaj za kreiranje programa pomoći i podrške porodicama sa slepim adolescentom.

Ključne reči: porodica sa slepim adolescentom, strategije prevladavanja stresa, rezilijence, efikasnost prevladavanja.

Uvod

Porodice sa slepim detetom, u poređenju sa porodicama sa detetom tipičnog razvoja, više su izložene stresu jer:

- čak i razvojno očekivani događaji za njih predstavljaju potencijalne izvore stresa,
- suočavaju se sa nekim tipičnim svakodnevnim nedaćama i
- akcidentni životni događaji se češće javljaju.

⁷E-mail: sdragana@ptt.yu

Razvojno očekivani događaji kao što su polazak u školu, pubertet i izbor zanimanja za roditelje ove dece su daleko značajniji jer, kako primećuje Ferel (Ferrel, 1986), oni ne mogu, na osnovu svog ili iskustva drugih, znati šta da očekuju pa se iste brige i strahovi ponavljaju - ne znaju da li će dete moći da nastavi obrazovanje, da ima svoju porodicu, šta će se desiti nakon njihove smrti. Aćimović (1973) navodi iskaze slepih mladića i devojaka koji pokazuju da roditeljska briga za njihovu budućnost kod njih izaziva revolt toliko da žele da odu od kuće.

Svakodnevne nevolje su važne za adaptaciju i zdravlje svakog čoveka. Ako traju dugo, mogu prerasti u hroničan stres. Osobe koje su im izložene mogu postati preterano reaktivne u susretu sa akutnim intenzivnim stresorom.

Čeri (Cherry, 1989) piše da hronične nedaće u porodicama sa slepim detetom nastaju jer su često frustrirane emocionalne ili socijalne potrebe roditelja, kao i medicinske ili razvojne deteta. Ferel (Ferrell, 1986); Singer i Ervin (Singer and Irvin, 1989); Sobotor (Sobotor, 1989); Henkok, Vilgoš i Mekdonald (Hancock, Wilgosh and McDonald, 1990); Bojs, Bel Mortensen i Ekers (Boyse, Behl, Mortensen and Akers, 1991) detaljno opisuju svakodnevne nedaće u porodicama sa slepim detetom. Neke od ovih nedaća su:

- povećane obaveze roditelja;
- finansijsko opterećenje porodice;
- manjak vremena;
- odnosi sa profesionalcima;
- školovanje deteta;
- stavovi socijalnog okruženja.

Ferel (Ferrel, 1986) navodi da je prosečni mesečni medicinski račun za hendikepirano dete 650 \$, dok je za nehendikepirano dete približno 25 \$. Ferel (Ferrel, 1986) i Mekkjubin (McCubin, 1989) iznose podatke koji pokazuju da je finansijska situacija u jednoroditeljskim porodicama daleko gora.

U našoj socio-kulturnoj sredini roditelji najčešće pominju evidentno veće finansijske rashode (za lečenje, školovanje, nabavku pomagala, usluge) i odnose sa profesionalcima. Ne postoje egzaktni podaci koji bi bili osnova kreiranja socijalne politike. Analizirajući položaj i prava dece sa fizičkim

oštećenjem u Srbiji, Stanimirović (2003) zaključuje da je neophodno obaviti analizu specifičnih troškova i utvrditi u kojoj meri to utiče na prag socijalne izdržljivosti ovih porodica. Umesto doživljaja podrške od profesionalaca roditelji upravo njih neretko procenjuju kao izvor stresa. Saradnja jednih sa drugima zahteva niz veština i pre svega spremnost da se one uče.

U porodicama sa slepim detetom veća je i kumuliranost akcidentnih životnih događaja kao što su odvajanje deteta od kuće, medicinske intervencije i sl.

Istraživački podaci Stanimirović (2005) idu u prilog shvatanju da je u porodicama sa slepim adolescentom niža efikasnost prevladavanja stresa nego u porodicama sa adolescentom tipičnog razvoja.

Metodološki pristup

Do sada rečeno ukazuje na važnost pitanja kako poboljšati efikasnost prevladavanja stresa u porodicama sa slepim adolescentom.

Svrha istraživanja koje daje doprinos odgovoru na ovo pitanje, bila je utvrditi koje su strategije značajno povezane sa efikasnošću prevladavanja stresa.

Uzorak su činile 32 porodice sa slepim adolescentom. Sve porodice su bile potpune, bez ozbiljnih ličnih, bračnih ili porodičnih problema. U svakoj porodici ispitani su adolescent, majka i otac. Uzrast adolescenata?

Varijable potiču iz nekoliko teorijskih modela koji se bave strategijama i efikasnošću prevladavanja stresa.

I Rezilijence su način reagovanja u problematičnoj situaciji, odnosno, odbrana čiji razvoj teče određenim tokom i koji može postati trajna karakteristika ličnosti. Tvorci modela Volin i Volin (1993) opisuju sledeće rezilijence:

- Uvid – mentalna navika (preformulisati termin) postavljanja pronicljivih pitanja i davanja iskrenih odgovora;
- Nezavisnost – povlačenje granica u odnosu na problematične osobe i održavanje emocionalne i fizičke distance;

Dragana Stanimirović

- Odnosi – intimne veze i veze sa drugim ljudima koje drže u ravnoteži zreli svest sa sopstvenim potrebama, empatijom i sposobnošću da nešto pružite drugom;
- Inicijativa – preuzimanje odgovornosti za probleme, ostvarivanje kontrole, sklonost naprezanju i proveravanje samog sebe u teškim zadacima;
- Kreativnost – uvođenje reda, lepote i svrhe u haos problematičnih iskustava i bolnih osećanja;
- Humor – nalaženje komičnog u tragičnom;
- Moralnost – informisana savest koja proširuje želju za dobrim ličnim životom na celo čovečanstvo;
- Opšta rezilijentnost – istrajnost u rešavanju problema.

U istraživanju su sva tri člana porodice procenjivala rezilijence adolescenata.

II Individualne strategije prevladavanja stresa odnose se na ono što čovek preduzima u situaciji stresa tragajući za pronalaženjem najboljeg adaptivnog odgovora. Folkman i Lazarus (Folkman and Lazarus, 1985) razlikuju:

A. Direktno akcije – bekstvo ili borba i

B. Palijativne obrasce.

Prve su usmerene na problem i omogućavaju menjanje situacije. To su sledeće:

- konfrontiranje - direktni i agresivniji naponi osobe da promeni situaciju;
- traženje socijalne podrške - emocionalna podrška i traženje informacija od drugih i
- plansko rešavanje problema - usmeravanje na problem i mogućnosti njegovog razrešavanja.

Druge su usmerene na emocije i omogućavaju, ne menjanje, već, ublažavanje situacije:

- uspostavljanje samokontrole;
- distanciranje;

- prihvatanje odgovornosti u smislu priznavanja svoje uloge u stresnoj situaciji;
- izbegavanje ili bekstvo od samog stresora (može koristiti sredstva kao što su konzumiranje hrane, alkohola, pušenje, lekove) i
- reframiranje – pronalaženje pozitivnog u stresnom iskustvu.

Svaki član porodice procenjivao je sopstvene individualne strategije u 4 stres-situacije (2 vezane za svakodnevne nedaće i 2 za akcidentne životne događaje).

III Porodične strategije prevladavanja stresa odnose se na ono što porodica preduzima u situaciji stresa tragajući za pronalaženjem najboljeg adaptivnog odgovora. Mekjabin i Peterson (McCubin i Patterson prema Knežević, 1993) razlikuju:

- redefinisanje – sposobnost porodice da razlikuje događaje na koje se može uticati od onih koji su van njene kontrole i da ove druge definiše na jedan racionalniji i prihvatljiviji način kako bi lakše mogla da se nosi s problemom;
- pasivna procena – izbegavajuća reakcija na problem koja štiti porodicu od preteranog angažovanja ili stvaranja nerealno visokih očekivanja u vezi s mogućnošću kontrole posledica stresa i
- angažovanje mreže socijalne podrške (neformalne; spiritualne i formalne).

Kada je u pitanju ova grupa varijabli, svi ispitanici su procenjivali isto.

IV Individualna efikasnost prevladavanja stresa odnosi se na ishod procesa prevladavanja. Lazarus i Folkman (Lazarus i Folkman, 1984) smatraju da postoje tri grupe ishoda: socijalno funkcionisanje, moral i somatsko zdravlje. Navode i preciznije kriterijume za njihovu procenu. Ovima svakako treba dodati i mentalno zdravlje. Shodno Frojdovoj tezi da su najvažnije odrednice mentalnog zdravlja “liben und arbajten”, zaključujemo da je važno znati kakva je efikasnost pojedinca na profesionalnom i emotivnom planu.

Istraživanjem su obuhvaćene sledeće varijable iz ove grupe:

- sopstvena efikasnost prevladavanja u konkretnim stresnim situacijama;
- efikasnost adolescenta na profesionalnom planu;

Dragana Stanimirović

- zadovoljstvo adolescenta profesionalnim životom;
- efikasnost adolescenta na emotivnom planu i
- zadovoljstvo adolescenta emotivnim životom.

V Porodična efikasnost prevladavanja stresa odnosi se na porodicu u celini. Kriterijumi za procenu se u literaturi svode na zadovoljstvo članova porodice pojedinim aspektima porodičnog života, što Antonovski i Sourani (Antonovsky and Sourany, 1988) nazivaju nivo adaptiranosti porodice.

U istraživanju su sva tri člana svake porodice procenjivala nivo adaptiranosti svoje porodice.

Opšta **pretpostavka** je bila da je moguće identifikovati strategije prevladavanja stresa koje značajno koreliraju sa efikasnošću prevladavanja.

Programi za uvežbavanje veština korišćenja socijalne podrške, tehnika relaksacije i reframiranja, namenjeni slepim polaznicima i članovima njihovih porodica, sadrže hipoteze o redukciji stresa i povećanju efikasnosti prevladavanja. Prvi su naročito značajni za slepe studente, drugi za polaznike O&M treninga (orijantacija i samostalno kretanje), treći za porodicu. Humor je strategija koja se u literaturi pominje kao prediktor uspešne adaptacije i efikasnog prevladavanja stresa kod slepih. Apton, Buš i Tejlor (Upton, Bush and Taylor, 1998) nalaze da su strategije bekstva, izbegavanja, samookrivljavanja, odsustva planskog rešavanja problema značajno korelirale sa smanjenim osećanjem blagostanja i simptomima depresije kod kasnije oslepelih.

U istraživanju su primenjene sledeće **tehnike za prikupljanje podataka**:

1. Test rezilijentnih sposobnosti za adolescente – ARAS, autori Bisko i Haris (Biscoe i Harris, 1994), verzija Nikić-Matović i Tenjović (2000);
2. Skala individualnih načina prevladavanja – WOC Lazarus i Folkman (Lazarus i Folkman, 1984);
3. Inventar porodičnih strategija prevladavanja – F-COPES/r izveden iz duplog ABCX modela teorije porodičnog stresa Mekkiubina i Petersona (McCubin and Patterson prema Mitić, 1997), modifikacija Mitić (1997);

4. Skala efikasnosti adolescenta, nastala na osnovu Upitnika za merenje kvaliteta života Kovačevića;
5. Intervju o efikasnosti prevladavanja stresa u konkretnim situacijama, sačinjen u svrhu ovog istraživanja i
6. Skala porodične adaptacije – FAS čiji je autor Antonovski (Antonovsky prema Antonovsky and Sourany, 1988).

Rezultati

Kvazikanonička korelaciona analiza odnosa strategija i efikasnosti prevladavanja dala je tri kvazikanoničke korelacije koje su statistički značajne – tabela 1.

Tabela 1. Strategije i efikasnost prevladavanja – koeficijenti kvazikanoničkih korelacija

	Rho	P
1	0.693	0.000
2	0.656	0.000
3	0.605	0.000

Ako se u tabelama 2. i 3. fokusiramo na prvo dobijenu kvazikanoničku korelaciju, vidimo da postoje jasne i značajne korelacije između dva kompozita, na koju najviše utiču:

relativno niski skorovi za sledeće strategije prevladavanja stresa:

- Odnosi adolescenta – prosečna procena svih,
- Inicijativa adolescenta – prosečna procena svih,
- Humor i kreativnost adolescenta – prosečna procena svih,
- Opšta rezilijentnost adolescenta – prosečna procena svih,
- Redefinisanje – prosečna procena svih,

relativno visoki skorovi za sledeće strategije prevladavanja stresa:

- Bekstvo-odbrane – adolescent,

relativno niski skorovi za sledeće varijable efikasnosti prevladavanja stresa:

- Efikasnost adolescenta na profesionalnom planu – prosečna procena svih,
- Zadovoljstvo adolescenta profesionalnim životom – prosečna procena svih,
- Efikasnost adolescenta na emotivnom planu – prosečna procena svih,
- Zadovoljstvo adolescenta emotivnim životom – prosečna procena svih,
- Efikasnost u konkretnim situacijama – adolescenti,
- Efikasnost u konkretnim situacijama – majke,
- Nivo adaptiranosti porodice – prosečna procena svih,

relativno visoki skorovi za sledeće varijable efikasnosti prevladavanja stresa:

- Efikasnost adolescenta na profesionalnom planu – razlika u proceni,
- Zadovoljstvo adolescenta emotivnim životom – razlika u proceni,
- Nivo adaptiranosti porodice – razlika u proceni.

Tabela 2. Strategije i efikasnost prevladavanja – kvazikanonički faktori levog skupa varijabli

	1	2	3
Uvid – prosečna procena svih	-0.467	0.223	0.027
Nezavisnost – prosečna procena svih	-0.428	0.065	-0.040
Odnosi – prosečna procena svih	-0.750	-0.469	-0.219
Inicijativa – prosečna procena svih	-0.770	0.089	0.219

MLADI I PORODICA

Humor i kreativnost – prosečna procena svih	-0.628	-0.371	-0.159
Moralnost – prosečna procena svih	-0.434	0.220	0.214
Opšta rezilijentnost – prosečna procena svih	-0.711	0.048	0.413
Uvid – razlika u proceni	0.003	-0.574	0.152
Nezavisnost – razlika u proceni	0.125	-0.422	0.174
Odnosi – razlika u proceni	0.464	-0.126	0.605
Inicijativa – razlika u proceni	0.460	-0.264	0.087
Humor i kreativnost – razlika u proceni	0.183	-0.471	0.131
Moralnost – razlika u proceni	0.168	-0.484	-0.059
Opšta rezilijentnost – razlika u proceni	0.337	-0.577	-0.398
Spoljašnja podrška – prosečna procena svih	-0.263	-0.293	0.215
Redefinisanje – prosečna procena svih	-0.571	-0.495	0.024
Pasivno procenjivanje – prosečna procena svih	-0.031	-0.126	0.296
Spoljašnja podrška – razlika u proceni	-0.196	0.114	-0.338
Redefinisanje – razlika u proceni	0.293	-0.383	0.216
Pasivno procenjivanje – razlika u proceni	-0.336	-0.398	-0.129
Bekstvo-odbrane – adolescenti	0.571	0.495	0.059

Tabela 3. Strategije i efikasnost prevladavanja – kvazikanonički faktori desnog skupa varijabli

	1	2	3
Efikasnost adolescenta na profesionalnom planu – prosečna procena svih	-0.699	0.198	0.515
Zadovoljstvo adolescenta profesionalnim životom –	-0.615	-0.060	0.607

prosečna procena svih			
Efikasnost adolescenta na emotivnom planu – prosečna procena svih	-0.535	0.130	-0.501
Zadovoljstvo adolescenta emotivnim životom – prosečna procena svih	-0.528	-0.329	-0.436
Efikasnost adolescenta na profesionalnom planu – razlika u proceni	0.606	-0.442	-0.258
Zadovoljstvo adolescenta profesionalnim životom – razlika u proceni	0.314	-0.233	-0.575
Efikasnost adolescenta na emotivnom planu – razlika u proceni	0.441	-0.473	0.281
Zadovoljstvo adolescenta emotivnim životom – razlika u proceni	0.527	-0.034	0.348
Efikasnost prevladavanja u konkretnim situacijama – adolescenti	-0.693	0.070	-0.299
Efikasnost prevladavanja u konkretnim situacijama – majke	-0.523	0.256	-0.389
Efikasnost prevladavanja u konkretnim situacijama – očevi	-0.480	0.130	-0.258
Nivo adaptiranosti porodice – prosečna procena svih	-0.633	-0.675	0.189
Nivo adaptiranosti porodice – razlika u proceni	0.660	0.490	-0.065

Vidimo da se u kompozitu strategija prevladavanja, koje značajno koreliraju sa efikasnošću prevladavanja, izdvojila porodična strategija reframiranje, što ide u prilog tvrdnji o značajnoj efektivnosti ove strategije. Što se tiče individualnih strategija prevladavanja u ovom kompozitu učestvuje samo – Bekstvo-odbrane i to kod adolescenata (odnosi se i na intrapsihički nivo, a ne samo na ponašanje). Konačno, tu su i neke rezilijence i to one koje se odnose na socijalne sposobnosti adolescenata, uključujući i humor i kreativnost koja im, između ostalog, omogućava bolju komunikaciju sa drugim ljudima.

Zaključci

Među porodicama sa slepim adolescentom manje su efikasne one koje su manje sposobne da datu situaciju definišu na racionalniji i prihvatljiviji način, čiji adolescent ima niske sposobnosti za inicijativu, istraživanje, uspostavljanje i održanje bliskih interpersonalnih odnosa, kreativnost i humor, istrajnost, a sklon je bežanju od problema - konzumiranje alkohola, negiranje problema i sl.

Dobijeni rezultati imaju praktične implikacije.

Otkriće kompozita strategija prevladavanja u korelaciji sa efikasnošću prevladavanja omogućava formulisanje ciljeva budućih programa namenjenih porodicama sa slepim detetom i/ili adolescentom. Navešćemo neke od tih ciljeva.

Kod slepe dece i adolescenata treba razvijati:

4. komunikacione veštine,
5. inicijativu,
6. korišćenje humora,
7. kreativnost i
8. istrajnost.
- 9.

U porodicama sa slepim detetom, odnosno sa slepim adolescentom, treba razvijati reframiranje kao način rešavanja problema.

Literatura

- Aćimović, R. (1973). *Dijete oštećenog vida u porodici*, Sarajevo: Svijetlost.
- Antonovsky, A. and Sourany T. (1988). Family sense of coherence and family adaptation, *Journal of Marriage and the Family*, , 79-92.
- Boyce, G. et al. (1991). Child characteristics, family demographics and family processes: Their effects on the stress experienced by families of children with disabilities, *Counselling Psychology Quarterly*, Vol. 4, 273-288.
- Cherry, D. (1989). Stress and coping in families with ill or disabled children: Application of a model to pediatric therapy, *Physical and Occupational Therapy in Pediatrics*, Vol. 9, 11-32.
- Ferrel, K. (1986). Working with parents, u G. Scholl (ed.) *Foundations of education for blind and visually handicapped children and youth*, New York: AFB.
- Folkman, S. and Lazarus, R. (1985). If it changes it must be a process: Study of emotion and coping during three stages of a college examination, *Journal of personality and social psychology*, vol. 48, 150-170.
- Hancock, K. et al. (1990). Parenting a visually impaired child: The mother's perspective, *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 10, 411-413.
- Knežević, G. (1993). *Tipologija porodica i ličnost maloletnog delinkventa*, magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet.
- Lazarus, R. and Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and copin.*, New York: Springer Publishing Company.
- Mc Cubin, H. (1989). Family stress and family strengths: A comparison of single and two-parent families with handicapped children, *Research in Nursing and Health*, 4, 101-112.

- Mitić, M. (1997). *Porodica i stres – između poraza i nade*, Beograd: Institut za psihologiju, IP »Žarko Albulj«.
- Singer, G. and Irvin, L. (1989). Family caregiving, stress, and support, u G. Singer and L. Irvin (ed.) *Support for caregiving families*, Baltimore: Brookes Publishing.
- Sobotor, W. (1989). Family coping with stressors: A theoretical approach, u S. Klagsbrun et al. (ed.), *Preventive psychiatry: Early intervention and situational crisis management*, The Charles Press.
- Stanimirović, D. (2003). Dete sa smetnjama u razvoju. u Lj. Pejaković (ed.), *Prava deteta u Srbiji 1996 – 2002*, Beograd: Centar za prava deteta.
- Stanimirović, D. (2005). *Stres u porodicama sa slepim adolescentom – specifičnosti individualnog i porodičnog prevladavanja*, doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.
- Upton, L. et al. (1998). Stress coping and adjustment of adventitiously blind male veterans with and without Diabetes Mellitus, *Journal of Visual Impairment and Blindness*. Vol. 9, 656-665.
- Volin, S. I Volin, S. (1993). *Rezilijentna ličnost*, Beograd: Prosveta – Nispred.

Dragana Stanimirović

**IMPORTANT STRATEGIES OF COPING WITH STRESS FOR
THE EFFICIENCY OF BLIND ADOLESCENTS AND THEIR
FAMILIES**

Dragana Stanimirović

Abstract

This paper, based on research data, gives its contribution to answering the question how to improve the efficiency of coping with stress in families with blind adolescent. This question is important because those families, compared to the families with adolescents with typical development, are more exposed to stress yet less efficient in coping with stress.

The goal of the research was to identify the strategies of coping with stress – individual and family ones, as well as resiliencies of adolescents that correlate significantly with efficiency of blind adolescents and their families. The sample consisted of 32 families with blind adolescent.

The results are pointing out the significance of some of the resiliencies of adolescents (initiative, relations, creativity, humour and general resiliency) and some strategies of coping with stress (escape-defence of adolescents and family redefining). This has practical meaning for creating programs for help and support for families with blind adolescent.

Key words: family with blind adolescent, strategies of coping with stress, resiliencies, efficiency in coping with stress

UDK 159.923-054.73-053.6

Bojana Škorc, Fakultet likovnih umetnosti, Univerzitet umetnosti, Beograd
Vesna Ognjenović, Zdravo da ste, udruženje građana, Beograd, Srbija

POTENCIJALI ZA PREVAZILAŽENJE LIČNE I SOCIJALNE KRIZE – GRUPA MLADIH

Rezime

Istraživanje viđenja socijalne, porodične i individualne krize izbeglištva i rata je koncipirala i izvela grupa mladih. Postupak izrade instrumenta je tekao u više faza, sistematski je razvijan participativni postupak. Analiziraju se pitanja: 1. Šta ti je bilo najteže u momentu krize? 2. Šta ti je najviše pomoglo? 3. Šta vredi reći svima, kao i onima koje zadesi sudbina slična tvojoj? Instrument je polustrukturirani upitnik. Učestvovalo je 100 mladih iz izbeglih i raseljenih porodica kao ispitanici i 30 mladih kao kreatori instrumenta i ispitivači. Analiza rezultata je kvalitativna i pokazuje rang listu odgovora prema procentu. Najznačajniji negativni aspekti krize su gubitak doma, gubitak članova porodice, neizvesnost i prilagođavanje novoj sredini. Najjači pozitivni uticaji su porodica, prijatelji, šira porodica, nepoznati ljudi – uticaj socijalne sredine. Poruke koje mladi daju su očuvanje nade, optimizma, aktivizma, važnost organizacije sopstvenog života i životnih ciljeva.

Ključne reči: mladi, kriza, socijalni razvojni izvori.

Problem

Pitanje životnih okolnosti u kojima odrastaju grupe mladih danas, kao i kapaciteta koje grupa nosi, predstavljaju strateški bitna pitanja Srbije danas. Prepoznavši razvojno neophodnu potrebu podrške ovoj grupi, na nacionalom planu u toku je izrada Nacionalne strategije za mlade, Ministarstva za omladinu i sport Republike Srbije. Dokument će predstavljati polazište za razumevanje i sistematsko podržavanje potreba i potencijala ove grupe. Istraživanje koje je udruženje *Zdravo da ste* izvelo tokom 2006. i 2007. predstavlja pokušaj da se grupa mladih izbeglih i raseljenih sagleda iz sopstvenog ugla, analizirajući ona pitanja koja je sama

grupa predložila i odabrala kao bitna.⁸ Odgovori koji se tako dobijaju daju kvalitativni uvid u situaciju u kojoj grupa živi, probleme sa kojima se susreće, kao i strategije koje razvija u konstruktivnom prevazilaženju problema i gradnji sopstvenih životnih planova.

Postupak

Participativno istraživanje podrazumeva postupak kojim se kroz niz posebno postavljenih koraka u radu sa mladima, postavilo i izvelo istraživanje. Prvi korak u radu je podrazumevao organizovanje uže grupe mladih, 30 učesnika iz izbeglih ili raseljenih porodica, koji su prošli kroz obuku u koncipiranju i izvođenju istraživanja. Ova grupa je duži period bila aktivna u različitim segmentima nevladinog programa. Tokom procesa razvoja kapaciteta i mogućnosti, ova grupa je kroz interakciju sa psiholozima istraživačima, odabrala nekoliko ključnih tema koje je smatrala najvažnijim. Na osnovu liste bitnih tema je sačinjen upitnik koji je kasnije sama grupa primenjivala na svojim vršnjacima. Tvorci tema, instrumenta i postupka su mladi koji su u sledećem koraku dobili ulogu ispitivača. Verujemo da ovako izvedeno istraživanje ima nekoliko bitnih prednosti u odnosu na standardne istraživačke postupke. **Stepen učešća** mladih je značajno veći u svakom segmentu istraživanja, čime se podupire aktivacija grupe i njihovo prisustvo u zajednici. **Uloga ispitanika i ispitivača** je relativizovana, omogućivši ispitivaču da prvo prođe kroz ulogu ispitanika pre nego što tu ulogu primeni na drugima. Ovim se povećava kompetenca mladog čoveka kao i njegova osetljivost na bitne psihosocijalne aspekte komunikacije. **Aktivizam** u kreiranju i primeni povećava ne samo aktivizam svakog pojedinog učesnika, nego širi njegov krug poznanika i kontakata koji na taj način nastaju. Ovaj komunikativni aspekt ima dugoročan pozitivni efekat i za jednu i za drugu stranu u procesu ispitivanja. **Lični kontakt i poverenje** između mladih su pojačani time što potiču iz iste društvene grupe i što su prošli kroz zajedničko negativno iskustvo izbeglištva, čime se gradi odnos poverenja i razmene koji tako često ne postoji u psihološkim istraživanjima, a neophodan je kada se govori o

⁸ Istraživački projekat je u periodu 200–2007 podržan od Srpskog saveta za izbeglice, mreže 6 nevladinih organizacija kao i mreže drugih institucija uključenih u izvođenje i promociju projekta..

traumatičnim i emotivnim doživljajima kao što je doživljaj društvene i lične krize. I pored pažljivo uspostavljenih kontakata se događalo da na neka pitanja učesnici nisu želeli ili imali snage da odgovaraju.

Sažeto, istraživanje je izvedeno tako da se naglasi uloga mladih i da se istovremeno naglasi važnost životnog konteksta (aktuelnog socijalnog prostora) u kome mladi žive.

Cilj postupka je bio da se stekne validan, životno zasnovan uvid u stanje grupe mladih izbeglih, kao i da se ispituju njihova viđenja prošlosti, sadašnjosti i projekcije budućnosti. Između bogatih nalaza koji su tako dobijeni, odabrali smo posebnu temu viđenja lične i socijalne krize kao i načina prevazilaženja.

Postupak je podrazumevao vođenje intervjua sa ispitanicima, beleženje zapisa kao i audio zapisa koji se kasnije analizirao. Ispitivači su išli u parovima od kojih je jedan vodio beleške a drugi vodio razgovor. Posle ispitivanja se par sastajao, analizirao oba zapisa i uobličavao pismenu formu izveštaja. Svaki ispitivač je dodavao i svoju kvalitativnu analizu toka procesa, ponašanja ispitanika, kvaliteta komunikacije i svoje opšte viđenje i preporuke.

Paralelno sa grupom mladih, istim ali modifikovanim upitnikom ispitano 100 aktivista nevladinih organizacija i 100 predstavnika vladinih organizacija. Rezultati ukazuju na razlike u odgovorima, ali je to tema koja prevazilazi okvire ove prezentacije, pa će ovde biti reči fokusirano o grupi mladih.

Uzorak

Uzorak je grupa od 100 mladih koji pripadaju izbegličkoj ili raseljenoj grupi. Više od polovine ispitanika još uvek živi u kolektivnim centrima (65%) što se može smatrati posebno osetljivom grupom. Budući da je u Srbiji od 2005. intenziviran proces raseljavanja kolektivnih centara, u ovom trenutku se u njima nalazi približno 15000 ljudi koji nemaju mogućnosti da ih napuste i koji se smatraju visoko ugroženom grupom. 47% ispitanika su mladići, a 53% devojke, uzrasta od 17 do 31 godine.

Bojana Škorc, Vesna Ognjenović

Obrazovni status 74% uzorka je završilo srednju školu ili se nalazi u procesu školovanja, 6% ima završeno više obrazovanje, 18% studira ili je diplomiralo na visokoškolskim ustanovama, a 1% ima osnovno obrazovanje.

Poreklo porodice 46% mladih dolazi iz Hrvatske, 31% sa Kosova a. 23% iz Bosne i Hercegovine. Proporcija nije samo odraz veličine grupa koje su pristizale u Srbiju, već odražava i socijalnu mobilnost porodica, tako da su oni koji su kasnije došli (Kosovo), imali manje vremena da se integrišu od onih koji su došli pre više od 10 godina. Proporcija je takođe i odraz uspeha projekata povratka u zemlju porekla, gde je najveći procenat od ove grupe uspeo da se vrati u Bosnu i Hercegovinu. Projekti povratka u Hrvatsku i na Kosovo imali su slab uspeh.

Analiza

Postupak analize podrazumeva kvalitativne opise – frekvence i procenat. Frekvence i procenti su, budući da se radi o polustrukturiranom intervjuu, gde je svako davao otvoren broj odgovora, analizirani prema procentima ispitanika, a ne prema ukupnom procentu odgovora. Tako dobijamo sliku koliko ispitanika pominje neku temu, a ne koliko je učešće te teme u ukupnoj populaciji tema. Ovo je urađeno zbog toga što smatramo da se, budući da su ispitanici bili neujednačeni prema broju odgovora, procenat prema ispitaniku pokazao kao validnija mera značaja odgovora. Na primer, na pitanje šta mu je bilo najteže, ispitanici pominju smrt bliskih osoba 19 puta od 174 odgovora. Ukupno učešće u odgovorima je 10.9%, ali posmatrano kroz broj ispitanika to znači da je svaki peti učesnik izgubio nekoga iz najuže porodice (19%). Da bi se stvorila objektivna slika značaja svakog faktora, oni su analizirani prema broju ispitanika.

Pitanja i nalazi

U ovom radu će se analizirati odgovori na sledeća pitanja:

1. Šta ti je bilo najteže u momentu krize?
2. Šta ti je najviše pomoglo u tom momentu?
3. Šta vredi reći svima, kao i onima koje zadesi sudbina slična tvojoj?

Šta je bilo najteže?

Najteži aspekti krize se vide kao lični i odnose se na samu traumu napuštanja doma, odlaska u neizvesnost, raspada porodica, izloženosti ratnim razaranjima i gubicima. Najznačajnijih 10 su:

- a) Napuštanje ognjišta 23%
- b) Smrt bliskih osoba (porodica) 19%
- c) Prilagođavanje nepoznatoj sredini 14%
- d) Direktna izloženost nasilju – kao žrtva, kao posmtrač i potencijalna žrtva, 13.4%
- e) Strah za oca 11.5%
- f) Sam trenutak dolaska u nepoznato i neizvesno 10.44%
- g) Rat – borbe, oružje, neizvesnost, širi uticaj rata 9.52%
- h) Nemaština – siromaštvo izazvano gubitkom svega, siromaštvo po dolasku 9.52%
- i) Raspad porodice – odvajanje muških članova, odvajanje starijih koji nisu mogli da prate 8.4%
- j) Prerano sazrevanje – suočavanje sa odgovornošću koja prevazilazi detinjstvo „Izgubljeno detinjstvo“ 5.3%

Šta je najviše pomoglo?

Izvori pomoći, pozitivni uticaji se vide u najvećem stepenu u socijalnim izvorima – odnosima sa drugima. Većina odgovora 66% ističe neki od socijalnih aspekata prevazilaženja krize – odnose u porodici, sa prijateljima, lepu reč nepoznatih, pažnju novih komšija, igru sa gazdaričinom decom, vršnjake, širu porodicu i slično. Pojavljuje se slika koja nedvosmisleno ukazuje na veliki značaj međuljudskih odnosa u amortizovanju kriznog udara. Iako je odnos koji se navodio realno bio praćen i drugim oblicima pomoći – humanitarnom pomoći, socijalnom pomoći, kliničko-psihološkom pomoći, medicinskom i slično, u odgovorima mladih koji posmatraju momenat krize se ovi aspekti skoro i ne pojavljuju, a fokus se stavlja na socijalne odnose koje su u trenutku krize gradili sa ljudima iz okruženja.

Najveća slaganja oko toga šta je imalo najjači pozitivan uticaj su:

- Podrška od strane roditelja - 30% ispitanika pominje odnose u porodici, a posebno način na koji su se roditelji odnosili prema krizi. Aktivizam, optimizam, nada, posvećenost porodici, rad, pominju se kao reakcije roditelja koje su bile od najveće pomoći. U nekim slučajevima se pominje i samo postojanje uzajamnog poverenja i ljubavi kao dovoljan izvor pomoći.
- Društvo, prijatelji - 23.6% podrška vršnjaka i poznanika iz okoline.
- Pomoć drugih - 13.9% učesnika pominje naoko nevažne, sitne pažnje i dobre namere koje su dolazile od ljudi koji sa kojima su privremeno živeli, nepoznatih ljudi – nepoznati čovek, komšija, vaspitačica iz vrtića, baka od prijatelja itd.
 - Šira porodica - braća, sestre, deda, baba...- 9,9% postojanje drugih članova, pored roditelja, pokazalo se kao važan izvor prevazilaženja krize. Kada se sabere sa prvim odgovorom (uža porodica), vidi se da je ukupno 40% ispitanika videlo porodičnu zajednicu kao izvor pomoći.
 - Nada – 6.4% učesnika veruje da je očuvanje vere i nade da će im biti bolje imalo jak pozitivan uticaj.
 - Lična upornost – 6.4% učesnika veruje da im je bilo od značaja to što su shvatili da moraju i sami da se aktiviraju i bore, i da osveste lične vrednosti i kapacitete.
- Ništa nije pomoglo – 5.5% učesnika veruje da im u tako teškom momentu nije bio na raspolaganju ni jedan bitan izvor pomoći.
- Mladost – 5.31% *Bio sam dete pa nisam ni shvatao šta se dešava.*
- Druženje – 5.31% učesnika pominje socijalne kontakte – druženje, izlaske, igru, zajedničke aktivnosti, bez obzira da li su u toj sredini ostajali ili ne. Sama situacija druženja se vidi kao veoma važna.
- Škola – 5.31% učesnika vidi školu kao pozitivni razvojni podsticaj za prevazilaženje krize. Pod školom se ne podrazumeva nastavni proces, nego mesto gde su se susretali sa drugom decom, gde su se uspostavljala prijateljstva. Serija istraživanja na ovu temu koju smo sprovedi tokom 2000–2003 pokazala je da se škola kao institucija pokazala veoma fleksibilnom, inkluzivnom i osetljivom na ovu grupu (Ognjenović, Škorc 2003).

Šta vredi reći svima, kao i onima koje zadesi sudbina slična tvojoj?

Odgovori na ovo pitanje su takođe davani slobodno. Kategorisanje odgovora je pokazalo da se većina odgovora može svrstati u nekoliko osnovnih poruka, a da ove poruke, zapravo, čine celovitu poruku.

Rang lista procenata odgovora po ispitaniku:

- Ne smeš da poklekneš (21%)...**
- Da se ide dalje (18%)...**
- Bori se (19%)**
- Gledaj u budućnost (16%)**
- Nada (12%)**
- Pošteni rad i trud su važni (10%)**
- Zaboraviti (10%)**
- Ne gledaj u prošlost (9,5%)**
- Imaj cilj (8,4%)**
- Budi hrabar**
- Ostani normalan**
- Budi optimista i.... (6,3%)**
- ...Da niko ne prođe kroz ono kroz šta sam ja (6,3%)**

Zaključak

Poređenjem broja odgovora koje su mladi učesnici davali, pokazalo se da su pozitivni i negativni odgovori izjednačeni po kvantitetu – učesnici su u jednakoj meri govorili o negativnim kao i o pozitivnim aspektima lične i kolektivne krize. To svedoči o tome da je stav prema ovoj bolnoj temi balansiran i ne naginje ni na jednu vrednosnu stranu. Doživljaj krize, iako vremenski udaljen, još uvek je živ u sećanjima učesnika, a sa proticanjem vremena dobio je kvalitet objektivnosti, sagledavanja mnogostrukosti i složenosti događaja. Rezultati koje nudi ovo istraživanje više su od traženja univerzalnog odgovora na doživljaj krize, oni su istovremeno poslužili i kao zabeleška vremena, svedočanstvo o ličnim i socijalnim segmentima događaja. Istovremeno je tokom rada bio vidljiv i pozitivan učinak razgovora i kontakta na ispitanike, jer se time inicirao važan proces elaboriranja teških ličnih sadržaja i njihovo smeštanje u zadati životni okvir u kome se odrasta i konstruktivno integriše teško iskustvo u lični i socijalni prostor.

Bojana Škorc, Vesna Ognjenović

“Zašto radimo sve ovo?

Da se ne zaboravi. Kada bi ljudi znali šta rat stvarno jeste, možda se ne bi tako lako u njega upuštali.

Da se ne zaboravi.”

Komentar ispitivača, javna prezentacija, decembar, 2006. Vrnjačka Banja

Literatura

Škorc, B., Ognjenović, V., Anđelković, D. (2007). Potencijali za prevazilaženje krize – viđenje grupe mladih, XIII Naučni skup *Empirijska istraživanja u psihologiji*, Beograd: Filozofski fakultet, 10-11. februar, 2007. Apstrakt str. 53, ISBN 978-86-80269-92-4.

Ognjenović, V., Škorc. B. (2003). *Evaluacija Zdravo da ste programa*. Beograd: Zdravo da ste, Akademska štampa, ISBN 86-82667-03-7, CIP 159.922.072-058.5159.923.5.072.

POTENTIALS TO COPE WITH PERSONAL AND SOCIAL CRISIS - YOUTH POINT OF VIEW

Bojana Škorc, Vesna Ognjenović

Abstract

Group of refugee youth activists created and implemented research aiming at analysing factors of personal view of crisis (refugee crisis, civil war). Aspects of crisis have been investigated by semi-structured interview. Analysis of results was qualitative. The building of instrument was organized as participatory process. Questions analyzed are: 1. What was most difficult to you in the moment of crisis? 2. What was most helpful ? 3. What is worth saying to other people including those who share your experience? Rank order of responses: 1. Most difficult factors are loss of home, loss of family members, being exposed to violence, addapting to new environment etc. 2. Most positive effects came through social relations – with parents, siblings, friends, unknown people, broader family, school etc. 3. Messages to others are „stay positive“, „be optimistic“, „be active“, „organize your life“, „have a goal“ etc.

Key words: youth, crisis, social sources of development.

UDK 615.851 : 613.96

Kristina Brajović Car, Fakultet za medije i komunikacije - Singidunum
univerzitet, Beograd⁹,

Marina Hadži Pešić¹⁰, Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Niš

MOGUĆNOSTI PREVENTIVNOG I SAVETODAVNOG RADA SA MLADIMA U KRIZI U OKVIRU INSTITUCIJA KULTURE

Rezime

U okviru Savetovališta za mlade Doma omladine Beograda (DOB), kulturne ustanove široke delatnosti, u poslednje dve godine praktikuje se nešto što bi se ukratko moglo nazvati socijalnom terapijom, odnosno psihoedukativnim grupnim radom. Program je koncipiran tako da kao primarni cilj ima razvoj modela saradnje stručnjaka za mentalno zdravlje i obrazovno-kulturnih ustanova za mlade, poput Doma omladine. To je pre svega pozitivna psihološka praksa koja ne etiketira niti dijagnostifikuje. Jedan od dugoročnih ciljeva ovog programa jeste angažovanje resursa lokalnih javnih ustanova kulture u predstojećem dugotrajnom procesu transformacije nacionalnog sistema socijalne i zdravstvene zaštite.

Ključne reči: psihoedukativna praksa, primarna prevencija, psihoterapija i savetovanje u zajednici, deinstitucionalizacija.

Uvod

Mentalno zdravlje ukupnog stanovništva Srbije narušeno je tokom poslednjih godina. Prema podacima Instituta za zdravstvenu zaštitu Republike Srbije broj dijagnostikovanih slučajeva mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja (zloupotreba psihoaktivnih supstanci, delikvencija, nasilje...) u stalnom je porastu. Broj evidentiranih slučajeva je od 1999. do 2002. godine porastao sa broja od 271.944 na 309.281.

⁹E-mail: kbrajovicc@yahoo.com

¹⁰E-mail: marinahadzipesic@yahoo.com

Deca uzrasta do 14 godina i adolescenti od 15 do 24 godine spadaju u posebno vulnerabilnu populaciju. Jednu trećinu od dva miliona dece u Srbiji pogađa siromaštvo koje, pored materijalne oskudice, uključuje takođe i obrazovnu, zdravstvenu, socijalnu i geografsko-kulturnu deprivaciju. Istraživanje nevladine organizacije »Priatelji dece«, rađeno u okviru projekta pod radnim nazivom »Današnja deca – sutrašnji svet« obuhvatilo je decu sa cele teritorije Srbije. Istraživanje je pokazalo da su glavni problemi našeg društva i života u njemu viđeni iz ugla dece sledeći: siromaštvo i kvalitet porodičnog življenja, obrazovanje i školski standard, potreba za atraktivnijom ponudom lokalne zajednice i kvalitetom slobodnog vremena, ekologija i higijena okruženja, bezbednost (lična i opšta), zlostavljanje i manipulacija, bolesti zavisnosti, tolerancija, poštovanje i uvažavanje osobenosti, kontakti, putovanja, razmene...

Svaki treći adolescent redovno trpi nasilničko ponašanje svojih vršnjaka koje izaziva strah, patnju i bol. Ostali su takođe bar jednom doživeli neku vrstu nasilja. Istraživanje koje je urađeno u četiri pilot-škole, u okviru projekta "Škola bez nasilja", pokrenutog od strane UNICEF, Ministarstva prosvete, rada i zdravlja, Saveta za prava deteta Vlade Srbije i Zavoda za unapređenje obrazovanja i vaspitanja, pokazalo je da se verbalno nasilje izdvaja kao problem "broj 1" u našim obrazovnim institucijama. Čak 99 procenata nastavnog kadra svesno je problema nasilja. Ukorenjenost psihičkog nasilja i emocionalnog zlostavljanja u našoj kulturi pokazuje da pred sobom imamo težak zadatak jer se ovaj oblik nasilja teško ispravlja.

S druge strane, klinička evidencija ukazuje da, iz godine u godinu, sve veći broj omladine ima psihološke probleme ili manifestuju određenu, za ovaj uzrast specifičnu psihopatologiju. Najčešće psihopatološke manifestacije su depresivna stanja (uključujući samoubilaštvo) i poremećaji ponašanja (uključujući zloupotrebu psihoaktivnih supstanci) i delikventno ponašanje. Istraživanja sprovedena u našoj sredini pokazuju da trećina srednjoškolske populacije pripada grupi graničnih (rizičnih), to jest manifestuje određene znake psihološkog trpljenja, mentalnih teškoća ili poremećaja. Slični rezultati dobijeni su i na studentskoj populaciji. Ugroženije su devojke i adolescenti u urbanim sredinama. Istraživanje Evropske komisije za rekonstrukciju iz novembra 2005. godine otkriva da je čak 40 procenata mladih (starosti u proseku od 16 godina) došlo u dodir sa nekom vrstom narkotika.

Zbog smanjene vaspitne uloge porodice, škole i društva u celini, deca i mladi ne samo da imaju problem komunikacije sa nastavnicima, roditeljima i vršnjacima, već imaju otežan kontakt i sa sopstvenim pravima i potrebama i to uglavnom zbog psihološke i/ili socijalne frustracije.

Nakon više od jedne decenije kulturnog i materijalnog siromašenja sadašnji adolescenti nalaze se u svojevrsnoj konfuziji. Iako su nekadašnje vrednosti dovedene u pitanje i donekle napuštene, čini se da se mladima u našoj zemlji još uvek ne nude novi podsticajni niti konstruktivni modeli. Društveni, javni mehanizmi za zaštitu prava dece i omladine još su u povoju. U ovakvim uslovima u porodici i institucijama, omladina se često nigde ne uči socijalnim veštinama, emocionalnoj pismenosti, dobroj komunikaciji, otkrivanju sebe i svojih talenata, kreativnosti i umetnosti življenja.

Nezadovoljene razvojne potrebe, odnosno psihološka ili socijalna frustracija otežavaju dalji optimalan razvoj njihovih potencijala i talenata neophodnih za zdravu adaptaciju i kreativan doprinos sredini u kojoj žive. Postojeći broj i organizacija službi, kao i nevladinih organizacija koje se bave psihološkim problemima dece i mladih je nedovoljan i/ili nefunkcionalan da bi mogao da odgovori potrebama ove populacije. Prioriteti definisani u okviru Milenijumskih ciljeva razvoja UN kada su u pitanju prava i potrebe omladine, pored zaštite od zloupotrebe, eksploatacije ili nasilja, neizostavno podrazumevaju omogućivanje kvalitetnog obrazovanja i promociju zdravih načina života.

Zajednička vizija politike za mentalno zdravlje i reformu službi unutar regiona Jugoistočne Evrope, na osnovu koje je oblikovan Nacionalni akcioni plan u oblasti mentalnog zdravlja, pre svega se odnosi na podsticanje i ohrabrivanje partnerstava i saradnje obrazovnih i pravnih sistema, sistema socijalne zaštite i i nevladinih organizacija, i to na svim nivoima (Deklaracija o mentalnom zdravlju za Evropu, 2005).

Konzistentni rezultati objavljeni u izveštaju Svetske zdravstvene organizacije o svetskom zdravlju 2001. godine (Schulberg i sar., 1988; Rosenbaum & Hylan 1999), pokazuju da psihološke intervencije značajno doprinose smanjenju stope recidiva, broja hospitalizacija i nezaposlenosti. Dodatni troškovi psiholoških tretmana prevazilaze se smanjenim korišćenjem drugih službi podrške.

Kristina Brajović Car, Marina Hadži-Pešić

Psihološko savetovalište Doma omladine je počelo sa radom 12. maja 1969. godine. Osnovni zadatak savetovališta je mentalno higijenski rad sa mladima, odnosno preventivno i psihoterapijsko delovanje. Cilj je sprečavanje i otklanjanje psiholoških i adaptivnih tegoba, tako čestih na ovom uzrastu. Ono pruža pomoć mladima da se snađu u sredini u kojoj žive i deluju – porodici, školi, radnoj sredini i društvu uopšte. Najčešći problemi i teškoće zbog kojih se mladi obraćaju Savetovalištu su neuspeh u školi i na studijama, doživljaj usamljenosti i neprihvaćenosti, nesigurnost, strah od novih situacija, nespремnost na rizike, emocionalne teškoće, razočarenja u ljubavi, konflikti sa roditeljima, doživljaj da nisu shvaćeni... Prednost ovog savetovališta je što se ono nalazi u centru grada i u prostorijama Doma omladine. Za dolazak u Savetovalište nije potreban nikakav uput, usluge su besplatne i garantovana je diskrecija razgovora. U ovih 35 godina rada kroz Savetovalište je prošlo oko tri i po hiljade mladih i njihovih roditelja. Dosadašnji rad Savetovališta, broj posetilaca i postignuti rezultati potvrđuju potrebu za njegovim daljim radom i širenjem ponude stručnih usluga.

Trenutno u Savetovalištu za mlade pri Domu omladine Beograda rade tri iskusna psihologa edukovana u oblasti geštalt savetovanja i geštalt terapije.

Voditelji psihoedukativnog programa su mladi stručnjaci, različitih profila, orijentisani ka pružanju psihoterapijskih i savetodavnih usluga u zajednici (specijalni pedagozi, psiholozi, andragozi...).

Nove aktivnosti obuhvataju kako individualno savetovanje i psihoterapiju mladih, tako i mogućnost grupnog rada na unapređenju mentalnog zdravlja, putem psihoedukativnih radionica, kreiranih kao odgovor na prepoznate deficitarne oblasti obrazovanja i vaspitanja mladih.

Cilj je da se na ovaj način podstakne širenje kompetencije za komunikaciju i saradnju, negujući i razvijajući, među mladim stanovnicima naše prestonice, duh prihvatanja lične odgovornosti za sopstvene životne odluke i izbore.

Koncepcija direktnog preventivnog delovanja koja se ovim projektom razvija, u vidu pružanja kontinuirane usluge u zajednici, obuhvata sve relevantne sisteme za pojedinca, konkretno njegovu porodicu, školu i vršnjake.

U daljem tekstu sledi opis sadržaja i aktivnosti projekta, kao odgovora na gore iznete probleme lokalne sredine.

Kontekst rada

Kada se uzmu u obzir nažalost vidljive posledice psihološke i emotivne »zapuštenosti« populacije mlađeg odraslog uzrasta u našem društvu, pružanje psihološke podrške mladima, kroz kontinuiranu edukaciju na temu partnerstva, roditeljstva i adekvatnog komuniciranja emocija predstavlja neophodnu i pravovremenu preventivna akcija.

Program o kome će u daljem tekstu biti više reči osmišljen je kao ekonomičan odgovor na prepoznatu potrebu za metodom kojim bi se za relativno kratko vreme, korišćenjem veoma jednostavne i razumljive terminologije, kroz edukaciju i savetovanje u grupi, velikom broju omladine ponudila pomoć i podrška, u rešavanju njihovih svakodnevnih psiholoških i socijalnih teškoća. Iz tog razloga diskurs Transakcione analize kao savremenog psihoterapijskog modaliteta humanističke orijentacije predstavlja dominantan teorijski okvir za kreiranje i razvoj pomenutog psihološkog preventivnog programa. Transakciona analiza kao psihoterapijski metod je iznikla iz praktične potrebe za teorijskom platformom koja bi omogućila lucidno i intuitivno razumevanje misteriozne dinamike ljudskog ponašanja. Praktični značaj Transakcione analize u odnosu na neke druge analitičke škole jeste u brzom i efikasnom rešavanju psiholoških problema klijenata za razliku od dugogodišnjih interpretativnih analitičkih seansi. Jezik Transakcione analize korespondira kolokvijalnom žargonu, što čini njene koncepte bližim i upotrebljivijim krajnjim korisnicima prilikom razumevanja sopstvenog stanja i pratećih problema. Pored toga, iskustvo vaninstitucionalnog pružanja pomoći pokazuje da je neformalizovani i nebirokratizovani tip savetovališta mnogo prihvatljiviji za korisnike, kao forma pomoći u rešavanju raznolikih psiholoških problema.

Projekat je tako koncipiran da kao primarni cilj ima razvoj modela saradnje stručnjaka za mentalno zdravlje i obrazovno-kulturnih ustanova za mlade poput Doma omladine. Dom omladine Beograda (DOB) je javna ustanova kulturno-obazovnih delatnosti čiji je osnivač Skupština grada Beograda. Dom omladine postoji od 1964. godine i predstavlja jednu od najvažnijih ustanova kulture u poslednjih 40 godina. Član je Svetske

Kristina Brajović Car, Marina Hadži-Pešić

pozorišne mreže. Redovne aktivnosti Doma omladine tiču se afirmacije najvažnijih kulturnih vrednosti u oblasti scenskih umetnosti namenjenih mladima. DOB neguje duh otvorenosti ka novim tendencijama u svim oblastima umetnosti i kulture. Bilo kroz prezentaciju programa, sopstvenu produkciju ili savetodavne aktivnosti, DOB u svojim aktivnostima naročito nastoji da bude otvoren za potrebe mlade publike nudeći im brojne mogućnosti - od psiholoških savetovališta do prvih prezentacija umetničkih radova u javnosti.

Namera novog programa DOB-a je da kroz psihološke radionice na jednom mestu budu integrisane socijalne i obrazovne potrebe mladih. Nedostatak socijalnih veština smatra se jednim od najvažnijih uzroka niskog samopoštovanja omladine. Iz tog razloga cilj edukativno-iskustvenih radionica je pored uklanjanja osećanja socijalne izolacije, takođe i povećavaje nivoa socijalne kompetencije i podizanje samopouzdanja mladih. *Emocionalna pismenost (Steiner, C., 1997) i komunikacijske veštine (Karpman, S. 1971) ističu se kao značajan faktor prevencije i zaštite od nasilničkog, kriminalnog, autodestruktivnog i drugih oblika sociopatološkog ponašanja mladih.*

Iskustvo kolega zaposlenih u Savetovalištu za brak i porodicu Gradskog centra za socijalni rad svedoči o tome da je sve veći broj mladih ljudi danas zainteresovan i motivisan pre svega za predbračne konsultacije i savetovanje. Ovaj projekat se stoga, između ostalog, može smatrati pokušajem se ovu zdrava inicijativa podrži i adekvatno odgovori na aktuelnu potrebu mladih. Tačnije, putem ovog projekta Savetovalište za mlade nastoji da svojim korisnicima pruži mogućnost da kod sebe razviju i neguju kulturu stalnog obrazovanja i obogaćivanja ličnosti, što bi praktično značilo da su dobro došli da od stručnjaka za mentalno zdravlje dobiju podršku i savet čak i kada nisu obhrvani teškoćama i problemima.

Kod učesnika se razvijaju veštine i resursi neophodni za uspešno razrešavanje različitih životnih problema, pre svega u rešavanju i sprečavanju konflikata između članova porodice, partnera, kolega, vršnjaka...

Metodologija rada

Program aktivnosti se preciznije može opisati kao skup psiholoških radionica, koje se izvode u prijatnom, interaktivnom stilu, uz podsticanje aktivnog učešća polaznika. Novi koncepti i veštine usvajaju se putem mini predavanja, a potom primenjuju, odnosno stavljaju u kontekst ličnog doživljaja, kroz iskustvene vežbe. Sadržaj radionica se tokom vremena može menjati, proširivati i unapređivati. Slični projekti nudili bi se novim mladim generacijama, a koji bi prema potrebi uključivali i neke dodatne aktuelne teme i probleme odrastanja i integracije mladih u društvo.

Osnovna pretpostavka radionica jeste strukturisan plan rada sa unapred definisanim sadržajem tema i vežbi, putem kojih se preko konkretnih zahteva usmerava lični angažman učesnika radionica. Primarna uloga voditelja sastoji se u obezbeđivanju optimalnog okruženja i konteksta unutar kojeg bi učesnici mogli da preispitaju odluke koje su doneli, izraze ono što osećaju, isprobaju nove oblike ponašanja, i ukratko razmotre u kom pravcu i na koji način bi mogli da se promene. Programom radionica predviđeno je da voditelji radionica rade u paru.

S obzirom na decenijama dugu tradiciju Savetovališta i popularnost ove institucije među beogradskom omladinom, zainteresovani korisnici se najčešće na sopstvenu inicijativu direktno kontaktiraju službu obaveštenja ili Savetovalište Doma omladine kako bi sebi obezbedili učešće u nekoj od psiholoških radionica u ponudi. Sve usluge savetovališta su za korisnike besplatne. Gotovo svakodnevno se u velikom broju beogradska omladina obraća Savetovalištu za psihološku pomoć (okviro no oko 650 mladih godišnje). Zbog planiranog proširenja kapaciteta i usluga Savetovališta i specifičnosti novog psihološkog programa, Savetovalište je iniciralo saradnju upućivanjem obaveštenja i poziva na saradnju kolegama psiholozima i stručnim saradnicima brojnih fakulteta i studentskih službi u Beogradu (Studentska poliklinika, Univerzitetska biblioteka, Studentski centar...) kao i saradnicima Gradskog centra za socijalni rad. Namera je da se putem ove saradnje pojača uticaj i krajnji efekat programa, pružajući usluge što većem broju mladih ljudi u okviru lokalne sredine, koji ispoljavaju teškoće na emotivnom i interpersonalnom planu. Koristeći se ustaljenim komunikacijskim kanalima, Savetovalište redovno i direktno

upućuje poziv potencijalnim učesnicima da se uključe u program, koji je uostalom i kreiran prema njihovim potrebama.

Primarna ciljna grupa ovog programa su adolescenti, prevashodno studentska populacija, kod kojih zbog naglog i često veoma burnog fizičkog, seksualnog, emocionalnog i kognitivnog razvoja u ovom uzrastu dolazi do osećaja neadekvatnosti, neodređenosti i konfuzije u pogledu sopstvene uloge. Ova specifičnost pomenutog razvojnog perioda, omladinu čini posebno vulnerabilnom populacijom, čak najrizičnijom grupom izloženom delovanju nepovoljnih sredinskih činioca i uticaja.

Uzimajući u obzir da su adolescencija i mladalaštvo u preventivnom smislu najbolji trenutak za afirmativnu psihološku intervenciju, efekti unapređenja mentalnog zdravlja upravo ove populacije su dalekosežni i tiču se njihovih budućih emotivnih i profesionalnih izbora i postignuća, kao i adekvatne involviranosti u zajednicu. S obzirom na to da se u našoj sredini pod omladinom podrazumevaju i mlađi odrasli ljudi uzrasta od 25-30 godina, ova populacija takođe se može smatrati direktnim korisnicima škole roditeljstva i predbračnog savetovaništa. Ne treba zanemariti ni činjenicu da se pored omladine, stručnjacima Savetovaništa za pomoć često obraćaju i roditelji adolescenata.

Uzimajući u obzir psihološke specifičnosti i društveni položaj ciljne grupe, očigledno je da okolina intenzivno i aktivno saučestvuje u reorganizaciji ličnosti adolescenta, bilo kao pomažući faktor ili kao faktor koji ih dodatno destabilizuje. Iz tog razloga sva zbivanja u adolescentima, sva njihova ponašanja, reakcije i stanja, moraju se posmatrati u međuođnosu, s jedne strane intarpsihičkih, razvojnih procesa i s druge strane zbivanja u njihovoj užoj i široj okolini.

Ne retko se problemi i teškoće bračnih odnosa, a ponekad i šire porodice, reflektuju na dete. U složenom sistemu porodičnih odnosa, adolescenti su vulnerabilna, tj. najslabija karika, koja često na sebe preuzimaju teret i teškoće roditelja.

Grupa indirektnih korisnika projekta, dakle, uključuje članove porodice mlađih i starijih adolescenata, kao i njihovo najuže okruženje (porodica, kolege, prijatelji, partneri...).

Roditelji, budući prinuđeni da veći deo dana provode u obezbeđivanju pristojnog života svojoj deci, uskraćuju im time nažalost pažnju i podršku koja im je u razvojnem uzrastu neophodna. Zbunjeni oko toga kakvim vrednostima da uče svoju decu, bez „diplome u školi roditeljstva“, često nisu dorasli problemima koji iskrsavaju tokom vaspitanja, niti su u stanju da adekvatno izađu u susret razvojnim potrebama svoje dece.

Konkretni ciljevi programa¹¹

Teme obuhvaćene projektom odabrane su na osnovu iskustva kolega koji rade sa adolescentima i omladinom. One pokrivaju najčešće probleme zbog kojih se srednjoškolci i studenti obraćaju savetovalištima. U obzir su uzete i sugestije samih korisnika psiholoških radionica prikupljene u internom istraživanju obavljenog u sklopu evaluacije nakon prvih nekoliko meseci primene ovog programa. Sadržaj ponuđen projektom koncipiran je, dakle, na osnovu potreba i interesovanja korisnika usluga DOB-a.

Programom je predviđeno psihoedukativno obuhvatiti tri dominantna polja delovanja pojedinca u zajednici, a to su saradnja i komunikacija sa vršnjacima i kolegama, ispunjenje profesionalnih obaveza, partnerski i bračni odnosi mladih i mladi u ulozi roditelja.

Ovu vrstu edukacije smatramo antitezom za potencijalne konflikte mladih nastale zbog nerazumevanja, socijalnih strahova i povlačenja iz društvenog kontakta ili pak eventualne eskalacije agresivnosti i nasilja. Akcenat programa je na ljudskom kapacitetu da preoblikuje i menja ono što postoji u njegovom okruženju. Iz tog razloga aktivnosti radionica, između ostalog, uključuju i preispitivanje nekih opštih pretpostavki, stereotipa i predrasuda i to na temu partnerstva, roditeljstva, porodičnih odnosa, individualnih sposobnosti i odgovornosti.

Konkretni ciljevi i efekti koje nastojimo da postignemo kod učesnika programa tiču se njihovog većeg preuzimanja odgovornosti u komunikaciji i odgovornosti za moguće posledice svojih akcija.

¹¹ Preuzeto iz publikacije: Kodžić D., Mijalković Blagojević A. „*Ako bi ti rekli da možeš ponovo da biraš...*“, 2007. DOB, Beograd

Kristina Brajović Car, Marina Hadži-Pešić

Psihološka radionica za afirmaciju emotivne pismenosti omladine obuhvata edukaciju, kroz lično iskustvo u grupi, o tome kako:

- slobodno i otvoreno izraziti svoje potrebe i razumeti poziciju drugog,
- postići zadovoljavajući stepen socijalne kontrole,
- aktivno i kooperativno komunicirati,
- uskладiti svoje potrebe sa potrebama drugih,
- vežbati empatiju,
- prepoznavati i imenovati emocije kod sebe i drugih,
- povećati samopouzdanje i autonomiju ličnosti.

Psihološka priprema za polaganje ispita za studente i srednjoškolce:

- Identifikovanje problematičnih i konfliktnih životnih situacija, u kojima osoba nije u stanju da prepozna sve raspoložive opcije koje vode ostvarenju željenih ciljeva.
- Prepoznavanje i napuštanje uverenja i predrasuda koja inhibiraju osobu u doživljavanju sebe kao efektivne, sposobne i kreativne osobe.
- Razvijanje spontanosti i fleksibilnosti u komunikaciji sa autoritetima

Ciljevi psihološke radionice pod radnim nazivom predbračno savetovanje mladih jesu:

- ispitivanje zrelih kapaciteta ličnosti za zdravo partnerstvo,
- jačanje stabilnosti i kvaliteta partnerskog odnosa kroz učenje o tome kako poboljšati i obogatiti partnerski odnos,
- otkrivanje mitova i zablude o partnerstvu, braku i ljubavi,
- motivisanje otvorenog preispitivanja kompatibilnosti između sopstvenih i partnerovih očekivanja od braka, potomstva, porodice... Učenje o pregovaranju u partnerstvu,
- upoznavanje dinamike disfunkcionalnih partnerskih odnosa (bračnih i porodičnih konflikata, pogrešnog modelovanja dece...) kroz analizu tipičnih nezadovoljavajućih, rigidnih komunikacionih obrazaca i stilova emotivne razmene.

Ciljevi psihološke radionice pod nazivom Sebi bolji roditelj za mlade jesu:

- slikovito predstavljanje i učenje o stupnjevima dečijeg razvoja i psihološkim potrebama svakog od stupnjeva,
- ispitivanje i analiza sopstvenih razvojnih deficita i odustajanje od iluzije idealnog roditelja u korist funkcionalnog roditelja,
- samopouzdanje i odgovornost učesnika u sadašnjoj ili budućoj ulozi roditelja,
- učenje o kvalitetnim obrascima emotivne razmene između roditelja i dece,
- osveščivanje i zaustavljanje transgeneracijskog prenošenja predrasuda i zabluda o roditeljstvu i odnosima u porodici,
- podrška razvoju adekvatnih i funkcionalnih roditeljskih modela i autoriteta budućim mladim generacijama,
- definisanje željene promene u ponašanju u vidu psihološkog ugovora.

Rezultati i efekti

Očekivani rezultati predstavljaju pozitivne promene u ličnosti adolescenata, koje uključuju afirmaciju mentalnog zdravlja, osećanje lične vrednosti i samopoštovanja, kao i spremnost za preuzimanje lične odgovornosti. Dalje, u očekivane efekte projekta možemo svrstati i odgovarajuće prpratne promene u njihovoj najužoj okolini i lokalnoj zajednici. Program podstiče kreativnu adaptaciju i tako snažno preventivno deluje u pravcu sprečavanja i suzbijanja psihopatoloških i sociopatoloških pojava kod mladih (narkomanije, alkoholizma, vršnjačkog i porodičnog nasilja, delikvencije, rizičnog seksualnog ponašanja, pušenja, poremećaja ishrane...) i doprinosi poboljšanju kvaliteta njihovog života.

Svrha psiholoških radionica, pored individualne promene kod učesnika, takođe je i promovisanje mentalnog zdravlja kroz indirektan uticaj na poboljšanje opšte klime u široj grupi i zajednici.

Zadovoljavajući potrebe korisnika za prihvatanjem, poštovanjem, samoaktualizacijom, inovativnim učenjem i otkrićem, ovaj projekat nudi direktnim korisnicima novo korektivno iskustvo, kao polaznu osnovu za dalje pozitivne razvojne promene.

Direktan rad sa korisnicima metodološki se zasniva na radio-ničarskom pristupu i radu u grupi. Ovakav vid rada sa omladinom veoma je uspešan i rado prihvaćen budući da je blizak spontanom izražavanju i igri, a time i u skladu sa univerzalnim ljudskim potrebama za istraživanjem, kreativnim izrazom i individualnošću. Boljim razumevanjem svojih i tuđih potreba stvara se dobro tle i za konstruktivno razrešavanje konflikata, razvijanje komunikacionih veština i otvorenu razmenu autentičnih osećanja.

S ciljem evaluacije projekta, jednim kratkim upitnikom na kraju svakog grupnog susreta, od učesnika se očekuje da subjektivno procene nivo njihovog zadovoljstva grupom i voditeljima kao i stepenom sopstvenog ulaganja u grupni proces. Pored procene sopstvenog postignuća i ličnog dobitka od psihološke radionice, od učesnika je zatraženo i da ukratko predstave teme povodom kojih imaju potrebu za daljom edukacijom i ličnim radom u grupi. Ova evaluativna procedura je veoma značajna ne samo za trenere s ciljem merenja efikasnosti grupe i njihovog angažovanja, već takođe i za same učesnike. Njima se time pruža mogućnost da fokusiraju misli na ono što su postigli tokom trajanja programa, i rezimiraju na kraju što su iskustvom u ovoj grupi dobili za sebe.

Pored subjektivne procene učesnika radionica, kao značajan kriterijum za evaluaciju ciljeva projekta služe precizni podaci o odzivu omladine, odnosno ukupnom broju mladih koji su tokom trajanja projekta uzeli učešće u nekoj od psiholoških radionica u ponudi, ili su koristili usluge individualnog savetovanja i psihoterapije.

Dugoročno posmatrano, ohrabrivanje postojanja alternativnih lokalnih službi, poput usluga Savetovališta DOB-a, u odnosu na tradicionalni centralizovani koncept zaštite mentalnog zdravlja, može doprineti prevenciji smeštaja korisnika u ustanove ili pak omogućivanju njihovog lakšeg prelaska iz ustanove nazad u zajednicu.

Literatura

Brown, N. (2004). *Psychoeducational groups, process and practice*, New York: Brunner-Routledge.

Deklaracija o mentalnom zdravlju za Evropu (2005). *Suočavanje sa izazovima, građenje rešenja*, Finska, Helsinki: SZO.

Karpman, S. (1971). „Options“, *TA Jurnal* 1,I, 79-87.

Kodžić, D., Mijalković Blagojević, A. (2007). „Ako bi ti rekli da možeš ponovo da biraš...“, Beograd: DOB.

Savjak, N. (2002.). *Postvencija mentalnih poremećaja*, Klinička psihologija, Katedra za Kliničku psihologiju i Futura publikacije.

Steiner, C. (1997). *Achieving emotional literacy*, London: Bloomsbury Publishing Plc.

Vlajović, J.(2002.). *Prevenција mentalnih poremećaja*, Klinička psihologija, Katedra za Kliničku psihologiju i Futura publikacije.

POSSIBILITIES OF PREVENTIVE AND COUNSELING WORK WITH YOUTH IN CRISIS WITHIN CULTURAL INSTITUTIONS

Kristina Brajović Car, Marina Hadži Pešić

Abstract

Counseling section of Belgrade Youth Cultural Canter (DOB) prominent cultural institution covering the broad spectrum of activities, in the last two years included in its regular program something that can be named social therapy, precisely psychoeducational groups.

The project, described in this article, has been designed to have as its primary goal the development of a model for cooperation between mental health experts and youth

Kristina Brajović Car, Marina Hadži-Pešić

educational and cultural institutions, like Belgrade Youth Cultural Center. The current activities can be summarized as a way of positive psychological practice that does not diagnose nor stigmatize. One of the long term objectives of this project is to educate the public and involve the local cultural institutions, especially through establishment of community centers, in the process of social inclusion and deinstitutionalization of mental health services and transformation of the national social welfare and public health politics

Key words: psychoeducational practice, primary prevention, community counseling and psychotherapy, process of deinstitutionalization.

UDK 159.922.8 : 004.738.5

Snežana Vidanović

Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Niš

VIRTUELNA KULTURA I FORMIRANJE IDENTITETA ADOLESCENATA

Rezime

Takozvana "virtuelna kultura" izražena kroz e-mail, diskusione forume i "četovanje" danas je u velikoj meri deo odrastanja i formiranja identiteta adolescenata. Takva kultura može omogućiti proširivanje pojma selfa kroz istraživanje, izražavanje i igranje sa različitim personifikacijama. Takođe, ona je deo uspostavljanja novih komunikacija i relacija različitih stepena intimnosti i može uticati na definisanje selfa. Priroda interneta dopušta anonimnost, može redukovati različite strahove i inhibicije i olakšati eksperimentisanje sa različitim aspektima identiteta adolescenata. U mnogim slučajevima virtuelni identitet adolescenata prisutan u internet komunikaciji je nestrukturisan i prolazan, i u osnovi može predstavljati vid odbrambenog ili adaptivnog funkcionisanja. Međutim, ponekada neki bitni aspekti tog identiteta mogu biti primenjeni u stvarnom životu i predstavljati potencijalni rizik adekvatne psihološke integracije adolescenata.

Ključne reči: identitet, virtuelna kultura, adolescencija.

Postoje zajednice u kojima se razmenjuje znanje, daje međusobna emotivna podrška, zaljubljuje se, prepire, vode stručne diskusije, ugovara trgovina, prave planovi, pretresaju ideje, ogovara, svađa se, pronalaze prijatelji, igra se, flertuje, rađaju se kreativne zamisli. Kako kaže Rheingold (1993), pripadnost ovoj zajednici ne određuje se mestom boravka, nego je pripadnost zasnovana na osećanjima. Ono što ih čini potpuno različitim u odnosu na druge ljudske zajednice jeste to što u njima izostaje čulni kontakt sa drugim – osobe ne mogu međusobno da se vide, dodirnu, čuju, osećaju miris... Naravno, govorim o virtuelnoj realnosti koja, gotovo zastrašujuće brzo, ulazi u stvarni život, ili je već njegov deo. Svedoci smo da je silovit tehnološki napredak u oblasti komunikacije otvorio novi domen u socijalnoj interakciji. Danas je moguće, iz privatnosti sopstvenog doma, ponuditi neku ideju stotinama ili hiljadama ljudi i dobiti gotovo trenutno povratnu

informaciju o tome (znamo da trenutni odgovori druge osobe snažno oblikuju tok iznošenja, posebno, intimnih informacija zahvaljujući stalnom prisustvu paralingvističkih aspekata komunikacije). To se suštinski razlikuje od uobičajene međuljudske interakcije i pitanje je koliko smo u stanju da pratimo i asimiliramo tako izuzetno brze promene. Da li nas ovaj proces u psihološkom smislu menja kao ljude i da li je osnovana izvesna zabrinutost ili zebnja koja se javlja kod nekih od nas?

Iako sajberprostor dele ljudi različitog pola, obrazovanja i uzrasta, značajnu većinu čine adolescenti. Po nedavnim podacima APP-e (Suler, 2003), u Americi 75-90% adolescenata koristi internet. Nemam precizne podatke o stanju u Srbiji, ali dopadalo se to nama ili ne, sadašnja i buduća generacija adolescenata jednim delom formiraće svoj identitet i pod uticajem tzv. "virtuelne kulture" izražene kroz e-mail, diskusione forume, "četoavanje", interaktivne igre...

Psihološke odlike virtuelnog prostora

Suprotno od realnog sveta u kome je sve teže uspostaviti istinsku bliskost, u virtuelnom prostoru je dvadeset četiri sata dnevno moguće naći ljude raspoložene da budu sa vama i razmenjuju osećanja, želje, ideje, fantazije. Ipak, taj međusobni odnos zasnovan je na nešto drugačijim osnovama. Nesumnjivo da se u tom novom prostoru koji se vrtoglavo širi, zadovoljavaju neke od bazičnih ljudskih potreba (pre svega za kontaktom), na koje savremeni način života najčešće ne pruža pravi odgovor.

U mnogim aktivnostima na internetu u koje su uključeni adolescenti, postoji anonimnost osoba u komunikaciji. Ovo može proizvesti umanjeње lične odgovornosti što povlači za sobom, kako navodi Golčevski (Golčevski, 2004) "seriju psiholoških i bihejvioralnih efekata: oslobađanje od ustaljenih normi socijalne interakcije i sledstveno veću spontanost komunikacije; redukovanje različitih strahova i inhibicija; prostor za dodatni uticaj intrapsihičkih faktora na način na koji se ljudi predstavljaju drugima i na koji druge opažaju".

Relacije koje se uspostavljaju preko interneta možemo shvatiti kao vid transfernog odnosa (Suler, 2002). Na primer, internet romana, prisutna ne samo u adolescentskom uzrastu, čak iako sadrži jasno prepoznate elemente fantazmatskog, može biti u sklopu razvoja ličnosti. Kada osobe razmene

slike, razgovaraju telefonom i na kraju se sretnu, oni su često iznenađeni kako realna osoba često ne odgovara slici koju su oni razvili u svojoj glavi. U mnogim slučajevima susret menja transferne reakcije.

Kako je doživljaj druge osobe često zasnovan samo na tekstu, ograničen napisanim rečima, ovako zasnovan odnos zasićen je brojnim projekcijama različitih želja, fantazija i strahova u, skoro po pravilu, maglovite obrise osobe iz virtuelne realnosti. Inače, Mckena i Bargh (2000) smatraju da u virtuelnim interakcijama, u odnosu na realne, ima znatno više neprijateljstava, agresivnih odgovora i nekonformizma.

Takođe, lingvisti nam skreću pažnju da internet na potpuno nov i dosad nezabeležen način menja ono što se znalo o govornom i pisanom jeziku, što posredno ukazuje i na eventualne promene na psihološkom planu. Na primer, Radić-Bojanić (2007), analizirajući korpus na engleskom i srpskom jeziku elektronskih pričaonica (chat-rooms), zaključila je da ta komunikacija mnogo više liči na govor nego na pisanje, naročito zbog velike emotivne uključenosti, koja je neminovna. Rečenice su najčešće proste, izostaje indirektan govor, ima dosta skraćenica (zar i svakodnevni govor mladih ne poprima sve više slična obeležja?!). Pomenimo i zapaženje Prčića (prema Radić-Bojanić, 2007) da nepotrebni i pogrešno korišćeni anglicizmi velikim delom pripadaju angloCOOLturi mladih.

Postoje softveri (npr. MUD) koji svoje korisnike vode u simulirane svetove iz mašte, najčešće kroz "igranje uloga". Na taj način moguće je proživljavati sopstvene fantazije, ali i deliti ih sa drugima koji aktivno reaguju setom sopstvenih potreba, želja, projekcija. To je posebno značajno kada govorimo o adolescentskom uzrastu na kome se mnogi unutrašnji nesvesni sadržaji prorađuju na fantazmatskom nivou.

Zbog čega je internet blizak adolescentima?

John Suler (Suler, 2003), koji dugi niz godina sa psihoanalitičkog stanovišta pokušava da razume i objasni ovu novu (virtuelnu) realnost, odgovor je potražio u nekim, često nesvesnim, potrebama i motivima adolescenta. Preko interneta je za adolescente moguće:

- Eksperimentisanje sa identitetom i istraživanje različitih aspekata ličnosti;
- Zadovoljavanje potreba za intimnošću i pripadanjem jer internet pruža kontakt sa gotovo neograničenim brojem ljudi i grupa različitih vrednosti, interesovanja, crta ličnosti;
- Prorađivanje imaginarne i stvarne separacije od roditelja;
- Abreagovanje izvesnih konfliktnih situacija;
- Sticanje novih veština preko ovladavanja kompjuterskom tehnologijom;
- Dobijanje neograničenog pristupa veoma različitim informacijama. Treba napomenuti da u isto vreme neke informacije koje su adolescentu dostupne, mogu predstavljati potencijalni rizik za normalan razvoj (npr. pornografija, narkotici, do gotovo apsurdnih ili zastrašujućih recepata kako napraviti bombu ili izvršiti suicid). Sloboda informacija nosi pred sobom odgovornost suočavanja i sa tim problemom;
- Interkulturalno učenje;
- Istraživanje socijalnih veština. Pored nesumnjivo pozitivnog efekta, anonimnošću koju pruža internet otvara se mogućnost da se mnoge socijalno neprihvatljive želje i potrebe adolescenata zadovolje.

Svakako da u odnosu na pojedine adolescente (mladjeg uzrasta, stidljive, anksiozne) možemo govoriti o dezinhibišućem efektu virtuelne komunikacije. Faktori koji leže u osnovi dezinhibicije su, po Willardu (1997), izostanak afektivnog feedbacka, smanjeni rizik od kazne, novo okruženje, nova pravila drugačija od realnih. Nesporno je i da virtuelna realnost daje priliku za istraživanje i ispunjenje različitih seksualnih želja i fantazija. Dodala bih i da visoko emocionalno investiran kompjuter pojedinim adolescentima nudi mogućnost prorade straha od intimnosti, bliskosti. Pogotovo što često te bojazni simultano prati strah od samoće i odbacivanja.

Mada su navedene potrebe i motivi važni u razumevanju razvoja te nove internet generacije, čini se da više od svega adolescenti ulaze u virtuelnu realnost zato što samo uključivanje u nju daje mogućnost formiranja grupa (različitih po strukturi i obeležjima), sticanja novih prijatelja i zadovoljavanja tako neophodne potrebe za pripadanjem. Ne

treba posebno naglašavati koliko je doživljaj pripadnosti određenoj grupi izuzetno značajan tokom procesa formiranja identiteta adolescenata. Kako je, ipak, takav odnos zasnovan na nešto drugačijim osnovama, veruje se da mnoga stečena prijateljstva preko interneta imaju kvalitet površnosti, prolaznosti, artifičijelnosti i pitanje je da li su u stanju da zadovolje adolescentsku potrebu za sigurnošću, poverenjem, bliskošću, lojalnošću (Kraut et al., 1998). Postoje i suprotna gledišta (Whitty, 2002) koja sugerišu da je kroz internet komunikaciju moguće ostvariti istinski bliske relacije.

Identitet adolescenta i internet

Znamo da je istraživanje i eksperimentisanje centralno za adolescentski razvoj jer, između ostalog, omogućava preispitivanje identifikacija nastalih u ranijim periodima. Sherry Turkle (1995) virtuelni prostor naziva "laboratorijom identiteta" u kojoj se eksperimentiše sa konstruisanjem i rekonstruisanjem selfa. Internet pruža mogućnost osobama da prikažu sebe na različite načine. To mogu biti neznatne promene identiteta, ali i ozbiljni eksperimenti sa identitetom u vidu promena starosnog doba, delova naše prošlosti, crta ličnosti, fizičkog izgleda, čak i pola.

Golčevski (2004) navodi da ti "novokomponovani", virtuelni identiteti nisu uvek, naravno, u potpunosti definisani. To nisu paralelne ličnosti koje se stvaraju, naizmenično, po želji ili potrebi, aktivirajući neku od njih. Mada ima i takvih slučajeva, modaliteti u kojima se ovaj fenomen multipliciranja identiteta jedne iste osobe javlja, veoma su raznoliki i tiču se bogatstva mogućnosti koje u ovom smislu sajberprostor nudi, koliko i odlika same osobe koja ih stvara. U virtuelnoj realnosti se mnogo od onoga na čemu nečiji identitet počiva neprekidno ogleda u drugom, u mnoštvo drugih, i biva prihvaćeno ili negirano.

Može se reći da je, generalno, preko raznolikih internet aktivnosti moguće ostvariti proširivanje pojma selfa kroz istraživanje područja identiteta koja nisu ispoljena u realnom svetu. Takođe, u virtuelnoj realnosti se uspostavljaju nove komunikacije i relacije različitih stepena intimnosti što posredno utiče na definisanje selfa. Postoji i mišljenje (Golčevski, 2004) da „između 'on-line' i 'of-line' identiteta jedne iste osobe postoji značajna razlika, te da sajberprostor sa svojim specifičnostima izaziva kod njegovih posetilaca određenu fragmentaciju ličnosti, stvaranje većeg broja labavo

utemeljenih, za određenu svrhu specijalizovanih, za određenu nameru i kratkotrajnu upotrebu oformljenih identiteta”. Pomenimo i da učesnici u toj „druvoj realnosti” svoj identitet iskazuju jedino kroz svoje reči i stoga odgovornost za reči i postupke može biti smanjena. To može biti jedan od razloga zašto neki učesnici za sebe biraju identitete koji malo ili ni malo ne odgovaraju njihovoj stvarnoj ličnosti.

Smatram da i medijum koji najčešće biramo na internetu (e- mail, četovanje, diskusione grupe, multimedijalna interakcija) može biti blisko povezan sa stepenom integracije ili disocijacije identiteta i sa stepenom u kome osoba prikazuje stvarni ili imaginarni self. Naravno, pri sagledavanju ovog aspekta treba uzeti u obzir uzrast korisnika kao relevantan faktor. Pitanje identiteta ima specifično značenje kada govorimo o periodu adolescencije. Kao i mnoge značajne objekte u prethodnom razvoju, adolescent katektira svoj kompjuter različitim pulzijama i kroz proces idealizacije, identifikacije sa velikim moćima koje kompjuter potencijalno ima, adolescent zadobija osećaj sigurnosti, moći i uspešnosti. Posredno, to može imati funkciju jačanja osećaja identiteta. Postoje i ekstremni slučajevi kada kompjuter predstavlja bazični oslonac nečijeg identiteta i kvar te moćne mašine može izazvati doživljaj izdaje, gubitka, naizgled paradoksalne ljutnje ili tuge.

Za izvesne adolescente kompjuter na neki način predstavlja ekstenziju sopstvene ličnosti, u isto vreme substitut dobrog prijatelja, ponekada mlađeg, prepametnog brata koji zahteva posebnu negu i pažnju. S pravom se može govoriti o uspostavljanju specifičnog transfernog odnosa sa kompjuterom. Ako adolescenti eksperimentišu sa novim identitetom na internetu, u slučaju da stvari postanu neprijatne, oni jednostavno mogu da se isključe (diskonektuju). Anonimnost podstiče adolescente da govore o sebi i ličnim problemima o kojima ne bi rado govorili u stvarnom životu. Stvaranje *bloga* ili *ličnog web pagea* može predstavljati vrstu ogledanja, nalaženja odgovora na pitanje ko sam ja i kakav želim da budem. U “on-line” imaginarnom svetu i igrama adolescenti eksperimentišu sa različitim vrstama imaginativnog identiteta koji izražavaju njihove skrivene želje, potrebe i strahove. Pod idealnim okolnostima, oni mogu naučiti nešto o sebi od osoba koje sami oblikuju. Ili, u manje povoljnim okolnostima, radi se samo o acting-outu.

Larrain i saradnici (Larrain, Zegers i Trapp, 2007) smatraju da se osećaj onipotencije uvećava jer internet stvara iluziju da mi imamo kontrolu, da se možemo isključiti iz komunikacije kada želimo i ponuditi neki drugi imaginarni self. Adolescenti koji na internetu netačno prikazuju svoje godine, izgled, rasu i pol, najčešće sebe ne doživljavaju kao prevarante, već pre kao istraživače ili eksperimentatore. Bargh i njegove kolege (2002) tvrde da je takvo ponašanje u skladu sa neophodnošću mladih ljudi da izraze „pravi self”, odnosno, one aspekte selfa koje nije lako ispoljiti pred drugima.

Što se tiče pola, eksperimentisanje sa identitetom na internetu mnogo je prisutnije kod mladića, što se jednim delom može objasniti nešto složenijim procesom formiranja identiteta kod mladića. Generalno, muškarci znatno češće na internetu eksperimentišu sa ženskim identitetom. Verujem da su razlozi za to mnogostruki i uslovljeni individualnim i socijalno-kulturološkim specifičnostima. Prihvatanje identiteta suprotnog pola moguće je razumeti i kao priliku za izražavanje izvesnih femininih obeležja koja su, najčešće usled socijalnih stereotipa, skrivena ili manje prisutna u funkcionisanju muškaraca u realnom svetu. Takođe, biranje ženskog identiteta u virtualnoj realnosti kod mladića može biti u sklopu istraživanja muško-ženskih relacija (da bi se eventualno uspostavila dominacija i kontrola, na primer), izražavanja svesnih ili nesvesnih homoseksualnih tendencija ili, znatno ređe, poremećaja polnog identiteta adolescenata. Značajne pokazatelje o strukturaciji polnog identiteta pruža analiza *avatara*¹² koje mladići i devojke biraju u virtuelnoj komunikaciji.

Intenzivno korišćenja interneta, posebno u primarnoj ulozi upoznavanja novih osoba, stvaranja novih relacija, pretežno je vezano za period rane i srednje adolescencije. Uskoro će biti potpuno primereno nazvati ih internet adolescentima. Po svemu sudeći, pozna adolescencija i njen završetak uslovno podrazumeva da se menja i sam kvalitet virtuelne komunikacije. Jedna tridesetogodišnjakinja mi je rekla da je četovanje postalo dosadno i prilično besmisleno, da sada ono služi uglavnom kao kontakt sa prijateljima rasutim po svetu.

¹² Avatori su slike, crteži ili vizuelne predstave koje korisnici interneta biraju da bi sebe predstavili

Iznela bih i zapažanja koja već zadiru u određene oblasti psihopatološkog funkcionisanja i samo posredno se odnose na samo razmatranje formiranja identiteta kod adolescenata. Tako, klinička istraživanja (Suler, 2003) ukazuju da postoji specifičan kognitivni stil i obeležja ličnosti kojima je moguće objasniti zašto se bira ili odbacuje određeni tip internet aktivnosti. To su više razmišljanja ili otvorena pitanja na koje će, uverena sam, potpunije odgovore dati buduća istraživanja. Na primer:

- Da li anonimnost i slobodan pristup na internetu ohrabruje osobe sa psihopatskim obeležjima ličnosti?¹³
- Da li osobe sa disocijativnim poremećajem ličnosti teže ka izolaciji virtuelnog života od stvarnog? Da li zbog toga postoji kod nekih pojačana težnja ka formiranju multiplih virtualnih identiteta?
- Da li šizoidne ličnosti dodatno privlači redukcija intimnosti zbog anonimnosti prisutne u virtuelnoj realnosti?
- U kojoj meri brza, simultana komunikacija sa mnogobrojnim osobama prati potrebe ličnosti sa dominantno maničnim obeležjima?
- Da li, generalno, ličnosti sa opsesivno-kompulzivnim crtama uz pomoć kompjutera uspostavljaju pojačanu kontrolu u socijalnim relacijama i nad okolinom?
- Da li osobe sa histeričnim crtama ličnosti imaju još jednu priliku gratifikacije potrebe za teatralnošću kroz učešće u mnogobrojnim internet grupama?
- Da li beskraju argumentaciju u diskusionim grupama u nekim slučajevima možemo razumeti kao izraz pasivno-agresivnih obeležja ličnosti?

Pitanja su mnogobrojna, ali će silovit tehnološki napredak u oblasti komunikacije sigurno sve više suočavati kliničare i sa tom novom oblašću proučavanja i delovanja.

Završna razmatranja

Adolescencija je period intenzivne interakcije sa ljudima i idejama. U mnogim slučajevima virtuelni identitet adolescenta koji je prisutan u internet komunikaciji je nestrukturisan i prolazan i u osnovi može

¹³ Pre svega imam u vidu mnogobrojne hakere koji su najčešće adolescentskog uzrasta

predstavljati vid odbrambenog ili adaptivnog funkcionisanja. Međutim, ponekada važni aspekti tog identiteta mogu biti primenjeni u stvarnom životu i, u slučaju nekih adolescenata, to može predstavljati potencijalni rizik adekvatne psihološke integracije. Pre svega mislim na važnost integracije komponenata selfa. Svakako da objedinjavanje različitih komponenata internetskog i realnog identiteta i stvaranje balansa i harmonične celine jeste neophodan uslov adekvatnog mentalnog funkcionisanja.

Zanimljivo pitanje koje se tiče budućnosti interneta je da li će ljudi želeti da u većoj meri koriste audio i video tehnologiju. Da li će želeti da drugi dožive njihov identitet na isti način kao što se to dešava pri kontaktu sa neizbežnim paralingvističkim aspektima komunikacije? Ili će, pak, preferirati alternativne komunikacione puteve da bi izrazili svoj identitet na nov i drugačiji način?

Ljudska bića, po svojoj prirodi, stalno tragaju za novim načinima da sebe izraze i uspostave relacije sa drugim, nalaze nove medije za kreativne aktivnosti, proširuju granice svesti, imaju težnju da pomognu drugima. Na neki način, internet može biti mesto gde je to moguće ostvariti. Možemo razmišljati o virtuelnoj realnosti na mnogo načina, iz različitih uglova. U Vinikotovom smislu reči, tu „drugu realnost” moguće je shvatiti kao prostor za igru – igranje sa idejama, relacijama i ličnim identitetom u oblasti negde između selfa i drugih, u oblasti kreativnosti, razvoja selfa i možda self-transcendencije.

Virtuelna realnost jeste psihološki prostor, proširenje korisnikovog intrapsihičkog prostora. Koristeći psihoanalitičke termine, može se reći da odnos kompjuter-čovjek kreira tranzicionalni prostor – jednu međuzonu između selfa i drugih gde su identifikacije, delimične identifikacije, internalizacije i unutrašnji objekti u stalnoj interakciji (Turkle, 1995). Kompjuter se može doživeti kao objekt na granici između selfa i ne-selfa. I ne samo tako, verujem da u izvesnom smislu koncept telesnog Ja možemo sagledati i kroz specifičnu emocionalnu relaciju koju pojedine osobe uspostavljaju sa “objektom moći i lepote” (kako se često doživljava kompjuter). Prihvatljivo je i stanovište Hollanda (prema Suler, 2003) koji smatra da neki modusi internet aktivnosti predstavljaju vid regresije, ja bih dodala – i regresije u službi Ega.

Sherry Turkle (1995) s pravom tvrdi da virtuelna kultura nameće psihoanalitičkoj teoriji novo polje razmatranja – uspostavljanje relacija sa novom vrstom „objekata”. Ti „objekti” sve više postaju kompjuteri sa kojima se uspostavlja bliska emotivna veza, takođe, tu su i tehnički sve savršenije igračke dece koje „intuitivno” prate detetove potrebe. Znamo da se za psihoanalizu do sada „objekt” odnosio obično na ljudsko biće. Internet je postao moćna metafora za doživljaj selfa kao višestrukog, raširenog, "time-sharing" sistema. Na taj način self postoji u više realnosti/svetova i uključen je u različite uloge u isto vreme.

Uz pomoć nove tehnologije sve češće srećemo kreirane simulacije koje izgledaju realno (moj tekst procesor daje nostalgичni zvuk kucanja koji me je godinama pratio na pisačkoj mašini *Smith Corona*). Ali, da li ima mesta bojazni da će, jednog dana, biti teško razlučiti šta je realno, a šta virtuelno, razlikovati self od kao-da-selfa, sećanja od kao-da sećanja. Jedna ispitanica u istraživanju o doživljavanju u virtuelnim zajednicama kaže da su "stvarniji od (njenog) stvarnog života" (Turkle, 1995, str. 10). I, ponovovila bih isto pitanje sa početka rada. Da li nas virtuelna kultura u psihološkom smislu menja kao ljude i da li je osnovana zabrinutost ili zebnja koja se javlja kod nekih od nas?

Literatura

- Burgh, J. McKena, K., Fitzimons, G. (2002). Can you see real me? Activation and expression of the "True self" on the Internet, *Journal of the Social Issues*, 58, 33-48.
- Golčevski, N. (2004). Identitet, *E-volucija*, br. 7. www.bos.org.yu/cepit
- Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukhopadhyay, T., Scherlis, W. (1998). Internet Paradox: A Social Technology that reduces Social Involvement and Psychological Well-being?, *American Psychologist*, 53, 9, 1017-1031.
- Mckena, K., Bargh, J. (2000). Plan 9 for cyberspace: the implications of the internet for the personality and social psychology, *Personality and Social psychology Review*, 4, 57-75.

- Larraian, E., Zegers, B., Trapp, A. (2007). Do adolescents compromise their identity when chatting on the internet? *International Journal of applied psychoanalytic studies*, 4, 2, 91-109.
- Radić-Bojanić, B. (2007). Neko za chat?! Diskurs elektronskih ćaskaonica na engleskom i srpskom jeziku, Novi Sad, Filozofski fakultet: Futura publikacije.
- Rheingold, H. (1993). *Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. www.well.com/user/hlr/vcbook
- Suler, J.R. (2002). Identity management in cyberspace, *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 4:455- 460.
- Suler, J. R. (2003). The psychology of cyberspace [Online]. Available: www.rider.edu/suler/psycyber/psycyber.html.
- Turkle, S. (1995): *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*, New York: Simon & Schuster.
- Whitty, M. (2002). Liar, Liar! An Examination of how open, supportive and honest people are in chat rooms, *Computers in Human Behavior*, 18, 343-352.
- Willard, N. Moral development in information age. www.tigget.uic.edu/-InucciMoralEd/articles/willard.html

Snežana Vidanović

VIRTUAL CULTURE AND THE FORMATION OF ADOLESCENT IDENTITY

Snežana Vidanović

Abstract

So-called 'virtual culture' manifest in email, discussion groups and Internet chatting has by and large become part and parcel of the process of growing up and the formation of adolescent identity. Such culture makes it possible for one to extend the concept of the self through investigation, expression and toying with different personifications. New communications and relations of different degrees of intimacy that may also contribute to a new definition of the self are established. The Internet allows anonymity, it can reduce fears and inhibitions and alleviate the tensions in experimenting with different aspects of adolescent identity. In many cases the virtual identity of an adolescent during the communication on the Internet is unstructured and transient, and can actually represent some kind of defensive or adaptive functioning. However, from time to time, some essential aspects of that identity may be act up in real life and become a possible hazard to a propitious psychological integration of adolescents.

Keywords: identity, virtual culture, adolescence, Internet.

RAD JE NASTAO U SKLOPU PROJEKTA 149062D KOJI FINANSIRA
MINISTARSTVO ZA NAUKU I TEHNOLOŠKI RAZVOJ RS

UDK 159.922.8

Milica Tošić¹⁴, Natalija Dimitrijević¹⁵, Dušan Todorović¹⁶
Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Niš

ČINIOCI ZNAČAJNI ZA SAMOPOŠTOVANJE ADOLESCENATA

Rezime

Održanje i poboljšanje samopoštovanja opisano je kao fundamentalna ljudska potreba. Samopoštovanje visoko ili nisko utiče ne samo na školski uspeh, doživljaj stresa, devijantno ponašanje u adolescenciji, već i na različito doživljavanje emocionalnih iskustava, strategije rešavanja problema, partnerske odnose. U adolescenciji razvoj osećanja sebe i predstave o sebi se intenzivira, a to nije uvek praćeno zadovoljstvom. Tokom ovog perioda varijacije samopoštovanja nisu neobična pojava. Brojni činioci značajni su za razvoj samopoštovanja.

Rezultati istraživanja pokazuju da su za razvoj samopoštovanja značajni: afektivna atmosfera, komunikacije, interakcija i toplina u porodičnim odnosima, kako među samim roditeljima tako i u njihovim odnosima sa decom, kao i prihvaćenost, odnosno neprihvaćenost od strane vršnjaka u razredu. Statistički značajna, i najviša korelacija sa samopoštovanjem adolescenata dobijena je na stavkama koje se odnose na materijalni status.

Ključne reči: samopoštovanje, socio-ekonomski status, porodični odnosi, prihvaćenost od strane vršnjaka.

Teorijski okvir

Najčešće se adolescencija definiše kao prelazni period između detinjstva i odraslog doba u kome dolazi do intenzivnog rasta i sazrevanja, fizičkog i psihičkog.

Prema klasifikaciji Svetske zdravstvene organizacije iz 1980. godine adolescencija je period između 10. i 19. godine starosti, mada je kasnije ta

¹⁴ e-mail: psi736@yahoo.com

¹⁵ e-mail: natalija745@yahoo.com

¹⁶ e-mail: enterprise.dt@gmail.com

Snežana Vidanović

ista organizacija predložila da se za gornju granicu uzme tek 24. godina starosti.

Socijalni psiholozi misle da je zadatak adolescencije preuzimanje polnih i profesionalnih uloga.

Ego psiholozi podvlače značaj doživljavanja procesa individuacije-separacije.

Prema mišljenju Eriksona, suštinski zadatak adolescencije je formiranje identiteta. Osnovni problem u genezi identiteta je : *ko sam, koliko vredim, gde pripadam, ko želim da postanem...* Identitet se uspostavlja kad osoba sebe doživljava kao izdvojenu osobu u odnosu na druge, sa jedinstvenim sklopom potreba, motiva i sistema vrednosti, pri čemu su svojstva i doživljavanja integrisana i povezana u sistem (Erikson, prema Todorović, 2005).

Identitet se uobličava na taj način što osoba koristi mentalne funkcije pri stvaranju jasne slike o sebi i položaju u kome se nalazi, a ukupan doživljaj sebe u značajnoj meri je rezultat i slike koju drugi imaju o nama. Predstava o sebi biće toliko pozitivnija ukoliko osoba manje odstupa od prosečne individue u sredini.

Identitet sadrži afektivne i kognitivne komponente. Po Dejmonu, kognitivne čine samorazumevanje, a afektivne samopoštovanje. Afektivni elementi su sopstvena pozitivna i negativna osećanja prema sebi (Damon, prema Todorović, 2005).

Samopoštovanje je usko povezano sa verovanjem u sopstvenu efikasnost i osećajem kontrole nad sopstvenom sudbinom. Bazično poverenje ili nepoverenje koje se razvija još u prvoj godini, prema Eriksonovom mišljenju prožima samopoštovanje osobe tokom čitavog života. Visoko samopoštovanje, koje se manifestuje još u prvim godinama života jedan je od najboljih indikatora stabilnog mentalnog zdravlja u kasnijim godinama. Otvorena komunikacija između dece i roditelja u porodici, demokratsko odlučivanje i podržavanje emocionalne ekspresije su uslovi kojima se neguje pozitivno samovrednovanje.

Na samopoštovanje osobe utiče i celokupno samopoštovanje porodice kao celine. Neke porodice sebe precenjuju, a neke potcenjuju. Iz ovakvih porodica se ne može poneti realna samoprocena i procena svoje porodice.

Osećanje sopstvene vrednosti zavisi od toga koliko smo značili najbližim osobama u svojoj okolini. Bezuslovno prihvatanje adolescenata od strane roditelja pruža osećaj sigurnosti i zaštićenosti na putu traganja za sopstvenim identitetom.

Svest o sebi čini dinamičku komponentu ličnosti i utiče na njeno mišljenje, osećanja i ponašanje.

Samovrednovanje je evaluativni deo slike o sebi koji se izražava u pozitivnim i negativnim osećanjima prema sebi samom i ukazuje na stepen u kome osoba veruje za sebe da je značajna i vredna.

Samopoštovanje je psihološki konstrukt koji u psihologiju uvodi MekDugal razradjujući svoju teoriju o instiktima (bekstva, roditeljskom..) (McDougall, prema Todorović, 2005).

U adolescenciji razvoj osećanja sebe i predstave o sebi se intenzivira, a to nije uvek praćeno zadovoljstvom. Tokom ovog perioda varijacije samopoštovanja nisu neobična pojava. Predstava o sebi na ovom uzrastu nosi obeležja kognitivnog razvoja. Brojne, često kontradiktorne predstave o sebi ne mogu se odmah integrisati što izaziva zbunjenost i konfuziju. Saznajni razvoj omogućava komparaciju sa drugima što može biti i izvor unutrašnjih povreda, jer poredjenje može ići na štetu sopstvenog samovrednovanja.

Pored mnogih drugih izvora konflikata u adolescenciji, značajno područje konflikata predstavlja i stvarno ili zamišljeno povredjivanje samopoštovanja. Mladi su izuzetno osetljivi na svoju predstavu o sebi, odobravanje ili neodobravanje drugih ima ogromnu važnost.

Mladom čoveku je potrebna pažnja. Ako roditelji nemaju dovoljno vremena da mu posvete punu pažnju, on može ostati nesigurnan, jer vidi da je sve drugo važnije od njega i može oformiti komponente negativne slike o sebi i nisko samovrednovanje. Od toga kakvu sliku adolescent ima o sebi zavise svi njegovi izbori, odluke, izbori prijatelja, škole, karijere, partnera.

Snežana Vidanović

Najveće bogatstvo koje mladi mogu poneti iz roditeljskog doma je pozitivna slika o sebi u koju je utkana ljubav roditelja.

Mladi su takodje, po pravilu, nezadovoljni sobom, pre svega telom koje se menja i koje nikada nije onakvo kakvo bi oni želeli. Sumnjaju u svoju pamet, svoje sposobnosti, neadovoljni su pozicijom u grupi vršnjaka, statusom u porodici. Usled toga im lako opada samopouzdanje i samopoštovanje, što predstavlja dinamičan odnos za svakog adolescenta.

Popularnost medju vršnjacima, telesni izgled, školski uspeh su značajni domeni samovrednovanja na prelasku iz kasnog detinjstva u pubertet. Mnoga istraživanja potvrđuju da su u adolescenciji telesni izgled i omiljenost najznačajniji činioci globalnog samopoštovanja. Telesne promene koje mogu biti vrlo drastične i neujednačene tokom adolescencije izazivaju i neujednačenost samopoštovanja kroz ceo taj period.

Održanje i poboljšanje samopoštovanja opisano je kao fundamentalna ljudska potreba. Ovaj motiv povezan je sa motivom da predstavimo sebe u što boljem svetlu pred drugima, jer pozitivna reakcija drugih opet značajno doprinosi našem daljem samovrednovanju. Samopoštovanje visoko ili nisko utiče ne samo na školski uspeh, doživljaj stresa, devijantno ponašanje u adolescenciji, već i na različito doživljavanje emocionalnih iskustava, strategije rešavanja problema, partnerske odnose.

Osobe sa visokim samopoštovanjem su manje osetljive na kritiku i neuspeh jer ih ne doživljavaju kao pretnju, takodje, one lakše podnose stresne situacije jer imaju vere u svoje sposobnosti, osećaj kontrole i optimizma. Takve osobe se trude da gospodare situacijom što sve smanjuje negativne emocije, one preuzimaju aktivnosti orijentisane na problem, dok osobe sa niskim samopoštovanjem izražavaju samosažaljenje i potrebu za podrškom.

Kao što znamo, na početku razvoj svesti o sebi nije odvojen od celokupnog fenomenološkog polja deteta u kome roditelji jesu vodeće figure. Kroz najranije introjekcije, identifikacije i reakcije roditelja formira se detetova predstava o sebi.

Jedno od prvih istraživanja o tome kako način nege i podizanja dece utiče na njihovo samopoštovanje na uzrastu petogodišnjaka realizovano je

1951. Sirs, Makobi i Levin su pronašli da je toplina jednog ili drugog roditelja bila povezana sa visokim nivoom samopoštovanja na uzrastu od 12 godina i kooperativnom interpersonalnom silom na uzrastu od 23 godine.

Mekkliland, Franc i Vajnberger 1991. su pre svega pokazali da je emocionalna toplina oca povezana sa socijalnom prilagodjenošću u odraslom dobu. Emocionalno hladan odnos prema detetu povezan je sa osećanjem depresije i nedostatkom zadovoljstva kod normalne odrasle populacije i delikvencijom u detinjstvu.

Sirsovo istraživanje obuhvatalo je šest aspekata porodičnih odnosa: permissivnost, podešavanje porodici, orijentaciju prema odgovornosti, dominantnost u odnosu otac – majka, roditeljska toplina i prihvatanje. Dečaci sa višim samopoštovanjem su dolazila iz manjih porodica, bila su ranije rođena u odnosu na drugu decu u porodici, odnosi sa roditeljima su bili topli (Sears, prema Todorović, 2005).

Kupersmit pokazuje da je nisko samopoštovanje zastupljeno kod dečaka čiji roditelji potenciraju poslušnost, podešavanje prema drugim ljudima, bespomoćnost i uslužnost. Prosečno samopoštovanje imaju dečaci čiji roditelji imaju nizak nivo aspiracije za svoju decu, zaštitnički se ponašaju i lako praštaju svojoj deci. Visoko se pak sreće u porodicama gde su uloge i ponašanja jasno definisani (Coopersmith, prema Todorović, 2005).

Rozenberg je 1965. godine sproveo istraživanje i utvrdio je da je visoko samopoštovanje povezano sa bliskim odnosima adolescenta sa ocem. Indiferentno ponašanje roditelja imalo je najlošiji uticaj na samopoštovanje. Najviše samopoštovanje pokazivali su oni roditelji koji su pružali podršku njihovim naporima vezanim za postignuće.

Masen je na primer ustanovio da su dečaci čiji očevi pokazuju manju afektivnu toplinu nesigurniji, imaju manje poverenja u ljude i slabije su prilagodjeni (Mussen, prema Todorović, 2005). Prema Harisovim i Hauardovim rezultatima emocionalno zanemarivanje sa očeve strane vodi negativnom samovrednovanju, dok zanemarivanje majke stvara potrebu za podrškom van porodičnog kruga, ali nema bitnog uticaja na procenjenju vrednost samopoštovanja (Haris & Howard, prema Todorović, 2005).

Snežana Vidanović

Piorkowska-Petrović smatra da što majke i očevi pružaju više ljubavi i zaštite svojoj deci, njihova deca su spremnija za saradnju, empatičnija, izražavaju više samopoštovanja i manju agresivnost. Ljubav roditelja dopunjena stavom zaštite najviše doprinosi samopoštovanju i prosocijalnom razvoju deteta (K. Piorkowska-Petrović, prema Todorović, 2005).

Osoba ima i koncepciju socijalne strukture i kategorije kojoj pripada, a koja čini njen socijalni identitet.

Različite studije koje su istraživale uticaj ekonomskih teškoća na adolescente govore o negativnim efektima ekonomskih problema koji su praćeni promenama u odnosima roditelja i adolescenta.

Lempers je pronašao da su porodične ekonomske teškoće povezane sa usamljenošću i depresivnošću adolescentkinja i to kroz promene u dijadi otac – kći zbog nekonzistentne discipline i smanjene nege. Ukoliko otac i majka nisu u stanju da održe tradicionalne vrednosti i podelu uloga u porodici nasledjenu od ranijih generacija i ako je to posledica ekonomskih teškoća, samopoštovanje oca i majke može biti ugroženo. Produžena ekonomska deprivacija stvara teren za nezadovoljstvo, izolovanost, češće konfliktne situacije i depresivna raspoloženja. Takva stresna situacija u životu roditelja povezana je sa adolescentnom depresijom kroz poremećaj raspoloženja oca i majke, bračnu sreću i nedostatak roditeljske podrške (Mayhew, Lempers, Clark-Lempers, prema Todorović, 2005).

Takodje, ekonomska deprivacija povlači za sobom i obrazovnu i kulturnu, jer takvi mladi nisu imali intelektualne podsticaje u siromašnoj sredini pa samim tim ni mogućnosti da razvijaju svoje sposobnosti i dalje napreduju kroz školovanje.

Predmet istraživanja

Održanje i poboljšanje samopoštovanja opisano je kao fundamentalna ljudska potreba. Zbog toga što samopoštovanje utiče ne samo na školski uspeh, doživljaj stresa, devijantno ponašanje u adolescenciji, već i na različito doživljavanje emocionalnih iskustava, strategije rešavanja problema, partnerske odnose, rešili smo da ispitamo koji činioci utiču na formiranje i razvoj samopoštovanja u periodu adolescencije.

Ciljevi istraživanja

Osnovni cilj našeg istraživanja je da se utvrdi da li postoji i kakva je povezanost između različitih činilaca kao što su kompletnost porodice, odnosi u porodici, materijalno-ekonomski status, s jedne strane, i samopoštovanja adolescenta, s druge.

Posebni ciljevi (2)

O Ispitati da li postoji i kakva je povezanost između materijalnog statusa

porodice i samopoštovanja.

O Ispitati da li je kvalitet odnosa između roditelja značajan za samopoštovanje

kod adolescenata.

O Utvrditi da li je kvalitet odnosa između roditelja i adolescenta značajan za

samopoštovanje.

O Ispitati da li postoji i kakva je povezanost između stepena prihvaćenosti od

strane drugih, tj. statusa u odeljenju s jedne strane, i samopoštovanja adolescenta s druge strane

Metod

Uzorak

Uzorak u istraživanju je neslučajni prigodni uzorak. Čine ga 140 učenika osnovnih i srednjih škola iz Niša, i to: 1/3 uzorka čine učenici osmog razreda osnovne škole Branko Miljković, 1/3 uzorka čine učenici drugog razreda i 1/3 uzorka čine učenici četvrtog razreda Gimnazije Svetozar Marković.

Varijable

Nezavisna: Činioci iz socijalnog okruženja adolescenta kao što su kvalitet odnosa u porodici, socio-ekonomski status porodice, prihvaćenost od strane drugova i drugarica u odeljenju.

Zavisna: Samopoštovanje, koje je izraženo skorovima na testovima koji mere globalno i trenutno- aktuelno samopoštovanje ispitanika.

Instrumenti

Rozenbergova skala globalnog samopoštovanja (RSE), Skala aktuelnog samopoštovanja (SSES), Upitnik koji sadrži pitanja koja se odnose na: pol ispitanika, uzrast, obrazovanje i radni status roditelja, materijalni status porodice, kvalitet odnosa u porodici... Sociometrijska metoda ispitivanja socijalno-emocionalnih odnosa u grupi.

Rezultati i analiza

Prikazane podatke dobili smo upotrebom mera deskriptivne statistike, kao i statistike zaključivanja.

Opšta hipoteza

U našem istraživanju potvrđena je opšta hipoteza da su pojedini činioci iz socijalnog okruženja adolescenta, kao i pojedine karakteristike samog adolescenta, povezane sa samopoštovanjem i slikom koju ima o sebi.

MLADI I PORODICA

Urađena bivarijantna korelacija, ukazuje na to da postoji statistički značajna povezanost između pojedinih stavki iz našeg testa i skorova dobijenih na testovima koji mere globalno i aktuelno samopoštovanje. Takav je slučaj kod, recimo, stavki K8 i K9 koje se tiču zadovoljstva materijalnim stanjem i mesečnim prihodima u porodici, ili stavka K10 koja ispituje da li adolescent ima dovoljno novca za svoje želje. Statistički značajna povezanost postoji i kod stavki K11, K12 i K13 koje se odnose na kvalitet porodičnih odnosa.

Tabela 1. Bivarijantna korelacija činilaca iz socijalnog okruženja i dimenzija samopoštovanja

		Drustvenost	Sposobnosti	Izgled	Global
Zadovoljstvo materijalnim stanjem	Pearson Correlation	.196*	.195*	.266**	.260**
	Sig. (2-tailed)	.021	.021	.001	.002
	N	140	140	140	140
Novčani prihodi porodice	Pearson Correlation	.050	.123	.136	.190*
	Sig. (2-tailed)	.557	.147	.110	.025
	N	140	140	140	140
Da li ima dovoljno novca za zelje	Pearson Correlation	.191*	.267**	.273**	.327**
	Sig. (2-tailed)	.024	.001	.001	.000
	N	140	140	140	140
Kvalitet odnosa izmedju roditelja	Pearson Correlation	.138	.232**	.225**	.266**
	Sig. (2-tailed)	.103	.006	.007	.001
	N	140	140	140	140
Stepen kontrole od strane roditelja	Pearson Correlation	.028	.094	.091	.210*
	Sig. (2-tailed)	.744	.268	.286	.013
	N	140	140	140	140
Emocionalni odnosi u porodici	Pearson Correlation	.045	.203*	.114	.267**
	Sig. (2-tailed)	.596	.016	.178	.001
	N	140	140	140	140
Zadovoljstvo fizickim izgledom	Pearson Correlation	.319**	.289**	.548**	.361**
	Sig. (2-tailed)	.000	.001	.000	.000
	N	140	140	140	140

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Sve ovo potvrđuju i podaci koji su prezentovani u okviru specifičnih hipoteza.

Hipoteza o uticaju materijalnog statusa na samopoštovanje ispitivana je preko stavki K8, K9 i K10. Ova hipoteza je u potpunosti potvrđena. Rezultati dobijeni analizom varijanse, pokazuju da postoje statistički

Snežana Vidanović

značajne razlike između samopoštovanja adolescenata u zavisnosti od zadovoljstva materijalnim stanjem sopstvene porodice.

Tabela 2. Analiza varijanse dimenzija samopoštovanja u odnosu na zadovoljstvo materijalnim stanjem

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Društenost	Between Groups	203.694	4	50.923	3.775	.006
	Within Groups	1821.049	135	13.489		
	Total	2024.743	139			
Sposobnosti	Between Groups	113.106	4	28.276	2.901	.024
	Within Groups	1315.830	135	9.747		
	Total	1428.936	139			
Izgled	Between Groups	215.988	4	53.997	4.431	.002
	Within Groups	1645.012	135	12.185		
	Total	1861.000	139			
Global	Between Groups	585.545	4	146.386	5.529	.000
	Within Groups	3574.427	135	26.477		
	Total	4159.971	139			

Takođe, koliko i zadovoljstvo materijalnim stanjem toliko i objektivna primanja porodice imaju udela, posredno, na samopoštovanje i sliku o sebi.

Rezultati dobijeni analizom varijanse, ukazuju i na to da se statistički značajno razlikuje stepen samopoštovanja adolescenata u zavisnosti od visine novčanih prihoda porodice.

Tabela 3. Analiza varijanse dimenzija samopoštovanja u odnosu na novčane prihode porodice

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Izgled	Between Groups	15.216	4	3.804	2.800	.028
	Within Groups	183.434	135	1.359		
	Total	198.650	139			
Global	Between Groups	14.098	4	3.524	2.994	.021
	Within Groups	158.902	135	1.177		
	Total	173.000	139			
Društenost	Between Groups	11.634	4	2.909	2.740	.031
	Within Groups	143.301	135	1.061		
	Total	154.936	139			
Sposobnosti	Between Groups	16.629	4	4.157	3.945	.005
	Within Groups	142.257	135	1.054		
	Total	158.886	139			

Koliko odnos između roditelja utiče na samopoštovanje i sliku o sebi, ispitivali smo analizom stavke k11.

Činjenicu da je kvalitet odnosa između roditelja povezan sa stepenom samopoštovanja adolescenta, potvrđuju rezultati dobijeni analizom varijanse.

Može se reći da postoje statistički značajne razlike u proceni sopstvenih sposobnosti adolescenta, kao i stepenu globalnog samopoštovanja u zavisnosti od kvaliteta odnosa između roditelja.

Nisu utvrđene statistički značajne razlike u proceni sopstvenog izgleda i društvenosti.

Tabela 4. Analiza varijanse dimenzija samopoštovanja u odnosu na kvalitet odnosa između roditelja

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Društenost	Between Groups	60.272	4	15.068	1.035	.391
	Within Groups	1964.471	135	14.552		
	Total	2024.743	139			
Sposobnosti	Between Groups	108.419	4	27.105	2.771	.030
	Within Groups	1320.517	135	9.782		
	Total	1428.936	139			
Izgled	Between Groups	75.683	4	18.921	1.431	.227
	Within Groups	1785.317	135	13.225		
	Total	1861.000	139			
Global	Between Groups	433.758	4	108.439	3.929	.005
	Within Groups	3726.214	135	27.602		
	Total	4159.971	139			

Pretpostavka je da pored međusobnog odnosa roditelja koji je značajan za samopoštovanje adolescenata, odnos roditelja prema adolescentu ima određen značaj.

Taj odnos smo ispitivali na 2 dimenzije: kontrola - popustljivost (stavka K12) i toplina - neprijateljstvo (stavka K13).

Analizom varijanse utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u stepenu globalnog samopoštovanja kao i samoprocene sposobnosti adolescenta, kada je u pitanju kvalitet odnosa između adolescenta i roditelja.

Nije utvrđena značajna razlika kada je u pitanju samoprocena sposobnosti i izgleda adolescenata.

Tabela 5. Analiza varijanse dimenzija samopoštovanja u zavisnosti od kvaliteta odnosa izmedju adolescenata i roditelja

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Drustvenost	Between Groups	45.941	3	15.314	1.052	.372
	Within Groups	1978.802	136	14.550		
	Total	2024.743	139			
Sposobnosti	Between Groups	115.851	3	38.617	4.000	.009
	Within Groups	1313.085	136	9.655		
	Total	1428.936	139			
Izgled	Between Groups	42.440	3	14.147	1.058	.369
	Within Groups	1818.560	136	13.372		
	Total	1861.000	139			
Global	Between Groups	332.761	3	110.920	3.942	.010
	Within Groups	3827.210	136	28.141		
	Total	4159.971	139			

Upotrebom Post hoc testova za ispitivanje međugrupnih razlika mogu se videti razlike u samopoštovanju adolescenata koji odnose sa svojim roditeljima ocenjuju kao tople i nežne i adolescenata koji smatraju da su odnosi uglavnom hladni i uglavnom topli.

Tabela 6. post hoc testovi međugrupnih razlika samopoštovanja u odnosu na kvalitet odnosa sa roditeljima

LSD		Multiple Comparisons			
Dependent Variable	(I) Emocionalni odnosi u porodici	(J) Emocionalni odnosi u porodici	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
Sposobnosti	topli i nežni	uglavnom topli	1.89*	.61	.002
		ni topli ni hladni	1.64*	.68	.017
		uglavnom hladni	2.70	1.84	.144
Global	topli i nežni	uglavnom topli	2.38*	1.05	.025
		ni topli ni hladni	2.79*	1.16	.017
		uglavnom hladni	7.70*	3.14	.016

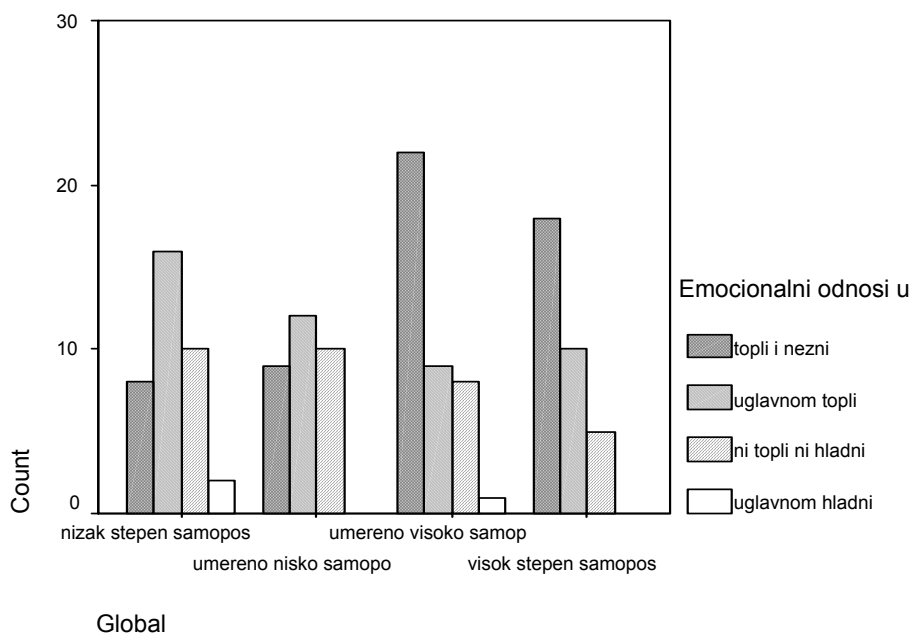
*. The mean difference is significant at the .05 level.

Analiza stavke K13 pokazala je da adolescenti koji odnose svojih roditelja prema njima ocenjuju kao tople i nežne imaju više samopoštovanja

Snežana Vidanović

(tamni-šrafirani stubac) i obrnuto, uglavnom doživljeni kao hladni odnosi roditelja (beli-nešrafirani stubac) određuju niže samopoštovanje.

Grafik 1. Povezanost kvaliteta odnosa u porodici i stepena globalnog samopoštovanja

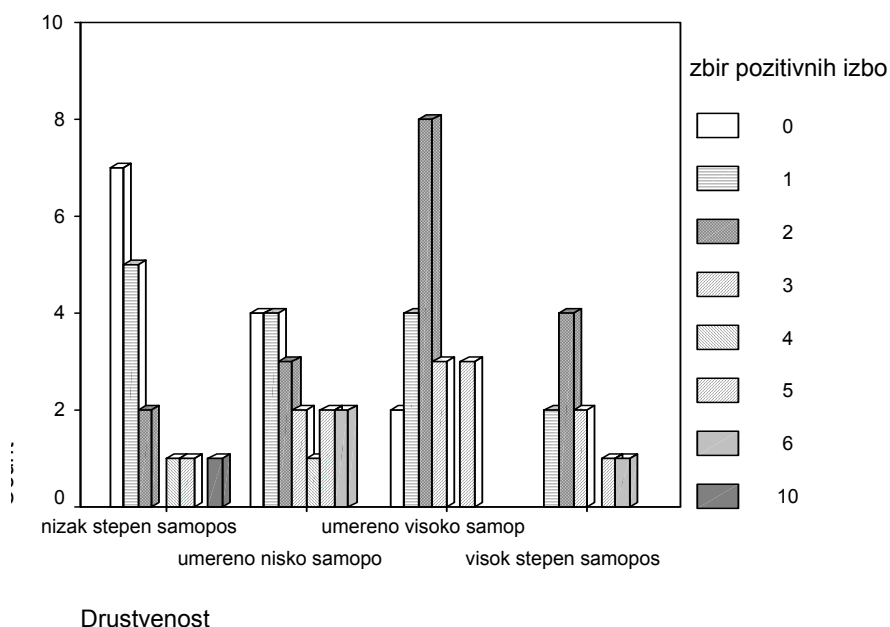

Na osnovu svega bi se moglo zaključiti da emocionalna toplina deluje pozitivno na samopoštovanje.

Analizom rezultata sociometrijskog ispitivanja dolazi se do zaključka da adolescenti koje niko ne bira u odeljenju (crveni stubići) većinom spadaju u one koji imaju vrlo nisko ili, pak, nisko samopoštovanje. Čak ih uopšte i nema u grupi sa visokim samopoštovanjem!

Ali, i oni koji su učestalo birani, tj. zvezde (sivi-nešrafirani stubići) - ne spadaju isključivo u grupe sa visokim i vrlo visokim samopoštovanjem, već su svuda raspoređeni.

Grafik 2. Sociometrija - odnos prihvaćenosti od strane vršnjaka u odeljenju i visine samopoštovanja na dimenziji društvenost

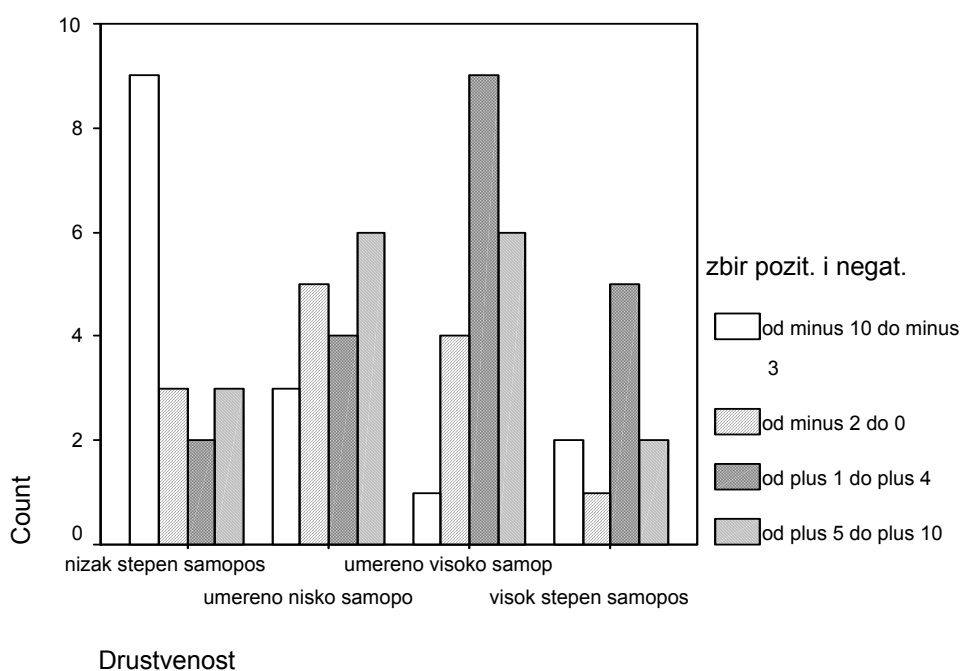

Pokazalo se da oni koju su birani dva puta (sivi-šrafirani stubići) imaju najviše samopoštovanja.

Može se pretpostaviti da su to oni koji mogu da se oslone na jednog ili dvoje dobrih drugova ili drugarica. Unutar tih trijada postoji čvrsta unutrašnja kohezija, samim tim i međusobno poverenje, što može pozitivno delovati na samopoštovanje individue.

Snežana Vidanović

Grafik 3. Sociometrija – odnos prihvaćenosti od strane vršnjaka u odeljenju i visine samopoštovanja na dimenziji društvenost

Zaključak

Mnogi pojmovi u psihologiji još uvek imaju status hipotetičkih konstrukata. Ne može se dati precizna operacionalna definicija tih pojmova, niti se može pouzdano tvrditi koji su činioci značajni za razvoj ličnosti, morala, samopoštovanja... U skladu sa tim ne može se odrediti i pronaći isključivi i presudni faktor koji bi bio odgovoran za oformljeno nisko ili visoko samopoštovanje.

Pokazalo se da okolnosti socijalne sredine i neke osobenosti samih adolescenata mogu imati izvesnog udela u razvoju samopoštovanja.

Potvrđeno je da je za razvoj samopoštovanja značajna afektivna atmosfera, komunikacije, interakcija i toplina u porodičnim odnosima, kako

medju samim roditeljima tako i u njihovim odnosima sa decom. Statistički značajna, i najviša korelacija sa samopoštovanjem adolescenata dobijena je na stavkama koje se odnose na materijalni status i prihvaćenost, odnosno neprihvaćenost u razredu.

Literatura

Kapor-Stanulović, N. (1988). *Na putu ka odraslosti*, Beogra: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Mihailović, D. (2004). *Metodologija naučnih istraživanja*, Beograd: Fakultet organizacionih nauka.

Olport, G. (1969). *Sklop i razvoj ličnosti*, Beograd: Kultura.

Opačić, G. (1995). *Ličnost u socijalnom ogledalu*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Smiljanić, V. (1999). *Razvojna psihologija*, Beograd: Centar za primenu psihologiju Društava psihologa Srbije.

Tadić, N. (2000). *Psihijatrija detinjstva i mladosti*, Beograd: Naučna knjiga.

Todorović, D. (1998). *Osnovi metodologije psiholoških istraživanja*, Beograd: Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.

Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*, Niš: Prosveta

Turjančanin, V., Čekrlja, Đ. (2006). *Osnovne statističke metode i tehnike u spss-u*, Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.

Žlebnik, L. (1972). *Psihologija deteta i mladih (deo III)*, Beograd: Delta-pres

Snežana Vidanović

FACTORS IMPORTANT FOR SELF-RESPECT OF ADOLESCENTS

Milica Tosic, Natalija Dimitrijevic, Dusan Todorovic

Resume

Preserving and enhancing of self-respect is described as a fundamental human need. Self-respect being highly or not, influence not only on school success, on stress experience, improper behaviour in adolescence but also on different feelings of emotional experience, problem solving strategy, parents' relations. During the period of adolescence development of awareness and notion of oneself is intensified, and that is not always followed with the feeling of pleasure. Variations of feelings of self-respect during this period are not unusual. There are numerous factors for development of self-respect.

Research results have shown that for the development of self-respect, important are:

Effective atmosphere, communications, interaction and warmth in family relations, both between parents and their relation towards children, and acceptance or refusal of peers in a class. Statistically significant, and the highest correlation with self-respect of adolescents is when it comes to material status.

Key words: self-respect, socio-economic status, family relations, acceptance from peers.

UDK 159.922.8

Tanja Panić¹⁷

OŠ "Sveti Sava", Sremska Mitrovica

ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM SREDNJOŠKOLACA- POVEZANOST SA NEKIM SOCIODEMOGRAFSKIM VARIJABLAMA

Rezime

Ovo istraživanje je prvenstveno sprovedeno da bi se stekao uvid u nivo zadovoljstva životom i njegovim posebnim domenima, kod adolescenata srednjoškolskog uzrasta u našoj zemlji. U istraživanju je korišćena skala Multidimensional Students' Life Satisfaction Scale (MSLSS, Huebner, 1994) koja se sastoji od pet subskala: Zadovoljstvo porodicom, Zadovoljstvo prijateljima, Zadovoljstvo školom, Zadovoljstvo okruženjem i Zadovoljstvo sobom; na osnovu njih je moguće preračunati i skor Ukupnog zadovoljstva. Uzorak je sačinjavalo ukupno 670 adolescenata, učenika trećeg i četvrtog razreda gimnazije, medicinske i tehničke škole i učenika škole zanatskih usmerenja, koji pohađaju školu i imaju stalno mesto stanovanja u dva različita grada i njihovim prigradskim naseljima: Sremska Mitrovica i Niš. Pouzdanost ovih subskala je zadovoljavajuća, Kronbahovi alfa-koeficijenti se kreću od .80 do .85, jedino je pouzdanost subskale Zadovoljstvo sobom nešto niža- .63. Rezultati pokazuju da su skorovi najviši na Zadovoljstvu prijateljima, a najniži na Zadovoljstvu školom. Dobijen je čitav niz statističkih značajnih razlika u nivou zadovoljstva pojedinim životnim aspektima kod različitih poduzoraka formiranih prema socio-demografskim varijablama. U poređenju sa adolescentima koji su sačinjavali uzorke inostranih istraživanja koja su za predmet svog posmatranja takođe imala zadovoljstvo životom i njegovim aspektima koje meri skala MSLSS, naši adolescenti su značajno zadovoljniji sobom.

Ključne reči: *Zadovoljstvo životom, srednjoškolci, socio-demografske varijable.*

¹⁷ E-mail: dunjapanic@ptt.yu

Uvod

Promocija pozitivne psihologije u poslednjoj deceniji ovog veka iziskuje pojačan interes za optimalno ljudsko funkcionisanje koje podrazumeva pojmove kao što su: subjektivno blagostanje, psihološka dobrobit i zadovoljstvo životom. Prvobitna istraživanja su o subjektivnom blagostanju zaključivala na osnovu izostanka psihopatoloških simptoma (Gilligan & Huebner, 2002). Nasuprot tome, Svetska zdravstvena organizacija još 1964. godine, definiše zdravlje kao stanje potpune fizičke, mentalne i socijalne dobrobiti (Huebner, 2001). Psihološko ili subjektivno blagostanje je neophodno sagledavati preko pozitivnih indikatora, kao što su zadovoljstvo sobom i svojim življenjem, a što bi predstavljalo zadovoljstvo životom (Cowen, 1991, prema Gilligan & Huebner, 2002).

Zadovoljstvo životom se definiše kao "sveobuhvatna procena koju osoba daje o svom životu" (Pavot, Deiner, Colvin, & Sandvik, 1991, p.150, prema Huebner, 2001). Zadovoljstvo životom se može posmatrati kao globalno zadovoljstvo i kao zadovoljstvo specifičnim domenima života kao što su porodica, škola, prijatelji (Sawatzky, 2005).

Postoje mnogobrojna istraživanja koja su se bavila posmatranjem zadovoljstva životom, subjektivnog blagostanja ili kvaliteta životom, u različitim domenima i oblastima, kod odraslih osoba. Malo je, međutim, istraživanja koja su razmatrala ovaj problem kod dece i adolescenata. Tek u poslednjoj deceniji ovog veka, zadovoljstvo životom kod dece i adolescenata postaje predmet empirijskih istraživanja, kao bitnog elementa za razumevanje psihološkog blagostanja na ovom uzrastu. Instrumenti koji su korišćeni, imali su značajna ograničenja koja su se ogledala u tome što su ti instrumenti posmatrali zadovoljstvo životom generalno kao jednodimenzionalnu pojavu (e.g., Perceived Life Satisfaction Scale: Adelman, Taylor, & Nelson, 1989; Students' Life Satisfaction Scale: Dew & Huebner, 1994, prema Huebner, 2001). Rezultat koji se dobijao ovim instrumentima bio je jedan jedinstven skor koji je kao takav prikrivao značajne informacije (Gilligan, & Huebner, 2002). S tim razlogom Huebner konstruiše skalu MSLSS (MSLSS, Huebner, 1994) kako bi doprineo razumevanju zadovoljstva životom na ovom uzrastu. Skala je zamišljena tako da daje multidimenzionalni profil zadovoljstva životom, kao subjektivnu procenu zadovoljstva životom i posebnih domena kao što su: porodica, prijatelji, škola, self i životno okruženje (Huebner, 2001).

Subjektivne procena zadovoljstva u različitim oblastima života omogućava uočavanje i sagledavanje problema na ovom uzrastu, ali i pravljenje plana adekvatne intervencije i prevencije za prevazilaženjem problema kod dece i mladih osoba.

Namera ovog rada je da se primenom instrumenta koji meri zadovoljstvo životom na dečijem i adolescentnom uzrastu stekne slika o zadovoljstvu životom adolescenata srednjoškolskog uzrasta u našoj zemlji i da se ispita povezanost socio-demografskih varijabli i zadovoljstva životom. Takođe, kao za cilj je postavljeno i poređenje dobijenih rezultata sa rezultatima inostranih istraživanja dobijenim primenom istog instrumenta.

Metod

Uzorak

Uzorak čini 670 učenika trećeg razreda srednje škole, trećeg i četvrtog stepena obrazovanja i to: 316 učenika (47.2%) i 354 učenice (52.8%). Uzrast ispitanika je između 16 i 19 godina ($M=17,39$, $SD=0,65$). Ispitivanje je sprovedeno u dva grada, u Nišu (353 učenika ili 52,7%) i Sremskoj Mitrovici (317 učenika ili 47,3%) i obuhvatilo je adolescente kako iz ova dva grada (68,4%) tako i iz prigradskih naselja (31,6%). Uzorak su sačinjavali učenici gimnazije (29,1%), medicinske (24,9%), tehničke škole (21,5%) i škole zanatskih usmerenja (24,5%).

Ispitivanje je u oba grada obavljeno u novembru 2005. godine, u školama, za vreme trajanja redovne nastave. Ispitivač je ispitanicima saopštio razloge istraživanja i objasnio postupak, nakon čega su ispitanici, birajući između ponuđenih alternativa, popunjavali skale zadovoljstva životom. Od ispitanika su traženi i sledeći opšti podaci: pol, godine starosti, veličina mesta stalnog stanovanja, uspeh na kraju prošle školske godine, broj dece u porodici, red rođenja ispitanika, potpunost porodice i procenjeni materijalni status porodice.

Instrumenti

U istraživanju su korišćeni skala zadovoljstva životom, MSLSS-Multidimensional Students' Life Satisfaction Scale i upitnik kojim su prikupljeni socio-demografski podaci.

Tanja Panić

Multidimensional Students' Life Satisfaction Scale (MSLSS; Huebner, 1994) je upitnik koji meri zadovoljstvo životom i namenjen je ispitivanju istog na dečijem i adolescentnom uzrastu. MSLSS procenjuje zadovoljstvo u pet domena života i analogno tome ima pet subskala: Zadovoljstvo porodicom (7 ajtema, npr. *Moja porodica je složna* ili *Moja porodica je bolja od mnogih*), Zadovoljstvo prijateljima (9 ajtema, npr. *Prijatelji će mi pomoći ukoliko mi zatreba* ili *Moji prijatelji su loši prema meni*), Zadovoljstvo školom (8 ajtema, npr. *Volim kad sam u školi* ili *Ima stvari u vezi sa školom koje ne volim*), Zadovoljstvo okruženjem (9 ajtema, npr. *Volim svoje komšije* ili *Voleo bih da uživam u drugačijoj kući*) i Zadovoljstvo sobom (7ajtema, npr. *Većina ljudi me voli* ili *Ja sam prijatna osoba*). Upitnik sačinjava 40 šestostepenih ajtema Likertovog tipa (čija jezička formulacija ide od 1-uopšte se ne slažem do 6-potpuno se slažem). Krombahovi alfa koeficijenti za subskale i celokupnu skalu MSLSS se kreću u rasponu od .70-.90 (Giligan & Huebner, 2002; Greenspoon & Saklofske, 1997; Huebner, 1994 prema Huebner, 2001).

Upitnik koji je korišćen za prikupljanje socio-demografskih podataka je konstruisan za svrhe istraživanja i imao je 10 pitanja kojima su se prikupljale sledeće informacije o ispitanicima: region (Sremska Mitrovica – Niš), stalno mesto stanovanja (selo – grad/varošica), pol, red rođenja, broj dece u porodici, potpunost porodice, procenjeni materijalni status porodice, škola, stepen stručne spremlje škole koju pohađa i uspeh na kraju predhodne školske godine.

Rezultati

Deskriptivni podaci o skali

Pouzdanost skale MSLSS i njenih subskala je određena kao pouzdanost tipa interne konzistentnosti i iznosi $\alpha = 0.86$ za celu skalu. Pouzadnost za subskale je zadovoljavajuća i se kreće u rasponu od .73 do .85. Nešto je niža pouzdanost subskale Zadovoljstvo sobom i iznosi .63.

Tabela 1. Deskriptivni podaci za subskale MSLSS i njihova pouzdanost

Skala MSLSS	N	Broj ajtema	M	SD	Krombah α
Zadovoljstvo porodicom	670	7	4,49	1,00	.85
Zadovoljstvo prijateljima	670	9	5,07	0,75	.84
Zadovoljstvo školom	670	8	3,29	0,79	.80
Zadovoljstvo ž. okruženjem	670	9	3,85	0,89	.73
Zadovoljstvo sobom	670	7	4,82	0,64	.63
Ukupno zadovoljstvo	670	40	4,30	0,54	.86

Testiranjem normalnosti distribucija dobijenih faktora i skale MSLSS ukupno, koristeći Kolmogorov – Smirnovljev test (Lillieforsova modifikacija), može se zaključiti da distribucije svih subskala statistički značajno odstupaju od normalne distribucije ($p < .001$), kao i distribucija celokupne skale ($p < .01$), te da su sve distribucije zakošene u desno.

Poređenje različitih grupa srednjoškolaca na skali zadovoljstva životom

Jedan od ciljeva ovog istraživanja je da se na osnovu njega zaključi o subjektivnom doživljaju zadovoljstva pojedinih aspekata njihovog života kod različitih grupa adolescenata srednjoškolskog uzrasta, koje su se našle u ovom uzorku.

Tabela 2. Deskriptivni podaci za subskale MSLSS prema regiji

		N	AS	SD
Zadovoljstvo porodicom	Sremska Mitrovica	317	4.45	1.04
	Niš	353	4.53	.95
	Total	670	4.49	.99
Zadovoljstvo prijateljima	Sremska Mitrovica	317	4.95	.81
	Niš	353	5.19	.67
	Total	670	5.07	.75
Zadovoljstvo školom	Sremska Mitrovica	317	3.46	.92
	Niš	353	3.14	.98
	Total	670	3.29	.97

Zadovoljstvo okruženjem	Sremska Mitrovica	317	3.86	.92
	Niš	353	3.84	.87
	Total	670	3.85	.89
Zadovoljstvo sobom	Sremska Mitrovica	317	4.70	.65
	Niš	353	4.93	.61
	Total	670	4.82	.64
Ukupno zadovoljstvo	Sremska Mitrovica	317	4.28	.55
	Niš	353	4.32	.52
	Total	670	4.30	.59

Tabela 3. Značajnost razlika između aritmetičkih sredina grupa po regiji

	Zadovoljstvo porodicom	Zadovoljstvo prijateljima	Zadovoljstvo školom	Zadovoljstvo okruženjem	Zadovoljstvo sobom	Ukupno zadovoljstvo
Mann-Whitney U	54839.500	45851.000	45448.500	55732.500	45012.000	54059.500
Wilcoxon W	105242.500	96254.000	107929.500	118213.500	95415.000	104462.500
Z	-.445	-4.044	-4.202	-.087	-4.382	-.756
p	.656	.000	.000	.930	.000	.450

Srednjoškolci iz Niša imaju više skorove na subskalama Zadovoljstvo prijateljima i Zadovoljstvo sobom u odnosu na srednjoškolce iz Sremske

Mitrovice ($p < .001$) koji međutim imaju više skorove na subskali Zadovoljstvo školom ($p < .001$).

Učenice imaju značajno više skorove ($p < .001$) od učenika na subskali Zadovoljstvo školom, takođe razlika u visini skorova na pomenutoj skali postoji i između stanovnika sela i grada/varošice, gde srednjoškolci koji žive u selu imaju značajno veće skorove ($p < .001$) od srednjoškolaca kojima je stalno mesto stanovanja varošica/grad.

Tabela 4. Deskriptivni podaci za subskale MSLSS prema procenjenom materijalnom statusu porodice

		N	AS	SD
Zadovoljstvo porodicom	nizak	89	3.97	1.29
	srednji	556	4.56	.92
	visok	25	4.84	.78
	Total	670	4.49	.99
Zadovoljstvo prijateljima	nizak	89	4.83	1.04
	srednji	556	5.10	.69
	visok	25	5.28	.59
	Total	670	5.07	.75
Zadovoljstvo školom	nizak	89	3.19	1.04
	srednji	556	3.31	.94
	visok	25	3.16	1.14
	Total	670	3.29	.97
Zadovoljstvo okruženjem	nizak	89	3.53	1.02
	srednji	556	3.87	.87
	visok	25	4.40	.53
	Total	670	3.85	.89
Zadovoljstvo sobom	nizak	89	4.69	.74
	srednji	556	4.83	.61
	visok	25	5.144	.77
	Total	670	4.824	.64
Ukupno zadovoljstvo	nizak	89	4.044	.67
	srednji	556	4.34	.50
	visok	25	4.57	.44
	Total	670	4.30	.54

Tabela 5. Značajnost razlika između aritmetičkih sredina grupa po procenjenom materijalnom statusu

	Zadovoljstvo porodicom	Zadovoljstvo prijatelja	Zadovoljstvo školom	Zadovoljstvo okruženjem	Zadovoljstvo sobom	Ukupno zadovoljstvo
Hi-kvadrat	19.310	5.576	2.038	19.408	10.227	18.309
df	2	2	2	2	2	2
p	.000	.062	.361	.000	.006	.000

U odnosu na procenjeni materijalni status na subskali Zadovoljstvo porodicom srednjoškolci sa niže procenjenim statusom svoje porodice imaju niže skorove u odnosu na srednjoškolce sa srednje ($p < .001$) i visoko ($p < .001$) procenjenim statusom porodice. Na subskali Zadovoljstvo okruženjem srednjoškolci koji imaju niže procenjeni materijalni status porodice imaju niže skorove u odnosu na srednjoškolce koji status svoje porodice procenjuju kao srednji i visok ($p < .001$), takođe ovi srednjoškolci imaju niže skorove i na subskalama Zadovoljstvo sobom u odnosu na one koji procenjuju materijalni status kao visok ($p < .01$) i na Ukupnom zadovoljstvu su im skorovi niži u odnosu na druge dve grupe koje su napravile drugačiju procenu ($p < .001$).

Srednjoškolci koji su toku prethodne školske godine postigli različit školski uspeh razlikuju se po visini skorova na skali Zadovoljstvo školom i to tako što učenici koji su imali odličan uspeh imaju značajno više skorove u odnosu na učenike koji su postigli dobar ($p < .01$) i dovoljan ($p < .01$) uspeh u toku prethodne školske godine.

Srednjoškolci koji pohađaju škole u trogodišnjem trajanju pokazuju značajno veće skorove na subskalama Zadovoljstvo porodicom ($p < .05$) Zadovoljstvo školom ($p < .001$), Zadovoljstvo okruženjem ($p < .005$) i Ukupno zadovoljstvo ($p < .005$) nego srednjoškolci koji pohađaju škole u četvorogodišnjem trajanju.

Tabela 6. Deskriptivni podaci za subskale MSLSS prema vrsti škole

		N	AS	SD
Zadovoljstvo porodicom	gimnazija	195	4.41	.97
	medicinska	167	4.45	1.03
	tehnička	144	4.38	.99
	zanati	164	4.73	.96
	Total	670	4.49	.99
Zadovoljstvo prijateljima	gimnazija	195	5.06	.72
	medicinska	167	5.04	.75
	tehnička	144	5.11	.69
	zanati	164	5.09	.84
	Total	670	5.07	.75
Zadovoljstvo školom	gimnazija	195	3.21	.94
	medicinska	167	3.50	.88
	tehnička	144	2.88	.99
	zanati	164	3.53	.94
	Total	670	3.29	.97
Zadovoljstvo okruženjem	gimnazija	195	3.80	.86
	medicinska	167	3.74	.94
	tehnička	144	3.82	.85
	zanati	164	4.03	.89
	Total	670	3.85	.89
Zadovoljstvo sobom	gimnazija	195	4.86	.68
	medicinska	167	4.79	.62
	tehnička	144	4.75	.59
	zanati	164	4.87	.65
	Total	670	4.82	.64
Ukupno zadovoljstvo	gimnazija	195	4.27	.53
	medicinska	167	4.30	.54
	tehnička	144	4.19	.51
	zanati	164	4.45	.53
	Total	670	4.30	.54

Tabela 7. Značajnost razlika između aritmetičkih sredina grupa po vrsti škole

	Zadovoljstvo porodicom	Zadovoljstvo prijateljima	Zadovoljstvo školom	Zadovoljstvo okruženjem	Zadovoljstvo sobom	Ukupno zadovoljstvo
Hi-kvadrat	19.588	1.936	42.442	10.506	5.580	22.009
df	3	3	3	3	3	3
p	.000	.586	.000	.015	.134	.000

Najbrojnije razlike u visini skorova na subskalama koje su primenjene dobijaju se kod srednjoškolaca koji pohađaju različite vrste škola. Tako učenici, koji pohađaju škole koje su svrstane u grupu zanata, imaju više skorove na subskali Zadovoljstvo porodicom u odnosu na učenike gimnazije ($p < .05$) i tehničke škole ($p < .05$). Na subskali Zadovoljstvo školom učenici zanata imaju veće skorove od učenika gimnazije ($p < .05$) i tehničke škole ($p < .001$); učenici medicinske škole imaju više skorove na ovoj skali u odnosu na učenike gimnazije ($p < .05$) i tehničke škole ($p < .001$), dok učenici gimnazije imaju više skorove od učenika tehničke škole ($p < .05$). Takođe učenici zanatskih usmerenja imaju više skorove na skali Zadovoljstvo okruženjem, u odnosu na učenike koji pohađaju medicinsku školu ($p < .05$). Razlika u visini skorova na Ukupnom zadovoljstvu je ponovo u korist učenika zanata i to u odnosu na učenike gimnazije ($p < .05$) i učenike tehničke škole ($p < .001$).

Značajne razlike na primenjenim subskalama prema broju dece u porodici, redu rođenja i potpunosti porodice nisu dobijene.

Sledi tabelarni prikaz u kome se jasno mogu sagledati prethodno izneseni i sažeti rezultati. Sociodemografske varijable su povezane sa razlikama koje bi se mogle smatrati statistički značajnim na pojedinim subskalama primenjene skale, koja meri zadovoljstvo životom na dečijem i adolescentnom uzrastu,

Tabela 8. Tabela prikaz *osetljivosti* skale MSLSS i njenih subskala u odnosu na sociodemografske varijable

Soc-demogr. varijable →	Region	Mesto Stanov.	Pol	Mat. status	Uspeh	Stepen sprema	Škola
Zadovoljstvo ↓							
porodica				X		X	X
prijatelji	X						
školom	X	X			X	X	X
okruženjem				X		X	X
sobom	X			X			
Ukupno				X		X	X

Koliko su zadovoljni naši adolescenti?

Kao jedan od ciljeva ovog rada je postavljeno i to da se rezultati dobijeni na populaciji adolescenata našeg uzorka, uporede sa rezultatima adolescenata koji su sačinjavali uzorke inostranih istraživanja koja su za predmet svog posmatranja takođe imala zadovoljstvo životom i njegovim aspektima koje meri skala MSLSS.

Tabela 9. Uporedni rezultati srpskog, hrvatskog i američkog uzorka adolescenata, dobijenih primenom skale MSLSS

	M	SD	α	M	SD	α	M	SD	α
Zadovoljstvo									
porod.	4,49	1,00	.85	4,44	1,05	.87	4,53	1,13	.91
prijatelj.	5,07	0,75	.84	5,27	0,68	.88	5,16	0,72	.86
školom	3,29	0,97	.80	3,44	1,06	.82	3,70	1,07	.84
okruženj.	3,85	0,89	.73	4,11	0,94	.72	4,24	0,94	.83
sobom	4,82	0,64	.62	4,69	0,66	.70	4,19	0,73	.83
Ukupno	4,30	0,54	.86	4,29	1,03	.87	4,52	0,97	.88
Istraživanja	Srednjoškolci, N=670, M godina=17,39 Panić T., & Opsenica-K., J.(2006)			Hrvatski uzorak, N=291; M godina=15,14. Gilman i sar. (2005)			Američki uzorak, N=314; M godina=14,59. Gilman i sar. (2005)		

Diskusija

Mnogobrojna istraživanja, u poslednje dve decenije, za predmet svog interesovanja imala su subjektivno blagostanje, psihološko blagostanje ili zadovoljstvo životom. Ispitanici su bile odrasle osobe ili deca i adolescenti. U nekim od tih istraživanja postavljao se cilj sagledavanje i otkrivanje vrste odnosa između pojave zadovoljstva životom i određenih sociodemografskih karakteristika (Diner, Suh, & Oishi, 1997, Gilman, et al, 2005, Nišević, 2006).

U ovom istraživanju je korišćena skala *Multidimensional Students' Life Satisfaction Scale* (MSLSS, Huebner, 1994) koja se sastoji od pet subskala: Zadovoljstvo porodicom, Zadovoljstvo prijateljima, Zadovoljstvo školom, Zadovoljstvo okruženjem i Zadovoljstvo sobom; na osnovu njih je moguće preračunati i skor Ukupnog zadovoljstva. Subskale ukupno imaju 40 ajtema, konstruisanih kao šestostepene skale Likertovog tipa, od kojih su neki pozitivno, a neki negativno orijentisani. Veći skor ukazuje na veći nivo zadovoljstva. Pretpostavka je da bi sociodemografske varijable mogle značajno da utiču na nivo zadovoljstva životom i njegovim aspektima razlog je što su od ispitanika traženi i određeni sociodemografski podaci.

Proverom pouzdanosti ovih subskala, na našem uzorku, moglo se zaključiti da je pouzdanost zadovoljavajuća, Kronbahovi alfa-koeficijenti se kreću od .80 do .85, jedino je pouzdanost subskale Zadovoljstvo sobom, nešto niža- .63. Niža pouzdanost ove subskale je dobijena i u drugim istraživanjima (Edwards, 2004, Gilligan, & Huebner, 2002, Greenspoon, & Saklofske, 1998). Dobijeni rezultati pokazuju da su skorovi najviši na Zadovoljstvu prijateljima, a što bi se moglo objasniti i tim da svako sam sebi bira prijatelje te da je visina zadovoljstva očekivana; najniži skorovi su dobijeni na subskali Zadovoljstvo školom, što može smatrati uzrasnom karakteristikom (Gilman, et al, 2005); i na Zadovoljstvu okruženjem, što je u poređenju sa rezultatima inostranih istraživanja sredinska specifičnost (Gilman, et al, 2005). Između ostalog, učenici iz Sremske Mitrovice su značajno zadovoljniji školom, a učenici iz Niša prijateljima i sobom; devojke su značajno zadovoljnije školom u odnosu na mladiće; školom su zadovoljniji i učenici čije je mesto stanovanja selo. Učenici koji su svoj

materijalni status procenili kao viši i srednji su takođe zadovoljniji gotovo svim pomenutim aspektima. Među učenicima koji pohađaju različite vrste škola se mogu primetiti brojne statistički značajne razlike u nivou zadovoljstvu i to u skoro svim procenjivanim oblastima života, učenici koji pohađaju škole zanatskih usmerenja i učenici koji pohađaju škole u trogodišnjem trajanju su značajno zadovoljniji i pokazuju veće zadovoljstvo u različitim oblastima u odnosu na sve druge učenike. Takođe se i učenici medicinske škole mogu svrstati u zadovoljnije u odnosu na učenike tehničkog usmerenja i gimnazije. Ovo bi moglo da se tumači nižim aspiracijama u odnosu na školsko postignuće ili kao prilagođenosti na realne uslove življenja, koje može biti posledica praktičnijeg i primenljivijeg obrazovanja pomenutih učenika, kao i veću mogućnosti zaposlenja nakon završetka školovanja. U skladu sa tim je i veće zadovoljstvo učenika koji su prethodnu školsku godinu završili sa odličnim uspehom u odnosu na one učenike čiji je uspeh dobar ili dovoljan; povećan trud i bolja adaptiranost na školske uslove, koji rezultuje uspehom i samim tim većim zadovoljstvom u školskoj sredini. Na osnovu navedenog može se zaključiti da skala MSLSS, u velikoj meri, meri zadovoljstvo školom, te da zadovoljstvo životom srednjoškolaca upravo i zavisi od same škole. S obzirom na situaciju u društvu u kojem žive naši adolescenti, može se zaključiti da je malo toga, kao uporište za zdrav i srećan razvoj, ostalo. Iako je škola u poslednjim decenijama kod nas vrlo degradirana, ona se u ovom istraživanju pokazala kao ključni sistem koji je nemoguće zaobići u sagledavanju zadovoljstva životom mladih ljudi.

U poređenju sa adolescentima koji su sačinjavali uzorke inostranih istraživanja (Gilman, et al, 2005) koja su za predmet svog posmatranja takođe imala zadovoljstvo životom i njegovim aspektima koje meri skala MSLSS, mogu se izvesti sledeći zaključci: da je uzorak hrvatskih i američkih adolescenata nešto mlađi u odnosu na naš uzorak, ali da obuhvata adolescente srednjoškolskog uzrasta. Poredeći skorove na subskalama primenjene skale očigledne su neke sličnosti: visina skorova je najniža na subskali Zadovoljstvo školom kod sva tri uzorka, pa bi se to moglo tumačiti, kao što je već rečeno, uzrasnom karakteristikom. Takođe je već napomenuto da je visina skorova najviša na subskali Zadovoljstvo prijateljima kod našeg uzorka adolescenata a to je skućaj i kod preostala dva uzorka. Naši adolescenti su u odnosu na ostale najmanje zadovoljni okruženjem ali su zato u odnosu na druga dva uzorka naši adolescenti su značajno

Tanja Panić

zadovoljniji sobom. Opšti zaključak je da su naši adolescenti i zadovoljni i nezadovoljni kao i što bi se moglo očekivati na njihovom uzrastu.

Literatura

- Diner, E., Suh, E., & Oishi, S. (1997). Recent Findings on Subjective Well-Being, *Indian Journal of Clinical Psychology*, 24, 25-41.
- Edward, L.M. (2004). Measuring Perceived Social Support in Mexican American Youth: Psychometric Properties of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support, *Hispanic Journal of Behavior Sciences*, 26, 187-194.
- Gilligan, T.D., & Huebner, E.S. (2002). Multidimensional life satisfaction reports of adolescents a multitrait-multimethod study, *Personality and Individual Differences*, 32, 1149-1155.
- Gilman, R., & Ashby, J.S. (2003). A first study of perfectionism and multidimensional life satisfaction among adolescents, *Journal of Early Adolescence*, Vol. 23 No. 2, 218-235.
- Gilman, R., Ashby, J.S., Sverko, D., Florell, & Varjas K. (2005). The relationship between perfectionism and multidimensional life satisfaction among Croatian and American youth, *Personality and Individual Differences*, 39, 155-166.
- Greenspoon, P.J., & Saklofske, D.H. (1998). Confirmatory factor analysis of the multidimensional Student's Life Satisfaction Scale, *Personality and Individual Differences*, 25, 965-971.
- Huebner, S. (2001). Manual for the Multidimensional Students' Life Satisfaction Scale, preuzeto 18. marta 2005. sa World Wide Web <http://www.psych.sc.edu/pdfdocs/huebslssmanual.doc>.

- Nišević, S. (2006). *Uticaj doživljaja psihološkog blagostanja i drugih psihosocijalnih faktora na subjektivnu procenu zdravlja*, Doktorska disertacija, Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Sawatzky, R. (2005). *Examining The measurement Model of the Multidimensional Students' Life Satisfaction Scale: Background and Preliminary Summary of Analyses*, preuzeto 4. maja 2006. godine sa World Wide Web: www.ricksawatzky.com/mslss/MSLSS%20analyses.doc
- Wang, L., Li-Li, T., & Gilam, R. (2005). A Cross-Cultural Study on life Satisfaction between Chinese and America Middle School Students, *Chinese Mental Health Journal*, 19, 319-323.

ADOLESCENT LIFE SATISFACTION - RELATION TO CERTAIN SOCIO-DEMOGRAPHIC VARIABLES

Tanja Panić

Abstract

This research was primarily conducted in order to get an insight into the satisfaction level of life and its various spheres in adolescent students in our country. The research used the Multidimensional Students' Life Satisfaction Scale (MSLSS, Huebner, 1994) which consists of five subscales: Family Satisfaction, Friends Satisfaction, School Satisfaction, Environment Satisfaction, and Self-Satisfaction; based on those it is also possible to calculate the score of Total Satisfaction. The sample was made up of 670 adolescents, third- and fourth-year students of grammar school, secondary medical, technical engineering and vocational schools, who attend school and reside in two different cities and their suburbs: Sremska Mitrovica and Niš. Reliability of these subscales is satisfactory, Cronbach alpha-coefficients range from .80 to .85, only the reliability of Self-Satisfaction scale is somewhat lower - .63. The results indicate that the score is highest in Friends Satisfaction, and the lowest in School Satisfaction. An entire range of statistically significant differences appeared in the satisfaction level in certain aspects of life with different sub samples formed according to socio-demographic variables. In comparison to adolescents who made up the samples of foreign research of satisfaction with life and its aspects measured by the MSLSS, our adolescents are considerably more self-satisfied.

Key words: Life satisfaction, students, socio-demographic variables.

DODATAK

Prilog 1: Prevod skale MSLSS sa uputstvom za ispitanike

Želeli bismo da znamo tvoja razmišljanja o životu u proteklih nekoliko nedelja. Priseti se kako si provodio dane, a onda razmisli kakav je uglavnom bio tvoj život u poslednje vreme.

Odgovaraćeš na sledeći način: pored svake tvrdnje zaokruži broj koji najbolje označava tvoje slaganje sa tvrdnjom.

	1	2	3	4	5
6					
potpuno se	uopšte se	ne slažem se	uglavnom se	uglavnom se	slažem se
slažem	ne slažem		ne slažem	slažem	

Još jednom te podsećamo da je ispitivanje anonimno i da je važno da znamo šta **zaista** misliš.

10.	Moji prijatelji su dobri prema meni.	6
11.	Zabavno je kada sam u blizini.	6
12.	Loše mi je u školi.	6
13.	Bez veze mi je sa drugarima.	6
14.	Ima mnoga stvari koje mogu dobro da uradim.	6
15.	U školi mnogo naučim.	6
16.	Volim da provodim vreme sa roditeljima.	6
17.	Moja porodica je bolja od mnogih.	6
18.	Ima stvari u vezi sa školom koje ne volim.	6
19.	Mislim da sam zgođan.	6
20.	Moji prijatelji su super.	6
21.	Prijatelji će mi pomoći ukoliko mi zatreba.	6
22.	Voleo bih da ne moram u školu.	6
23.	Dopadam se sebi.	6
24.	Ima mnogo zanimljivih stvari tamo gde ja živim.	6
25.	Prijatelji se dobro ophode prema meni.	6
26.	Većina ljudi me voli.	6

MLADI I PORODICA

27.	Uživam da budem kući sa porodicom.	6
28.	Moja porodica je složna.	6
29.	Radujem se polasku u školu.	6
30.	Moji roditelji su fer prema meni.	6
31.	Volim kad sam u školi.	6
32.	Moji prijatelji su loši prema meni.	6
33.	Voleo bih da imam drugačije prijatelje.	6
34.	Škola je zanimljiva.	6
35.	Uživam u školskim aktivnostima.	6
36.	Voleo bih da živim u drugačijoj kući.	6
37.	Članovi moje porodice lepo razgovaraju jedno sa drugim.	6
38.	Zabavno mi je sa mojim prijateljima.	6
39.	Moji roditelji i ja radimo mnogo zabavnih stvari zajedno.	6
40.	Volim svoj komšiluk.	6
41.	Voleo bih da živim negde na drugom mestu.	6
42.	Ja sam prijatna osoba.	6
43.	Mesto u kome ja živim ima puno loših ljudi.	6
44.	Voleo bih da probam nove stvari.	6
45.	Moja porodična kuća je lepa.	6
46.	Volim svoje komšije.	6
47.	Imam dovoljno prijatelja.	6
48.	Voleo bih da u mom komšiluku ima ima drugačijih ljudi.	6
49.	Volim mesto gde živim.	6

UDK 316.644-057.87 : 615.851

Mirjana Milojević, Marina Hadži Pešić, Nebojša Milićević i Snežana Stoiljković

Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Niš

STAV PREMA PSIHOTERAPIJI KOD STUDENATA PSIHOLOGIJE

Rezime

Cilj ovog rada je da se utvrdi povezanost altruizma i bazičnih dimenzija ličnosti sa jedne strane i stava prema psihoterapiji sa druge strane.

Stav je stečena dispozicija, stečena spremnost, da se na određen način opaža, misli, emocionalno reaguje i deluje; ali kakvo će to reagovanje biti zavisi od iskustva pojedinca formiranog u toku njegovog života (Rot, 2003). U ovom istraživanju bavimo se stavom prema psihoterapiji. Definicija koju je predložio Berger, predstavlja opšti okvir sačinjen od ključnih uslova za psihoterapijski rad sa klijentom (pacijentom). „Psihoterapija je stručna intervencija koja se sprovodi na osnovu validne saglasnosti terapeuta i klijenta, u cilju psihološke pomoći klijentu, u skladu sa profesionalnim naučnim, legalnim i etičkim kriterijumima. Psihoterapija je opravdana kada klijent traži pomoć u rešavanju lične, psihoterapijski rešive smetnje, ako se nalazi u stanju psihološke ali i socijalne, somatske i egzistencijalne disfunkcionalnosti, pod uslovom da je adekvatno sardljiv i saglasan da psihoterapija traje više od jednog susreta“ (Berger, 2004 str. 35). Altruizam se definiše kao najviši nivo pomaganja, najvišeg kvaliteta, koje je preduzeto namerno i dobrovoljno radi drugih. Za altruizam se može reći da je rezultat moralnog ubeđenja u pravičnost, bez očekivanja spoljašnjih nagrada (Joksimović, 1990). Autori nekih definicija naglašavaju neophodnost žrtvovanja, a isključuju mogućnost lične dobiti, dok neki samo ukazuju na posledice altruističnog postupka po dobrobit drugog bez uplitanja u motive dobročinitelja. Crta je jedna konstantna upravljajuća psihička snaga koja određuje aktivno i reaktivno ponašanje individue (Allport, prema Knežević i saradnici, 2004).

Za potrebe ovog rada korišćeni su Petofaktorski model ličnosti (Costa i McCrea, 1995), Upitnik stavova prema psihoterapijskoj pomoći (Schmid-Ott, Reibald, Niederauer, Künsebeck, Schulz, Lamprecht, Jäger, 2003) i Skala altruizma mladih (Mladenović, 2000).

Istraživanje je sprovedeno tokom oktobra i novembra 2006. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. Uzorak su sačinjavali studenti psihologije i to ukupno 58 devojaka i 63 mladića.

Ključne reči: stav, psihoterapija, altruizam, bazične dimenzije ličnosti.

Uvod

Naučnike i stručnjake različitih disciplina (socijalne psihologe, sociologe, politikologe...) oduvek je interesovalo kakav je stav pojedinca prema nekoj pojavi jer stavovi omogućavaju lakše i brže snalaženje u svakodnevnim životnim situacijama. Čovek ne može lako da podnese stanje neodređenih situacija i teži da ih razjasni i prevaziđe. Da nemamo stavove bili bismo u stanju haosa, oni nam pomažu da steknemo fiksirane standarde za svoje suđenje i ponašanje. Mi delujemo u skladu sa našim stavovima. Oni utiču na pažnju, percepciju, motivaciju, učenje i pamćenje... Pojedini stavovi ne javljaju se izolovano; gotovo uvek povezani su sa nizom drugih stavova. Isto tako redak je slučaj da su svi stavovi koje pojedinac ima potpuno povezani i usklađeni sa svim drugim njegovim stavovima. Ako takav slučaj postoji onda možemo govoriti o jedinstvenoj životnoj filozofiji, jedinstvenoj ideologiji (Rot, 2003). Najčešće se samo neki od stavova povezuju u sistem, sindrom, dok su drugi stavovi više, manje usklađeni sa tim sistemom stavova.

Stavovi se mogu podeliti na lične i socijalne (Rot, 2003). Lični stavovi su oni koji su karakteristični samo za određenog pojedinca. Socijalni stavovi su zajednički većem broju ljudi, i u odnosu na njih ih je moguće upoređivati, a koji se odnose na društveno značajne pojave: stav prema religiji, nacionalnosti, braku, porodici

Posebno je interesantno ispitivanje stavova peme psihoterapiji kao obliku pomoći. Istraživanja na ovu temu nije bilo mnogo, ali su ona vema dragocena zbog podataka koji su dobijeni posredstvom njih. Šmit i saradnici (Schmid-Ott i sar., 2003) upoređivali su stavove prema psihoterapijskom tretmanu između pacijenata sa hroničnim kožnim oboljenjima, vankliničkim pacijentima sa klinike za psihosomatsko lečenje, studenata psihologije i studenata medicine. Nekoliko autora je izučavalo stavove zdravih individua i pacijenata (klijenata) prema okolnostima kliničkog, dermatološkog, i psihijatarskog lečenja (Hornstein i sar.; Angermeyer i Link; Burra i sar.; Kilian i sar., prema Schmid-Ott i sar., 2003).

U svakodnevno životu veoma često se srećemo sa stigmaticizijom mentalno obolelih lica, psihijataru, psihologa, medicinskog osoblja koji rade

sa ovom populacijom kao i psihoterapijom koja se primenjuje u lečenju ovih osoba.

„Postojeće predrasude i stigmatu (obeležavanje, isključivanje, diskriminacija) treba ublažiti kroz kampanje protiv stigmatizacije koje će organizovati i voditi stručnjaci za mentalno zdravlje u saradnji sa svim relevantnim organizacijama: škole, mediji, nevladine organizacije, religiozne grupe itd. Svi učesnici u procesu lečenja i prevencije mentalnih poremećaja, kao i unapređenja mentalnog zdravlja, korisnici i njihove porodice, kao i celokupna javnost treba da budu sistematski poučavani o važnim problemima vezanim za mentalno zdravlje“ (*Nacionalna strategija u oblasti mentalnog zdravlja i akcioni plan*, 2007, str. 12). Ako je nacionalna svest takva da u zemlji nema vere u pozitivne rezultate psihoterapije, i ako je potrebna sveobuhvatna reforma u oblasti mentalnog zdravlja, zapitali smo se kakav je pogled studenata psihologije na psihoterapijski tretman obzirom na to da će jednoga dana, kada završe studije (a i u toku studija) upravo oni biti nosioci antistigma kampanja, imaće ključnu ulogu u obrazovanju stanovništva u vezi sa psihoterapijom i psihoterapijskim tretmanom. U svom radu nesumnjivo će se sretati sa ljudima kojima je pomoć potrebna, gde će morati da reaguju (savetovanje) ili da osobu upute na odgovarajući psihoterapijski tretman. Ekonomska situacija, koja nije zadovoljavajuća, poremećeni sistemi vrednosti, politički problemi u zemlji, tranzicija, otpuštanje ljudi sa posla, dovode do raznih oblika neadekvatnog ponašanja. Čovek postaje satavni deo društvenih i vrednosnih kriza, a iznad svega ličnih, kada se bori sam sa sobom, sopstvenim opstankom i ravnotežom (Mladenović i Sakač, 2000). Prema „Izveštaju o svetskom zdravlju Svetske zdravstvene organizacije iz 2001“ svaka četvrta osoba će u jednom periodu svog života biti pogođena nekim mentalnim poremećajem.

Psihoterapeuti se nesumnjivo bave osobama kojima je neophodna psihoterapijska pomoć. Ako bismo za psihoterapiju rekli da je humanistički nastrojena, da je njen cilj pomoći, a pri tom ne nauditi, onda se otvaraju različite mogućnosti da psihoterapiju, psihoterapeuta i celokupan psihoterapijski dovedemo u vezu sa altruizmom

Čovekoljublje, u literaturi nazvano altruizam, ima veoma veliku važnost u razvoju i funkcionisanju društva. Definisane pojmove altruizam i prosocijalna orijentacija nije jednostavan zadatak. Komplikovana situacija

definisanja i pravljenja distinkcije između ova dva pojma usložnjava se neslaganjem istraživača oko upotrebe ova dva termina. Jedna grupa istraživača ne pravi razliku između pojmova altruizam i prosocijalna ponašanja. Razlog delimično leži u tome što nije lako otkriti motive nekog altruističnog (prosocijalnog) ponašanja, što je preko potrebno za njihovo razlikovanje. Zato se prilikom operacionalizacije predmeta istraživanja ne pravi razlika među njima. Često se osobine altruizam i prosocijalno ponašanje koriste kao sinonimi, a dešava se da jedan isti postupak u jednom istraživanju bude okarakterisan kao prosocijalni, a u drugom kao altruistički. Druga grupa istraživača pravi razliku između ova dva pojma i njihovih definicija, što je zapazio još 1982. godine Ajzenberg (Eisenberg, prema Joksimović, 1990) kao editor jedne od najznačajnijih knjiga u ovoj oblasti: „Razvoj prosocijalnog ponašanja“. Staub (Staub, prema Joksimović, 1990) smatra da svako ponašanje koje doprinosi dobrobiti drugog bez obzira na stepen i vrstu lične žrtve i dobiti možemo nazvati prosocijalnim ponašanjem. Sa druge strane, po Staubu altruizam je ponašanje usmereno više ka dobrobiti drugog, nego ličnoj koristi, bilo da je u pitanju socijalna ili materijalna, s tim što se ne isključuje da motiv altruističkog ponašanja bude neka unutrašnja dobit. To bi npr. moglo da bude osećanje zadovoljstva zbog ponašanja koje je u skladu sa vlastitim vrednostima i principima ili smanjenje neprijatnosti nastale usled saosećanja sa nevoljom drugog. Staub takođe smatra, da dobrobit drugog ne zahteva uvek odricanje i gubitke i da sopstveni interesi i interesi nisu uvek u konfliktu i da ih je moguće usaglasiti. Vispe (Wispe, prema Joksimović, 1990) u osnovne oblike prosocijalnog ponašanja ubraja: altruizam, saosećanje (simpatiju), kooperaciju, darovanje i pomaganje. Altruizam je briga o interesu drugih ljudi, s tim što se ne vodi računa o sopstvenom interesu. Simpatija je briga ili učešće u bolu ili tugi druge osobe pa i životinje. Kooperacija označava spremnost i sposobnost da se radi sa drugima, obično, ali ne i uvek u zajedničkom interesu. Pomaganje se odnosi na pružanje pomoći radi dolaženja do određenog objekta ili cilja. Darovanje podrazumeva davanje poklona ili priloga, obično iz milosrđa. Rot pod altruizmom podrazumeva postupke kojima je cilj tuđe dobro bez anticipacije vlastite koristi (Rot, prema Joksimović, 1990). Vasović (1975) predlaže i kriterijume za identifikaciju altruističkog akta: svesnost i autonomna intencionalnost, usmerenost ka dobrobiti drugih, odsustvo očekivanja bilo kakve spoljašnje ili recipročne nagrade i koštanje aktera. Krebs i Van Hestern (Krebs i Van Hesteren, 1997) smatraju da je sve definicije altruizma, moguće svrstati na kontinuum čiji jedan pol definišu egoistična ponašanja, usmerena isključivo

na povećanje sopstvene dobrobiti, dok drugi kraj ovog kontinuuma određuju altruistička ponašanja usmerena na povećanje dobrobiti drugih.

Joksimović i Vasović (1990) predlažu jednu klasifikaciju mogućih razloga zbog kojih se ljudi prosocijalno ponašaju:

- prosocijalno ponašanje može biti posledica ljudskih vrednosti (vera u ljude, humanizam, težnja pravednosti i dobrobit drugih);
- ljudi se ponašaju prosocijalno jer u osnovi ovakvog ponašanja leže emocije kao što su: empatija, saosećanje, neprijatnost, uznemirenost, dobro raspoloženje, radost;
- prosocijalno ponašanje može biti podstaknuto konformističkim razlozima (zato što se to od njih očekuje ili zahteva da im se ne bi zamerilo što ne pomažu jer nisu mogli da izbegnu situaciju koja je zahtevala prosocijalno ponašanje, zato što drugi pomažu);
- prosocijalno ponašanje može biti motivisano očekivanjem lične dobiti, bilo materijalne, bilo socijalno psihološke.

Čovek je socijalno biće i kao takav ne može da živi sam (Joksimović, 1990). Razvoj i funkcionisanje društva, zavisi od toga kako ljudi postupaju jedni prema drugima, kao i od motiva koji leže u osnovi ovih postupaka. U mnogim istraživanjima mnogo veća pažnja je posvećena negativnoj strani ljudske prirode, što znači egoizmu i agresivnom ponašanju (Joksimović, 1990) nego tendenciji ljudi ka pomoći drugoj osobi. Iz tog razloga postavili smo pitanje kakav je stav studenata psihologije prema psihoterapiji, koji bi po orijentaciji trebalo da budu altruistični, samim tim što će se baviti humanim zanimanjem, po završetku studija doprinosiće stvaranju humanijeg i demokratski nastrojenom društvu, gde će svaki građanin imati podjednaka prava. Imajući u vidu sve gore navedeno, javila se ideja da u se u ovom radu ispituje povezanost altruizma i stava prema psihoterapiji. Uvid u činioce i okolnosti koji doprinose pozitivnom ili negativnom stavu prema psihoterapiji mogao bi da pomogne u nalaženju puteva koji vode ka boljem i humanijem društvu, društvu bez predrasuda prema psihoterapiji. Upotrebom Neo Pi R delimično smo pokušali da odgovorimo na pitanja koja se tiču faktora koji utiču na stav prema psihoterapiji, obzirom na to da se ovaj upitnik sastoji od pet faktora (neuroticizam, ekstraverzija, otvorenost, savesnost i saradljivost), koji bi možda mogli da utiču na stav prema psihoterapiji.

Istorijski gledano, psihoterapija ima svoje korene u raznorodnim aktivnostima u okviru medicine, religije, kao i u formama sugestivnog lečenja i hipnotizma. Krajem XIX veka psihoterapija se javlja kao značajno sredstvo lečenja takozvanih „nervnih“ i „mentalnih“ poremećaja, a njena primena postaje medicinska veština, privilegija psihijatarata. Polovinom XX veka u oblast psihoterapijske prakse uključuju se i mnoge druge profesije, pre svega zahvaljujući porastu zahteva za ovakvim vidom usluga a i korekciji ranije važećih modela bolesti. Psihoterapija kakvu danas znamo prešla je kroz stogodišnji put nastajanja koji, između ostalog karakteriše i naglašena sekularizacija (Cushman, prema Stojnov, 2000), odnosno izmeštanje psihoterapije iz domena religije i njen prelaz u okrilje moderne nauke i medicine. Danas je naziv „psihoterapija“ generičko ime za sve one psihološke intervencije čiji je cilj da se prevaziđu različite emotivne smetnje i smetnje na planu ponašanja. Savremenu psihoterapiju odlikuje raznovrsnost u teorijskim pristupima (psihodinamski, klijenocentrični, racionalno-emotivni, geštaltistički, itd.) i oblicima rada (individualni, grupni, porodični, bračni, itd.). Postoji veliki broj predloga klasifikacije psihoterapije. Najčešća i najprihvatljivija je ona koja sve oblike svrstava u pet velikih grupa: dinamičke, kognitivno – bihejvioralne, humanističko – egzistencijalističko – fenomenološke, integrativne i socioterapijske (Erić, 2001).

U najširem smislu psihoterapija ima za cilj promenu ličnosti i ponašanja. Imajući u vidu sličnosti i razlike psihoterapijskih pravaca, i da psihoterapeuti svih psihoterapija prilagođavaju teorijski program specifičnom individualnom profilu klijenata i istovremeno usmeravaju promene klijenata prema teorijskom programu Berger je predložio opštu definiciju psihoterapije. Ova definicija predstavlja opšti okvir sačinjen od ključnih uslova za psihoterapijski rad sa klijentom (pacijentom). *„Psihoterapija je stručna intervencija koja se sprovodi na osnovu validne saglasnosti terapeuta i klijenta, u cilju psihološke pomoći klijentu, u skladu sa profesionalnim naučnim, legalnim i etičkim kriterijumima. Psihoterapija je opravdana kada klijent traži pomoć u rešavanju lične, psihoterapijski rešive smetnje, ako se nalazi u stanju psihološke ali i socijalne, somatske i egzistencijalne disfunkcionalnosti, pod uslovom da je adekvatno sardljiv i saglasan da psihoterapija traje više od jednog susreta“* (Berger, 2004 str. 35). Da bi se obezbedilo pravo mesto psihoterapije u okviru drugih metoda lečenja u medicini, modifikovala teorija i obezbedio njen dalji razvoj, kao i svaka naučna delatnost psihoterapija mora da se bavi istraživanjem i proveravanjem opravdanosti, efikasnosti tehničkih postupaka u teorijskom

procesu za koje se smatra da su lekoviti. Istraživački aspekt psihoterapije značajno je nerazvijeniji u poređenju praktičnom primenom. Problemi koji se sreću istraživanju psihoterapije vezani su za probleme terminološke i metodološke prirode. Dosadašnja istraživanja u psihoterapiji razvijala su se u dva pravca: istraživanje rezultata rada (efikasnost) i istraživanje činilaca koji dovode do promene stanja (psihoterapijski proces). Znatno su ređa ona istraživanja koja se odnose na brojne metodološke probleme samog istraživanja psihoterapije i najzad, istraživanja teorije (Erić, 2001).

Predmet istraživanja

Istraživanje povezanosti bazičnih dimenzija ličnosti, altruizma sa jedne i stava prema psihoterapiji sa druge strane. Bazične dimenzije ličnosti su: neuroticizam, ekstraverzija, otvorenost, saradljivost i savesnost.

Ciljevi istraživanja

Opšti cilj: Utvrditi da li postoji povezanost altruizma i bazičnih dimenzija ličnosti sa jedne i stavova prema psihoterapiji sa druge strane kod studenata psihologije.

Posebni ciljevi:

- Utvrditi da li postoji povezanost neuroticizma i stava prema psihoterapiji.
- Utvrditi da li postoji povezanost ekstraverzije i stava prema psihoterapiji.
- Utvrditi da li postoji povezanost otvorenosti i stava prema psihoterapiji.
- Utvrditi da li postoji povezanost saradljivosti i stava prema psihoterapiji.
- Utvrditi da li postoji povezanost savesnosti i stava prema psihoterapiji.
- Utvrditi da li postoji povezanost altruizma i stava prema psihoterapiji.
- Utvrditi da li postoji povezanost između mesta življenja i stava prema psihoterapiji

Mirjana Milojević, Marina Hadži Pešić, Nebojša Milićević i Snežana Stojiljković

- Utvrditi da li postoji povezanost između pola i stava prema psihoterapiji
- Utvrditi da li postoji povezanost između godina studiranja i stava prema psihoterapiji

Hipoteze

Polazna hipoteza

Postoji statistički značajna povezanost bazičnih dimenzija ličnosti i altruizma sa jedne strane i stava prema psihoterapiji sa druge strane

Posebne hipoteze

5. Postoji statistički značajna povezanost neuroticizma i stava prema psihoterapiji
6. Postoji statistički značajna povezanost ekstraverzije i stava prema psihoterapiji
7. Postoji statistički značajna povezanost otvorenosti i stava prema psihoterapiji
8. Postoji statistički značajna povezanost savesnosti i stava prema psihoterapiji
9. Postoji statistički značajna povezanost saradljivosti i stava prema psihoterapiji
10. Postoji statistički značajna povezanost altruizma i stava prema psihoterapiji
11. Ne postoji statistički značajna povezanost između mesta življenja i stava prema psihoterapiji
12. Ne postoji statistički značajna povezanost između pola i stava prema psihoterapiji
13. Ne postoji statistički značajna povezanost između godina studiranja i stava prema psihoterapiji

Instrumenti

U istraživanju su korišćeni sledeći instrumenti:

- Neo-Pi-R upitnik (Knežević i saradnici, 2004).
- Skala altruizma mladih Uroša Mladenovića (2000).
- Upitnik stavova prema psihoterapijskoj pomoći (QAPT - Questionnaire on Attitudes towards Psychotherapeutic Treatment) G.Schmid-Ott, S. Reibald, G. Erust, H.H. Niederauer, H.W Künsebeck, W. Schulz, F. Lamprecht, B. Jäger (2003). U okviru ovog upitnika određene su 4 dimenzije:

k) Stav prema sposobnosti psihoterapeuta

l) Stav prema mišljenju drugih ljudi

m) Generalni Stav prema psihoterapiji

n) Stav prema prihvatanju psihoterapije

- Upitnik konstruisan za potrebe istraživanja

Statistička obrada podataka

Za obradu podataka korišćene su mere deskriptivne statistike, aritmetička sredina i standardna varijacija, frekvencije i procenti, koeficijet korelacije, ANOVA.

Rezultati statističke obrade podataka

Tabela 1. Struktura ispitanika u odnosu na godinu studija

<i>godine studiranja</i>	frekvencije	procenti
Brucoši	22	18.2%
I godina	20	16.5%
II godina	20	16.5%
III godina	23	19.0%
IV godina	15	12.4%
Apsolventi	21	17.4%
Uzorak	121	100%

Iz tabele 2 možemo videti da je struktura našeg uzorka sledeća: 18.2% brucoša, 16.5% studenata prve godine, 16.5 % studenata druge godine, 19% studenata treće godine, 12.4 % studenata četvrte godine i 17.4 % apsolvenata.

Tabela 2. Struktura ispitanika u odnosu na mesto stanovanja

<i>Mesto</i>	frekvencije	procent i
Selo	15	12.4%
Mali grad	31	25.6%
Srednji grad	30	24.8%
Veliki grad	45	37.2%
Ukupno	121	100%

Na pitanje u kojoj ste sredini proveli najveći deo života 12.4% se izjasnilo da je najveći deo života provelo u selu, 25.6% u malom gradu (do 25 000 stanovnika), 24.8% u gradu srednje veličine (od 25 000 do 100 000), a 37.2% je najveći deo provelo u velikom gradu (preko 100 000 stanovnika).

Tabela 3. Struktura ispitanika u odnosu na obrazovanje majke

<i>Majka</i>	frekvencije	procenti
Osnovno	4	3.3%
Srednje	77	63.6%
Više i visoko	40	33.1%
Ukupno	121	100%

Iz tabele o obrazovanju majke vidi se da je 3.3% ima samo osnovnu školu ili nepotpuno osnovno obrazovanje, 63.3% je završilo srednju školu i 33.1% ima više ili visoko obrazovanje.

Tabela 4. Struktura ispitanika u odnosu na obrazovanje oca

Otac	frekvencije	procenti
Osnovno	2	1.7%
Srednje	57	47.1%
Više i visoko	62	51.2%
Ukupno	121	100%

Iz tabele o obrazovanju oca možemo da vidimo da je 1.7% završilo samo osnovnu školu ili ima nepotpuno osnovno obrazovanje, 47.1% završilo je srednju školu i 51.2% ima više ili visoko obrazovanje. Ako bi smo upredili obrazovanje oca i majke, uočili bismo da je približno isti broj završio samo osnovnu školu. Ali upoređivanjem srednje škole vidi se da je daleko veći procenat majki sa srednjom školom, dok završenu višu ili visoku školu ima veći broj očeva.

Tabela 5. Izraženost bazičnih dimenzija ličnosti na Neo Pi R upitniku

	M in	M ax	Arit metička sredina	Stan dardna devijacija
Neuroti cizam	6 4	1 80	129 .73	22. 143
Ekstrav erzija	1 20	2 13	164 .18	19. 187
Otvoren ost	1 19	2 11	171 .56	19. 623
Saradlji vost	1 00	1 92	159 .87	15. 504
Savesno st	1 09	2 25	166 .92	20. 225
Uzora k	1 21			

Iz ove tabele se može videti da su prisutna povišenja na dimenzijama Neo Pi R upitnika

Tabela 6. Izraženost altruizma u odnosu na godine studiranja

<i>Godine studiranja</i>	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Brucoši	66.18	7.162
I godina	65.70	6.697
II godina	61.30	5.471
III godina	62.39	5.852
IV godina	60.27	4.464
Apsolventi	63.29	5.875
Ukupno	63.34	6.333

Na osnovu gore navedenih podataka moglo bi se reći da su studenti psihologije u velikoj meri altruistični, ali ove podatke treba oprezno razmatrati.

Tabela 7. Altruizam studenata psihologije i godine studija – analiza varijanse (ANOVA)

	F test	Stepeni slobode	Nivo značajnost
Altruizam	2.875	5	0.18

Tabela 8. Altruizam i godina studija (A i B) – višestruko poređenje
(Post Hoc test)

	A godina	B godina	Razlika aritmetičke sredine između A i B	Nivo značajnosti
Altruizam	Brucoši	II godina	4.882*	0.011
		III godina	3.791*	0.039
		IV godina	5.915**	0.005
	I godina	II godina	4.400*	0.024
		IV godina	5.433**	0.010

*razlika aritmetičkih sredina je značajna na nivou 0.05

** razlika aritmetičkih sredina je značajna na nivou 0.001

U gornjim tabelama se vidi da postoje statistički značajne razlike u odnosu na godine studija. Najznačajnija razlika je među brucosima i studentima četvrte godine.

Tabela 9. Izraženost ukupnog skora na upitniku stavova u odnosu na godinu studija

<i>Godine studiranja</i>	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Brucoši	61.86	8.708
I godina	57.75	7.025
II godina	57.65	7.464
III godina	58.04	7.917
IV godina	61.60	8.601
Apsolventi	63.95	8.176
Ukupno	60.09	8.207

Iz tabele se vidi da studenti psihologije imaju pozitivan stav prema psihoterapiji.

Tabela 10. Razlike u stavu prema psihoterapiji studenata psihologije (F test)

	F test	Stepeni slobode	Nivo značajnosti
Stavovi	2.324	5	0.047*

Tabela 11. Stav i godine studiranja (A i B)- višestruko poređenje (Post-Hoc test)

Stav prema psihoterapiji	A godina	B godina	Razlika aritmetičke sredine između A i B	Značajnost
	I godina	Apsolventi	-6.202*	0.014
	II godina	Apsolventi	-6.302*	0.013
	III godina	Apsolventi	-5.909*	0.016

*razlika aritmetičkih sredina je značajna na nivou 0.05

Primenom F testa utvrdili smo da postoji statistički značajna razlika u pogledu stava prema psihoterapiji u odnosu na godinu studija. Najznačajniju razliku dobili smo poređenjem II godine i apsolvenata, tj studenti druge godine imaju pozitivnij stav prema psihoterapiji. Zatim, I godine i apsolvenata kao i III godine i apsolvenata

Tabela 12. Izraženost skorova na subskalama QAPT

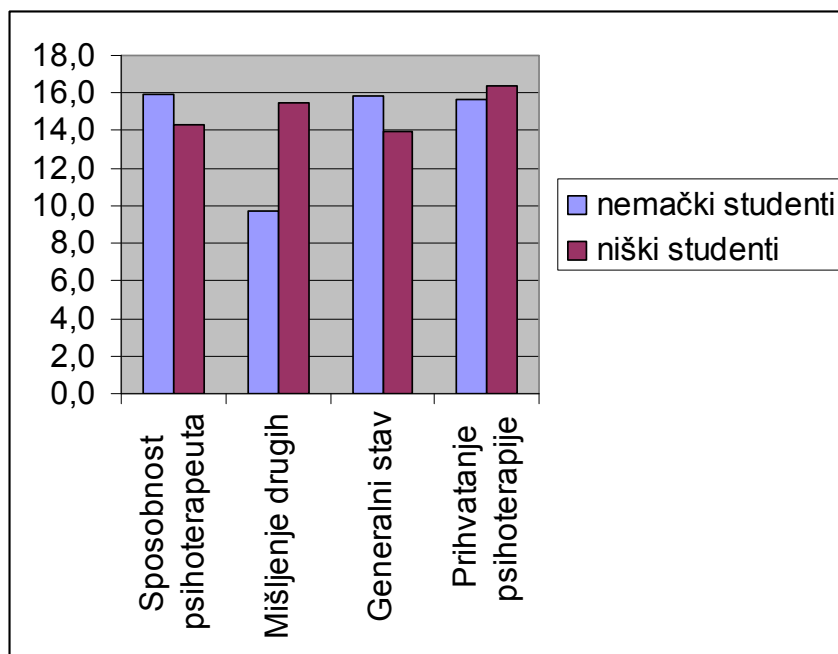
	Minimum	Maksimum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Sposobnost psihoterapeuta	9	20	14.2893	2.89666
Mišljenje drugih	7	20	15.4711	3.13867
Generalni stav	9	20	13.9339	2.71335
Prihvatanje psihoterapije	8	20	16.3967	2.92255

Viši skorovi na subskali sposobnost psihoterapeuta odlika su osoba koje imaju pozitivan stav prema sposobnosti psihoterapeuta. Iz tabele možemo videti da ispitanici imaju iznad prosečne rezultate, to jest da veruju da su psihoterapeuti stručni da pomognu u lečenju bolesti, rešavanju kriza i problema. Visoki skorovi na subskali mišljenje drugih o njihovom psihičkom stanju odlika su osoba kojima nije bitno mišljenje drugih o psihoterapiji i njihovom psihičkom zdravlju. Iz tabele se vidi da našim ispitanicima nije bitno kako će ih drugi doživeti ako idu kod psihoterapeuta. Visoki skorovi na subskali generalni stav prema psihoterapiji odlika su osoba koje smatraju da psihoterapija može da doprinese rasvetljavanju psihičkih konflikata i da je pomoću psihoterapije kao metoda lečenja, prevencije i unapređenja mentalnog zdravlja, moguće rešiti psihičke konflikte, dakle da zaista postoje efekti u toku i posle psihoterapijskog tretmana. Naši ispitanici ne postižu visoke skorove, što znači da je generalni stav prema psihoterapiji negativan. Visoke skorove na subskali prihvatanje psihoterapije postižu osobe koje bi išle na psihoterapiju, to jest potražile pomoć psihoterapeuta. Na osnovu aritmetičke sredine i vidimo da je prihvatanje psihoterapije veoma izraženo.

Tabela 13. Izraženost skorova na subskalama QAPT na uzorku studenata psihologije u Nemačkoj

	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Sposobnost psihoterapeuta	15.9	2.4
Mišljenje drugih	9.7	2.4
Generalni stav	15.8	2.3
Prihvatanje psihoterapije	15.7	2.5

Grafikon 1. Izraženost skorova na 4 subskale QAPT kod Nemačkih i Niških studenata psihologije

Na osnovu ovog grafikona mogli bismo reći da nemački studenti imaju pozitivniji stav o sposobnostima psihoterapeuta, da im je mišljenje drugih manje bitno nego studentima niškog univerziteta. Dok mišljenje drugih igra značajnu ulogu kod našeg uzorka, nemački studenti uopšte nemare za mišljenje drugih o poseti psihoterapeutu. Generalni stav prema psihoterapiji je takođe pozitivniji kod nemačkih studenata. Niški studenti imaju pozitivniji stav prema prihvatanju psihoterapije.

Sada ćemo tabelarno prikazati koeficijente korelacije dobijene u istraživanju.

Tabela 14. Povezanost dimenzija Neo Pi R, altruizma , mesta življenja, godina studija, pola i stava prema psihoterapijskoj pomoći kod studenata psihologija (n=121)

		STAV PREMA PSIHOTERAPIJI
NEUROTICIZAM	Koeficijent. korel.	.122
	Nivo značajnosti	.186
EKSTRAVERZIJA	Koeficijent. korel.	.028
	Nivo značajnosti	.759
OTVORENOST	Koeficijent. korel.	.098
	Nivo značajnosti	.285
SARADLJIVOST	Koeficijent. korel.	.107
	Nivo značajnosti	.246
SAVESNOST	Koeficijent. korel.	-.127
	Nivo značajnosti	.168
ALTRUIZAM	Koeficijent. korel.	.143
	Nivo značajnosti	.119
MESTO ŽIVLJENJA	Koeficijent. korel.	.121
	Nivo značajnosti	.187
POL	Koeficijent. korel.	.026
	Nivo značajnosti	.774
GODINA STUDIJA	Koeficijent. korel.	.124
	Nivo značajnosti	.177

Iz tabele se vidi da nema statistički značajne povezanosti nijedne od dimenzija na Neo Pi R upitniku, altruizma i stava prema psihoterapiji. Od postavljenih hipoteza potvrđene su sledeće:

- ne postoji statistički značajna povezanost između mesta življenja i stava prema psihoterapiji;
- ne postoji statistički značajna povezanost između pola i stava prema psihoterapiji;

▪ ne postoji statistički značajna povezanost između godina studiranja i stava prema psihoterapiji.

Za potrebe ovog istraživanja urađena je detaljnija analiza, koja je uključila utvrđivanje povezanosti subskala na Upitniku stavova prema psihoterapijskoj pomoći sa jedne strane i altruizma i bazičnih dimenzija ličnosti sa druge strane.

Takođe smo izvršili utvrđivanje povezanosti altruizma i bazičnih dimenzija ličnosti. Rezultati su dati u sledećoj tabeli.

Tabela 15. Povezanost dimenzija Neo Pi R, altruizma i pojedinačnih dimenzija stava prema psihoterapijskoj pomoći kod studenata psihologija (n=121)

DIMENZIJE NA TESTU NEO PI R I ALTRUIZAM		ALTRUIZAM	SPOSOBNOST PSIHOTERAPIJETA	MISLI I DRUGI	GENERALNI STAV	PRIHVATANJE PSIHOTERAPIJE
NEUROTICIZAM	Koeficijent korelacije	.038	-.011	.061	.040	.145
	Nivo značajnosti	.681	.909	.504	.659	.114
EKSTRAVERZIJA	Koeficijent korelacije	.013	.083	-.045	.011	.040
	Nivo značajnosti	.888	.364	.627	.907	.660
OTVORENOST	Koeficijent korelacije	.120	.098	.036	.056	.124
	Nivo značajnosti	.188	.286	.697	.543	.175
SARADLJIVOST	Koeficijent korelacije	.244**	.200*	-.040	.057	.137
	Nivo značajnosti	.007	.028	.662	.532	.133
SAVESNOST	Koeficijent korelacije	-.058	.002	.201*	.010	-.130
	Nivo značajnosti	.531	.979	.027	.916	.155

ALTRUI ZAM	Koeficijent korelacije	1	.117	-.018	.218(*)	.101
	Nivo značajnosti		.202	.847	.016	.269

** Korelacije su značajne na nivou 0.01

* Korelacije su značajne na nivou 0.05

Iz tabele broj 15 se vidi da postoji statistički značajna povezanost saradljivosti i altruizma, saradljivosti i stava prema sposobnosti psihoterapeuta, stava prema mišljenju drugih ljudi i savesnosti, generalnog stava prema psihoterapiji i altruizmu .

Diskusija rezultata

Istraživanje je sprovedeno tokom oktobra 2006. U njemu je učestvovao 121 studenat psihologije, 63 mladića i 58 devojaka. Od devet hipoteza potvrđene su tri i to one koje se odnose na korelaciju pola, mesta življenja i godina studiranja i stava prema psihoterapiji. Stav prema psihoterapiji je pozitivan. Takvi rezultati su u skladu sa izborom zanimanja ovih mladih ljudi. Detaljnijom analizom utvrdili smo da su na sve četiri subskale prisutna povišenja. Ono što je posebno zanimljivo jeste podatak da je studentima veoma bitno mišljenje drugih ljudi o njihovom psihičkom zdravlju i o poseti psihoterapeuta. Mogli bismo reći da se studenti plaše stigme ukoliko se sazna da idu kod psihoterapeuta.

Studenti su u velikom procentu altruisti. Povišenja na Skali altruizma mladih treba uzeti sa rezervom, jer skala ima mali broj tvrdnji (18) i relativno nizak koeficijent pouzdanosti $\alpha = 0,63$. Ovi mladi ljudi žive van svojih domova upućeni su jedni na druge što stvara niz situacija za ispoljavanje prosocijalnog (altruističnog) ponašanja. Navikavanje na grupu, na kolektiv, na zajedničke grupne aktivnosti, podrazumeva prosocijalno ponašanje i altruizam, kao komponentu prosocijalnog ponašanja.

Na dimenzijama Neo Pi R prisutne su velike razlike u odnosu na normativni uzorak. Treba reći da nije redak slučaj da se prilikom upotrebe Neo Pi R jave povišeni rezultati. Studenti su u odnosu i na svoje vršnjake i orijentacione norme neurotičniji, otvoreniji, više ekstravertovani, savesniji i saradljiviji.

Nepostojanje korelacije između stava prema psihoterapiji i neuroticizma najpre bismo mogli objasniti kuturnom uslovljenošću psihoterapije. U svakodnevnom životu nije čest slučaj da neko ide na psihoterapiju osim ako nema mentalne poremećaje ili se odlučio za dalje usavršavanje u ovoj oblasti nakon završenog fakulteta. Mi nemamo takav odnos prema psihoterapiji kao što je imaju npr. zapadne kulture, koji idu na psihoterapiju iako nemaju mentalnih poremećaja. Treba napomenuti momenat koji ističu Knežević i saradnici (2004) da u osnovi ove dimenzije stoje jasno razlučivi, nezavisni latentni generatori varijabiliteta, ali da postojeći faceti kao i stavke nisu baš najsrećnije izabrani kao indikatori ove dimenzije. Tako da možda povezanost i postoji, ali onda bi trebalo da upotrebimo neki drugi test koji meri ekstraverziju i tek onda da ispitujemo korelaciju ove dve varijable,

Nepostojanje korelacije između dimenzije ekstraverzija i stava prema psihoterapiji moguće je između ostalog objasniti time da je ekstraverzija domen povezan sa spremnošću da se traži socijalna podrška. Ekstraverti preferiraju veliko društvo, potrebni su im ljudi da bi sa njima provodili vreme i da bi razgovarali, tako da je većina ljudi u našem uzorku upućena na ljude oko sebe i verovatno je da sa prijateljima pričaju o svojim problemima. Otvorenost nije povezana sa stavom prema psihoterapiji verovatno zbog motivacija za lečenje (obraćanje psihoterapeutu). Motivacija je jako vezana za samopoštovanje. Motivacija je bitno određena time da li činjenicu da svoje probleme student nije u stanju sâm da reši i zbog toga se obraća za stručnu pomoć, on doživljava kao iskustvo koje mu podiže ili naprotiv smanjuje samopoštovanje, sa tim što je kod studenata psihologije to i izraženije nego kod drugih – studiram psihologiju a ne mogu da pomognem sebi, kako ću onda drugima. Saradljivost nije povezana sa stavom prema psihoterapiji moguće zato što osobe sa visokim skorovima imaju veći nivo sreće i zadovoljstva životom, verovatno usled pozitivne razmene koju imaju sa ljudima iz okoline, tako da oni verovatno i ne osećaju potrebu za psihoterapeutom. Savesnost nije povezana sa stavom prema psihoterapiji. Osobe sa visokim skorovima na ovoj skali su takođe više zadovoljne, moguće iz razloga što im organizovanost i marljivost omogućavaju da lakše postignu svoje ciljeve.

MLADI I PORODICA

Altruizam najverovatnije ne korelira sa stavom prema psihoterapiji zbog malog broja tvrdnji i sniženog koeficijenta pouzdanosti na ovoj skali pa bi trebalo upotrebiti pouzdaniju skalu altruizma.

Ukratko ćemo navesti i moguće razloge zbog kojih su nam tri hipoteze potvrđene.

Nepostojanje korelacije između mesta življenja i stava prema psihoterapiji možemo objasniti činjenicom da ovi mladi ljudi studiraju, da su mnogo više upoznati i sa prednostima i nedostacima psihoterapije, dok bi drugačija situacija bila da su u pitanju srednjoškolci ili ljudi sa osnovnom školom.

Nepostojanje korelacije između pola i stava prema psihoterapije, mogla bi se dovesti u vezu sa odabirom zanimanja ovih mladića. Devojke češće biraju zanimanja koja imaju veze se pomaganjem drugima. To što su ovi mladići odabrali da studiraju psihologiju i da će jednoga dana pomagati ljudima govori o njihovoj humanističkoj nastrojenosti, pa je to možda razlog ne postojanja korelacije.

Predmet Psihoterapija sluša se na četvrtoj godini (stav prema psihoterapiji je najpozitivniji kod apsolvenata, verovatno kao posledica slušanja predmeta) zatim, nisu svi studenti psihologije zainteresovani da se dalje usavršavaju u oblasti psihoterapije pa bi to možda bio razlog nepostojanja korelacije između godine studija i stava prema psihoterapiji. Tribina na ovu temu nema, seminari i kongresi se ne održavaju uvek na mestima dostupnim studentima.

Generalni zaključak je da psihoterapiju treba više popularizovati, kako na fakultetima tako i u medijima. Mlade ljude koji studiraju psihologiju treba više usmeravati ka savetodavnom radu, angažovanju u nevladinim organizacijama, radu na projektima vezanih za psihoterapiju, organizovati seminare, radionice, besplatne edukacije. Fakultet bi trebalo da uspostavi veći stepen saradnje sa udruženjima hendikepiranih lica, udruženjima koje se bave pomaganjem unesrećenim licima. I pre svega, osnovati dovoljan broj savetovališta, jer je studentska populacija velika, veliki je i broj problema sa kojima se oni suočavaju, a psihologa i psihoterapeuta koji se bave njihovim mentalnim zdravljem malo.

Rezultati koje smo dobili ne potvrđuju početna očekivanja. Drugačije rečeno, nijedna od naših hipoteza nije potvrđena. Na dimenzijama Neo Pi R dobili smo povišenje rezultata u odnosu na normativni uzorak. Takođe treba reći da u istraživanjima u kojima se koristi Neo Pi R upitnik nije redak slučaj da se jave povišenja.

Povišeni neuroticizam u odnosu na normativni uzorak mogli bismo objasniti nizom činalaca. U normativnom uzorku razlike na dimenziji neuroticizma idu u korist starijih ispitanika, odnosno stariji ispitanici su neurotičniji. Ako uzmemo u obzir da je najveći deo studentske populacije, a time i studenata psihologije, između 20 i 30 godina i da aritmetička sredina za uzrast od 21 do 30 godina iznosi 81.93 razlike su očigledne i velike (aritmetička sredina neuroticizma uzorka u istraživanju je 129.73). Najveći deo ispitanika živi odvojeno od svoje porodice u otežanim uslovima. Posledice prethodnog perioda (ratovi na prostorima bivše Jugoslavije, sankcije, bombardovanje, tranzicija, privatizacija i neizvesnost zaposlenja) nisu ostavile traga samo na starijoj populaciji već i na mladim ljudima koji su u periodu detinjstva i adolescencije prošli i prolaze kroz sve to.

Visoki skorovi na dimenziji ekstraverzija, odlika su pričljivih, samopouzdanih, aktivnih, po prirodi veselih i optimističnih ljudi, punih energije i aktivnih osoba, osoba koje vole uzbuđenje. Veliku razliku u odnosu na normativan uzorak (kao i u odnosu na normativni uzorak uzrasta od 21-30g) možda bismo mogli objasniti samim izborom fakulteta i atraktivnošću budućeg zanimanja. Činjenica je da je interes za ovaj smer proteklih godina bio veliki i da će se taj trend nastaviti tokom ove i idućih godina. Evidentan je nesklad između broja zainteresovanih mladih ljudi koji žele da upišu ovaj smer i broja odobrenih mesta za upis (u Beogradu, Nišu, Novom Sadu i Kosovskoj Mitrovci stigne daleko veći broj prijava za upis nego što su mogućnosti fakulteta za kvalitetan rad i obrazovanje stručnog kadra). Iz ovoga bismo možda mogli da kažemo da samo osobe koje su optimistične, imaju samopouzdanja, osobe koje vole izazov i uzbuđenja konkurišu za upis. Zatim, psihologija podrazumeva rad sa ljudima, tako da su sve osobe koji upisuju ovaj fakultet upoznate sa tim i verovatno je da je većina voli da radi sa ljudima, što je uticalo na izbor fakulteta.

Povišenja na dimenziji otvorenost mogla bi se objasniti u skladu sa zanimanjem koje su studenti odabrali. Sam opis zanimanja zahteva u velikoj meri sve ove karakteristike: nedogmatizam, intelektualnu radoznalost, estesku senzitivnost, nezavisnost mišljenja, preispitivanje autoriteta...

Ako bismo zanimanje psihologa opisali kao human posao, koji pored dobrih intelektualnih i sposobnosti zapažanja, zahteva i visok nivo empatije i saosećanja sa drugima da bi se drugi razumeli i shvatili, i ako bismo dimenziju saradljivost sagledali u svetlu prosocijalnog ponašanja, povišenja na dimenziji saradljivost, možda su nastala kao posledica toga da se za ovu nauku upravo odlučuju oni koji su empatičniji i oni koji poseduju veći stepen saosećajnosti od drugih ljudi.

Konkurencija za upis na ovaj smer je velika, tako da pored dobrog proseka iz srednje škole neophodno je i pokazati visok nivo znanja iz opšte kulture i psihologije. Zatim, da bi se stekao uslov sa upis u narednu godinu potrebno je puno rada, prvo zbog kvaliteta znanja koji profesori traže na ispitu drugo zbog obimnog gradiva koje treba tokom godine savladati, tako da samo oni koji su dobro organizovani i usmereni ka cilju, koji dobro planiraju i organizuju svoje vreme mogu da upišu narednu godinu, pa onda i ne čudi zašto su se javila povišenja na dimenziji Savesnost.

Detaljnijom analizom podataka (Tabela 15) utvrdili smo sledeće:

1. Postoji pozitivna povezanost između ALTRUIZMA i SARADLJIVOSTI ($r = 0.244$, $p < 0.01$). Pozitivna povezanost saradljivost koja je dimenzija interpersonalnih reakcija i uključuje poverenje, altruizam, saosećajnost, potrebu da se pomogne drugima i altruizma mogli bismo objasniti time što je saradljivost odlika osoba koje su bazično „mekog srca“, spremne da pruže pomoć i da veruju da će dobiti pomoć od drugih. To su osobe koje su altruistične po svojoj orijentaciji i empatične. Sa druge strane altruizam se definiše kao najviši nivo pomaganja, najvišeg kvaliteta, koje je preduzeto namerno i dobrovoljno radi drugih (Bar Tal i Raviv prema Joksimović, 1990). Dakle, visoki skorovi i na SAMu i na dimenziji saradljivost nam govore o osobama koje su altruistički nastrojene pa je možda to razlog pozitivne povezanosti. Ali, ne sme se izgubiti iz vida mali broj tvdnji na Skali altruizma mladih i relativno nizak koeficijent pouzdanosti ove skale, pa ovu korelaciju treba oprezno prihvatiti.

2. Postoji pozitivna povezanost između ALTRUIZMA i GENERALNOG STAVA PREMA PSIHOTERAPIJI ($r = 0.218$, $p < 0.05$). Psihoterapija je stručna intervencija u cilju psihološke pomoći

klijentu. Subskala genaralni stav prema psihoterapiji se odnosi na stav da psihoterapija može da doprinese rasvetljavanju psihičkih konflikata i da je pomoću psihoterapije kao metoda lečenja, prevencije i unapređenja mentalnog zdravlja, moguće rešiti psihičke konflikte, dakle da zaista postoje efekti u toku i posle psihoterapijskog tretmana. Osobe koje imaju visoke skorove na ovoj subskali veruju da je moguće pomoći ljudima psihoterapijskim tretmanom. Psihoterapija je stručna intervencija u cilju psihološke pomoći klijentu. Povezanost između ove dve varijable možda bismo mogli objasniti pomoću odredjenja altruizma koje navodi Staub: altruizam je ponašanje usmereno više ka dobrobiti drugog, nego ličnoj koristi, bilo da je u pitanju socijalna ili materijalna, s tim što se ne isključuje da motiv altruističkog ponašanja bude neka unutrašnja dobit (Joksimović, 1990). Takođe, Rot pod altruizmom podrazumeva postupke kojima je cilj tuđe dobro bez anticipacije vlastite koristi (Rot prema Joksimović, 1990). Osobe koje vole da pomažu drugima verovatno je da će imati pozitivan stav prema psihoterapiji, iako one direktno ne učestvuju u njoj, jer je psihoterapija humanistički nastrojena. Ali, kao što smo naveli pri objašnjenju prethodne korelacije to ćemo učiniti i ovde. Dobijene rezultate treba oprezno prihvatiti zbog malog broja tvdnji na Skali altruizma mladih i relativno niskog koeficijenta pouzdanosti.

3. Postoji pozitivna povezanost između SARADLJIVOSTI i STAVA PREMA SPOSOBNOSTI PSIHOTERAPEUTA ($r=0.200, p<0.05$). Subskala sposobnost psihoterapeuta odnosi se na pozitivno ili negativno mišljenje osoba da su psihoterapeuti dovoljno stručni da pomognu u lečenju bolesti, rešavanju kriza i problema. Pozitivna povezanost između ove dve varijable možda bi se mogla objasniti slično kao u prethodnim objašnjenjima. Osobe koje su saradljivije spremnije su da pruže pomoć drugima i da veruju da će im pomoć biti uzvraćena onda kada im je potrebna. One su altruistične, saosećajne, empatične, iskrene. Sa druge strane, glavna uloga psihoterapeuta je pomoć osobama koje se nalaze u stanju psihološke nemoći. Osobe koje su saradljivije veruju da će njima psihoterapeut pružiti pomoć kao što bi one drugima. U prilog ovom ide i zapažanje Froma da način na koji neko doživljava druge nije različit od načina na koji doživljava sebe (Fromm, prema Kuburić, 1997). Moguće je da saradljivije osobe imaju pozitivniji stav prema sposobnosti psihoterapeuta upravo zbog toga što one psihoterapeuta vide kao osobu koja je spremna da pomogne (kao i one), koja ima znanja i koja je kompetentna za to iz razloga

što su studenti psihologije upoznati sa mogućnostima, prednostima i psihoterapije i psihoterapeuta.

Literatura

- Angermeyer, M. C. Breier, P. Dietrich, Kenzin, D. Matschinger, H. (2005). *Public attitudes toward psychiatric treatment. An international comparison*, preuzeto sa www.ncbi.nlm.nih.gov
- Berger, J. (2000). *Psihoterapija od leka do utopije: koncepti, praksa, istraživanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Boriševski, M. (1997). Samosvest kao faktor razvoja altruizma ličnosti, *Vaspitanje i altruizam*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 56-63.
- Ditte, D., Schulz, W., Schmid-Ott, G. (2006). *Attitude towards psychotherapy in the Russian population and in the population with a Russian/Soviet cultural background in Germany, a pilot study*, preuzeto sa: www.ncbi.nlm.nih.gov.
- Erić, Lj. (2001). *Psihoterapija*, Beograd: Medicinski fakultet.
- Gavrilov-Jerković, V. (2003). Savremene tendencije u psihoterapiji: specijalizacija, prakse i integracija znanja, *Psihologija*, vol. XXXVI, br. 1, 7-38.
- Hašimbegović, A. (1990). *Procjena djelatvornosti psihoterapije*, Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Izveštaj o svetskom zdravlju, 2001*, www.imh.org.yu.
- Joksimović, S., Vasović, M. (1990). *Psihološke osnove čovekoljublja*, Beograd: Prosveta

Mirjana Milojević, Marina Hadži Pešić, Nebojša Milićević i Snežana Stojiljković

Joksimović, S. (1993). Dimenzije i pokazatelji prosocijalnog ponašanja, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja* br. 25, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 9-24.

Joksimović, S. (1995). Personalni korelati prosocijalnog ponašanja, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja* br. 27, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 9-23.

Joksimović, S. i saradici (1997). Porodični i personalni korelati altruističnog ponašanja, *Vaspitanje i altruizam*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 173-196.

Joksimović S. (1999). Razvoj i podsticanje altruizma mladih, *Nastava i vaspitanje*, vol. XLVIII, br. 5, 605-617.

Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T., Đurić-Jočić, D. (2004). *Petofaktorski model ličnosti*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T., Đurić-Jočić, D. (2004). *Neo Pi R, primena i interpretacija*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Krebs, D. (1997). Razvoj altruizma, *Vaspitanje i altruizam*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 47-55.

Krech, D., Cratchfield & Ballachey (1972). *Pojedinac u društvu*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kuburić, Z. (1997). Odnos između empatije i religioznosti, *Vaspitanje i altruizam*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 291-301.

Nacionalna strategija u oblasti mentalnog zdravlja i akcioni plan, www.imh.org.yu

Reich, B. & C. Adcock (1978). *Vrednosti, stavovi i promena ponašanja*, Beograd: Nolit.

Rot, N. (2003). *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Schmid – Ott i saradnici (2003). Development of a Questionnaire to Assess Attitudes towards Psychotherapeutic Treatment, *Dermatology and Psychosomatic Basel*, New York, NY, preuzeto sa: www.karger.com

Stojiljković, S. (1997). Osetljivost za druge i altruističko ponašanje, *Vaspitanje i altruizam*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 197-209.

Stojnov, D. (2000). *Psihoterapije*, Beograd: Zavod za udžbenike nastavna sredstva

Švec, Š. (1997). *Humanistički orijentisano obrazovanje kao model za razvoj altruizma*, Vaspitanje i altruizam, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 120-130.

Zvonarević, M. (1985). *Socijalna psihologija*, Zagreb: Školska knjiga.

Žegarac, N. (1997). Empatijski stil u jednoj pomažućoj profesiji, *Vaspitanje i altruizam*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 308-319.

Veldal, K. (1979). *Društveno ponašanje*, Beograd: Nolit.

Vidojković, S., Popović-Vasilić, T. (1997). *Adolescent između trpljenja i profesionalne pomoći*, Adolescencija: identitet, psihopatologija, psihoterapija, Beograd : KBC „Dr Dragiša Mišović“ : „Žarko Albulj“, drugo dopunjeno izdanje

Mirjana Milojević, Marina Hadži Pešić, Nebojša Milićević i Snežana Stojiljković

ATTITUDES OF STUDENTS OF PSYCHOLOGY TOWARDS PSYCHOTHERAPY

Mirjana Milojević, Marina Hadži Pešić, Nebojša Milićević i Snežana
Stojiljković

Abstract

The main aim of this project is to establish the existence of relation between altruism and basic personality dimensions on the one hand, and one's attitudes towards psychotherapy on the other hand. This attitude is the result of acquired dispositions and acquired readiness to observe, think, react emotionally and act in a certain way. The nature of one's reactions depends on the experience of an individual formed during lifetime (Rot, 2003). This research aims at defining one's attitude towards psychotherapy. The definition suggested by Berger is a general framework listing all of the basic conditions for psychotherapy work with a client/patient. "Psychotherapy is a professional intervention carried out and based on the valid agreement between a therapist and a client/patient with the basic purpose of psychological helping the client in accordance with professional, scientific legal and ethical criteria. Psychotherapy is justifiable in cases when a client/patient seeks help in solving personal and psychotherapeutically solvable disturbances when in the state of not only psychological, but also social, somatic and existential disfunctionality, providing the patient/ client in question is adequately cooperative and agrees to the terms of meeting with a psychotherapist on more than one session (Berger, 2004 p.35). Altruism is defined as the highest level of helping possessing the ultimate quality, which is undertaken of one's own free will and for the well-being of others. It can also be defined as the result of one's moral beliefs in righteousness when one does not expect to be awarded for one's deeds. Some authors emphasise the existence of needs for self-sacrifice, including the possibility of attaining personal gain, whereas some only emphasise the consequences which altruistic act can have on well-being of others without relating to the motives of the well-doer. The main trait is the constant running psychological strength that regulates active and reactive behavior of an individual (Allport, Knezevic and others, 2004). This research was carried out during October and November, 2006. The authors of the work are members of the Faculty of Philosophy in Niš. The study was completed on 121 students of psychology- 63 males and 58 females. The researchers used the following materials: NEO personality inventory (Costa and McCrae, 1995), Attitudes towards psychotherapy questionnaire (Schmid-Ott, Reibald, Niederauer, Künsebeck Schulz, Lamprecht, Jäger, 2003) and Youth Altruism Scale (Mladenovic, 2000).

Key words: attitude, psychotherapy, altruism, basic personality dimension.

RAD JE NASTAO U SKLOPU PROJEKTA 149062D KOJI FINANSIRA
MINISTARSTVO ZA NAUKU I TEHNOLOŠKI RAZVOJ RS

UDK 316.72 : 615.851

Vesna Anđelković¹⁸

Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Niš

MULTIKULTURALNI ASPEKTI PSIHOTERAPIJSKOG PROCESA

Rezime

U radu se razmatraju etičke dileme psihoterapeuta kada pružaju tretman klijentima koji pripadaju različitim kulturama. Po definiciji psihologije, a i prema Etičkom principu Američkog psihološkog udruženja (APA, 1992) od psihologa se očekuje da uvažavaju kulturne i individualne razlike, kao i razlike u ulogama koje se tiču uzrasta, pola, rase, nacionalnosti, religije, seksualne orijentacije, jezika i socioekonomskog statusa.

Takođe, od njih se očekuje da otklone, ili makar drže pod kontrolom posledice ličnog odnosa koji su u vezi sa ovim faktorima na svoj rad, kao i da i sami svesno ne odobravaju diskriminaciju. Drugim rečima, psiholozi treba da "ukažu dužno poštovanje osnovnim pravima, dostojanstvu i vrednosti svih ljudi" (APA, 1992, str. 1599).

Konkretno, u skladu sa ovim zahtevima pokušavaju se sagledati pristupi u nekim fazama terapijskog procesa koji nam mogu biti od pomoći u odgovoru na, ne tako retke, dileme proistekle iz razlika među kulturama.

Ključne reči: multikulturalnost, psihoterapija.

Ovaj rad, zapravo je pokušaj da u ostavljenoj profesionalnoj slobodi psihologa javno progovorimo o dilemama koje ona donosi i podstaknemo traganje za odgovorima na neke od njih. Jer i posle donete odluke, na koju smo, ponekad, prisiljeni tekućom praksom, često ostajemo zapitani. Neminovno, svaka sloboda, osim izazova, nosi mnoge nepoznanice, zebnju, strah, i ne tako retko, osećanje krivice.

¹⁸ email: vandj@medianis.net

Vesna Anđelković

Pitanje poštovanja normi profesionalnog ponašanja psihologa poslednjih nekoliko decenija razmatra se u mnogobrojnim radovima i iz perspektive multikulturalnosti, kao jedne od vodećih tema savremene naučne misli uopšte.

Davno su za nama bazična uverenja koja su vladala u psihologiji da je svaki model psihičkog funkcionisanja, sa svim njegovim varijantama zdravog i bolesnog, univerzalan, normativan i primenljiv za sve ljude i kontekste.

Poslednjih nekoliko decenija značajno je povećana osetljivost istraživača i psihoterapeuta na razlike među kulturama objedinjena kroz pojam multikulturalizma. Pregledom literature koja se odnosi na ovu oblast može se uočiti da su pristupi ovom kompleksnom fenomenu veoma različiti i da je pojam multikulturalnosti često redefinisano. Ipak, u osnovi ovih različitih određenja je shatanje da svaka ljudska zajednica razvija svoju kulturu prepoznatljivu po tome koje su njene osnovne pretpostavke o svetu u kome živimo, vrednosti i norme kojih se pridržava, jezik kojim govori, način na koji se odeva i hrani, način na koji komunicira i kako se odnosi prema suprotnom polu. Drugim rečima, naše mišljenje, ponašanje, običaji i navike zavise od vrednosti, normi i verovanja koja „vladaju” u kulturi kojoj pripadamo (Pickett, prema Ayalong, 2004).

U teoriji, praksi i istraživanjima koja su u prvi plan postavljala neophodnost uvažavanja specifične kulturološke pozadine, multikulturalnost se najčešće izražavala kroz kritiku anglocentričnog pristupa, formiranjem teorija o rasnom i etničkom identitetu i kroz pitanje kulturološke kompetentnosti.

Anglocentričnom pristupu se zamera što u okviru njega pripadnik neke kulture nije samoodređen, već u zavisnosti od toga koliko se razlikuje i / ili ne razlikuje od „standardne” grupe. Iz ove perspektive, multikulturalnost se svodila na isticanje razlika među etničkim zajednicama i često naglašavanje nasleđa, deficijencije i patologije (Sue, 1981). Mada su istraživanja koja se zasnivaju na anglocentričnom pristupu istakla razlike među rasnim i etničkim grupama, ona su tek sporadično uvažavala njihovu posebnost.

Pristup multikulturalnosti u kome se etničke grupe razumeju u okviru same sebe, a ne u odnosu na neke druge referentne grupe, doprineo je da se razvoj i funkcionisanje ličnosti razmatraju zavisno od kulturnog obrasca i u kontekstu u kome se dešavaju. Ipak, nastojanje istraživača da „portretišu” određnu kulturu ponekad je samo ukazivalo na odnos osobe iz specifične kulture prema njenom okruženju. Mnogim etničkim i rasnim modelima upućivane su zamerke i zbog preteranog pojednostavljenja. Na primer, kada ističu značaj specifičnog etničkog i rasnog identiteta i tako pojam kulture svode na psihološku reprezentaciju identiteta (Poston, 1990).

Generalno, u kritici ovog pristupa ukazuje se da isključivo kulturološki pristup ima tendenciju da prenaplaćava uticaj kultura i samim tim svodi individualnost na kulturološki specifičnu dimenziju.

Razvojem konstrukta multikulturalnosti učinjen je pomak ka širem definisanju kulture. Tako se fokus pomerio sa rase i etniciteta i na faktore kao što su seksualna orijentacija, fizički hendikep i socio-ekonomski status. (Sue, 1992).

Multikulturalizam se smatra najznačajnijom novom idejom koja je poslednjih tridesetak godina oblikovala oblast savetodavnog i psihoterapijskog rada. Iz tog rakursa pristupa se razumevanju klijnata, sprovode intervencije i edukuju budući praktičari (Ponterotto i sar., 2001).

Da vrednosti klijenta i terapeuta utiču na ciljeve psihoterapije i procese kojima se oni ostvaruju ukazuju mnogobrojna istraživanja (Brace, 1992). Terapeutove pretpostavke o kulturama kojima on ne pripada, mogu biti uzrokom da se ponašanje i vrednosti članova druge kulture posmatraju kao patološka, pre nego različita od terapeutovih. Ovakav pristup može dovesti da se neka ponašanja, normativna za drugu kulturu, procenjuju kao patološka. Ridley (1995) je istakao i tendenciju terapeuta da, svesno ili nesvesno, klijentima nameću svoje kulturne vrednosti, dok su Sue i sar. (1992) otvorili i pitanje uticaja različitih kultura na svest, mišljenje, osećanja i ponašanje terapeuta.

Primenom multikulturne teorije u savetodavnoj praksi značajna pažnja posvećena je specifičnim aspektima multikulturne kompetentnosti terapeuta. Ona se odnosi na tri široka područja: stavove, znanje i veštine terapeuta. Sue i sar. (1992) u standardima za multikulturno kompetentno savetovanje

navodi da terapeuti, prvo, treba da budu samosvesni, da ispituju svoja uverenja i stavove o drugim kulturama. Drugo, da razumeju klijentov pogled na svet, njegova uverenja i vrednosti i kako sve ovo određuje klijenta i plan tretmana. I treće, da terapeut vešto koristi strategije i intervencije koje su osetljive na kulturološke i kontekstualne faktore klijenata, kao što su klijentova uverenja i tradicija kulture kojoj pripada. Mada je pomak u razvoju multikulturalne teorije (a i tehnika) impresivan, pregled literature ukazuje da je sproveden mali broj empirijskih istraživanja koja se odnose na multikulturalnu kompetentnost. U izvesnom broju istraživanja ispitivana je povezanost kompetentnosti i edukacije terapeuta, kao i njegove rasne pripadnosti, lokusa kontrole i ideologije (Sodowsky i sar. 1998).

Većina istraživanja u oblasti multikulturalne kompetentnosti usmerena je na terapeuta. Izvestan broj autora u prvi plan istraživanja postavlja klijenta. Klijenti su prirodno u fokusu terapije i njihova percepcija multikulturalne kompetentnosti može biti važna za proces i sam ishod terapije. Uključivanje klijenta u promišljanje o multikulturalnosti može se razumeti kao deo klijentovog iskustva koje je u centru interesovanja i tradicionalnog savetovanja/psihoterapije. Kao jedan od značajnih aspekata reflektovanja multikulturalnosti na terapijski proces, iz pozicije klijenta, je i njegova percepcija multikulturalne kompetentnosti terapeuta. (Fuerto i sar., 2001).

U sagledavanju implikacija multikulturalnosti na savetodavni i psihoterapijski rad, vođene su rasprave i o relevantnosti različitih terapijskih pristupa za rad sa etničkim grupama. U tom kontekstu, neki terapijski pristupi proglašavani su neadekvatnim za rad sa etničkim grupama. Tako, npr. postoje oprečna mišljenja o tome da li je na klijenta usmerena terapija adekvatna za rad sa etničkim manjinama ili ne (Moodley, 2007). Takođe, Cesement (1995) ukazuje da i analitičke teorije trebe da ponude jasan okvir za rad sa manjinskim grupama kako interpretacije ne bi postale predmet nagađanja.

I pored rastuće svesti da je multikulturalna kompetencija neophodna za opštu kompetenciju terapeuta, prema shvatanju Moodleya (2007), to nije mnogo doprinelo razumevanju kako je multikulturalna kompetentnost povezana i kako objašnjava faktore od značaja za terapijski proces. Čak i

produkcija kros-kulturalnih, multikulturnih, interkulturalnih i drugih pristupa savetovanju nije značajno promenila teoriju ili praksu.

Prema istom autoru, to što multikulturalizam nema čvrstu teorijsku osnovu dovodi do brojnih konfuzija u savetovanju i psihoterapiji. Između ostalog jer se multikulturalnost često određuje kao multietičnost, a multikulturalna kompetentnost proglašava važećom za sve klijente bez obzira na njihove kulturološke i etničke karakteristike. Pored toga, on ne pruža klinički jasne informacije u okviru kojih terapeut može da procenjuje, dijagnostikuje, i razume klijenta i njegova očekivanja od terapije.

Ipak, uz sva navedena ograničenja, verujemo da multikulturalizam pruža izvesna usmerenja *u nekim fazama terapijskog procesa kada se radi sa klijentima koji pripadaju kulturama različitim od terapeutove.*

Kako se pitanje kulturnog relativizma prelama kroz psihoterapijski proces? U osnovi to je, najpre, pitanje kontratransfera.

Na to ukazuje i etički princip D Američkog psihološkog udruženja (APA, 1992) prema kome se od psihologa očekuje da uvažavaju kulturne i individualne razlike, kao i razlike u ulogama koje se tiču uzrasta, pola, rase, nacionalnosti, religije, seksualne orijentacije, jezika i socioekonomskog statusa. Takođe, od njih se očekuje da otklone, ili makar drže pod kontrolom posledice ličnog odnosa, koji su u vezi sa ovim faktorima, na svoj rad, kao i da i sami svesno ne odobravaju diskriminaciju. Drugim rečima, psiholozi treba da "ukažu dužno poštovanje osnovnim pravima, dostojanstvu i vrednosti svih ljudi" (APA, 1992, str. 1599).

Čini se jasno. A kako je u praksi? Sa kojim se dilemama susrećemo i suočavamo u obezbeđivanju ovog principa uopšte, a dodatno, kada je klijent iz neke specifične kulture? Da li uvažavanje kulturne različitosti, na neki način ugrožava jedno od osnovnih pravila psihoterapije i savetovanja da definisanje procesa i krajnjih ciljeva treba da bude nezavisno od specifičnih ličnih i kulturnih vrednosti, bilo terapeuta, bilo klijenta. Raspoložemo li dovoljnim znanjima o nekoj kulturi da bi ponudili klijentu različite modalitete i alternative tretmana?

Izoštrimo ovo kroz etičke dileme psihologa kada pružaju tretman klijentima koje privlače osobe istog pola, a žele da promene seksualnu

Vesna Anđelković

orijentaciju. Naravno, neki klijenti koje takođe privlače osobe istog pola dolaze na terapiju bez cilja da promene svoju seksualnu orijentaciju ili ponašanje. Oni se odlučuju na terapiju zbog anksioznosti, seksualne disfunkcionalnosti, teškoća u odnosima sa drugima itd.

Najpre, etički princip D ukazuje na pravo klijenta na samoodređenje, autonomiju i diskreciju, i samim tim, većina njih, ima pravo da izabere tretman i bude obaveštena o različitim modalitetima i alternativama tretmana. Tako, autonomija i sloboda izbora klijenta, na neki način, određuje terapijski plan i intervencije. Istovremeno, poštovanje ovog principa pretpostavlja kapacitet, sposobnost klijenta da pravi izbore između modaliteta tretmana i ponašanja.

Dilema terapeuta u poštovanju autonomije i slobode izbora ovih klijenta nastaju kada treba da prepozna da li je klijentov izbor dobrovoljan ili pod uticajem društvenih poruka i stigmi koje stoje iza njega. U odgovoru na ovo pitanje predlaže se da izboru klijenta treba da prethodi prorađivanje osećanja krivice i stida koje nastaje zbog privlačnosti koja se oseća prema istom polu (Yarhouse, 1998).

Međutim, ovaj pristup je poslednjih godina doveden u pitanje gledištem prema kome se svaka želja za promenom smatra rezultatom pounutrenja negativnog stava porodice i netolerantnog društva, odnosno, da izbor homoseksualaca za promenom orijentacije nikada nije slobodan (Murphy, 1992).

No, mi moramo biti obazrivi u odnosu na ovakve tvrdnje. Zapravo, nemamo pravo, (što zbog relevantnih teorijskih shvatanja, što zbog empirijskih nalaza) prihvatiti tvrdnju da je potreba da se promeni homoseksualna orijentacijai "skoro uvek" uzrokovana pounutrenim neprihvatanjem od strane porodice i društvene stigme. Sigurno da mnogi klijenti homoseksualci traže promenu usled društvenog pritiska i sl. Ponekad to čine i iz nekih drugih razloga, kao što su npr. vrednosni stavovi koji potiču iz brojnih izvora, uključujući porodicu, kulturu i religiju (Yarhouse, 1998).

Izvestan broj terapeuta protivi se pružanju pomoći klijentima koji žele da promene homoseksualnu orijentaciju. Oni skreću pažnju da se prema DSM homoseksualnost ne smatra patološkim stanjem sama po sebi.

Međutim, istovremeno se previđa da DSM pruža mogućnost intervencija u slučaju "mnoštva pitanja povezanih sa identitetom, kao što su seksualna orijentacija i ponašanje, moralne vrednosti itd".

Yarhouse (1998) smatra da psihoterapeuti koji podržavaju kao jedino ispravno gledište integrisanje privlačnosti prema osobama istog pola u homoseksualni identitet, odnosno, koji zanemaruju religijske, moralne i kulturne vrednosti i ubeđenja u okviru kojih neko nastoji da živi, pokazuju, zapravo, da za njih prava nisu jednaka. Konkretno, jedan vid različitosti (seksualna orijetacija) ima prednosti nad drugim vidom (religijska ili kulturna).

Šta nam, u suštini, sugerišu razmatranja etičkih dilema psihoterapeuta koji pružaju pomoć osobama koje privlače osobe istog pola. Da bi se osigurala autonomija i samoodređenje osobe i multikulturalna dimenzija rada psihologa, uspostavljanju radnog saveza treba da prethodi blagovremeno informisanje klijenata o etiologiji privlačnosti prema istom polu i mogućim objašnjenjima zašto se ona doživljava kao problem. Pored toga, klijente treba upoznati i sa dostupnim metodama tretmana i alternativnim pristupima.

U širem kontekstu, to znači da dileme i probleme u vezi sa multikulturalnošću u psihoterapiji, treba rešavati blagovremenom i adekvatnom edukacijom terapeuta i upoznavanjem sa kulturno specifičnim problemima u psihologiji. Drugim rečima, od psihoterapeuta se očekuje da bude upoznat sa osobenostima određenih kultura, ali i da razviju globalnu osetljivost i svest o značaju multikulturalnih aspekata.

* * *

Multikulturalizam se smatra najznačajnijom novom idejom koja je poslednjih tridesetak godina oblikovala oblast savetodavnog i psihoterapijskog rada. Primena multikulturne teorije u savetodavnoj praksi doprinela je da se multikulturalna kompetencija smatra neophodnom za opštu kompetenciju savetnika. Šta je u osnovi ovakvog stanovišta?

Multikulturni pristup proistekao je iz potrebe da se prevaziđe isključivost univerzalnog pristupa u kome je potcenjivan uticaj kulture.

Vesna Anđelković

Ipak, nastojanje da se istakne značaj kulturnog obrasca, u teoriji, praksi i istraživanjima, često je dovođilo do prenaplašavanja uticaja kultura i samim tim individualnost se svodila na kulturološki specifičnu dimenziju.

Noviji pristupi multikulturalnosti pokazuju da se fokusiranjem na kulturološku pozadinu individualnog ne mora zanemarivati podjednako važna uloga individualnih razlika i univerzalnih načela.

Insistiranje na multikulturalnoj kompetentnosti terapeuta u njenom izvornom obliku (Sue, 1992) takođe je relativizovano. Sue je govorio da „mešavinu” univerzalnosti, sličnosti unutar grupe i individualne jedinstvenosti nije lako „razmrsiti”. Ovakav stav zasniva se na pretpostavci da je svrha multikulturalnih istraživanja da razmrse, razdvoje i redukuju, pre nego da integrišu sva ova tri faktora ljudskog iskustva. (Suzette, L. i sar. 1991). Navodi se i da je nemoguće ovladati svim što rasu, etnicitet, kulturu ili pripadnost nekoj drugoj grupi, čini specifičnom. Nemoguće je i da bilo koji psihoterapeut potpuno poznaje promene, fleksibilnost i dinamiku svih multikulturalnih identiteta (Moodleya, 2007).

Holistički pogled na svet daje nam za pravo i da svaki vid savetovanja / psihoterapije smatramo multikulturalnim. Multikulturalno kompetentno savetovanje tako se rekonceptualizuje na osnovne veštine savetovanja koje su dostignute kroz znanje i promenom pogleda na svet (Suzette, L. i sar. 1991).

Drugim rečima, uvažavanje dva univerzalna principa psihoterapije i savetovanja - poštovanje dobrobiti klijenta i njegove jedinstvenosti - pruža niz smernica koje pomažu terapeutu u određenju krajnjih ciljeva psihoterapije. Ove smernice treba primenjivati nezavisno od specifičnih ličnih i kulturnih vrednosti, bilo terapeuta, bilo klijenta.

Literatura

Ayalon, L. (2004). Cultural variants of caregiving or culture of caregiving, *Journal of Cultural Diversity*, Vol. 11, No. 4.

- Brace, K. (1992). Nonrelativist ethical standards for goal setting in psychotherapy, *Ethics & Behaviour*, Vol 2, Casement, P. (1985). *Learning from the patient*. London: Tavistock.
- Fuertes, J. Bartolomeo, M., Matthew, N. (2001). Future research directions in the study of counselor multicultural competency, *Journal of Multicultural Counseling and Development*, Vol. 29, Issue 1
- Moodley, R. (2007). (Re)placing multiculturalism in counselling and psychotherapy, *British Journal of Guidance & Counselling*, Vol. 35, No. 1, 2007.
- Murphy, T. F. (1992). Redirection sexual orientation: technics and justifications, *The Journal of Sex Researches*, 29 (4), 501-523.
- Ponterotto, J. G., Gretchen, D. Utsey, S. O., Rieger, B. P. and Austin, R. (2002). A revision of multicultural counselin awareness scale, *Journal of Multicultural Counseling and Development*, Vol. 30, 15-180.
- Poston, W. S.C. (1990). The biracial identity development model: a needed addition, *Journal of Counseling and Development*, Vol. 69, 152-155.
- Redley, C. R. (1995). Overcoming unintatiopnal racism in councelimng and therapy: a practioner guide to intentional interventions, *Journal of Counseling and Development*, Vol. 80 (2), 154-160.
- Sodowsky, G. R., Kuo-Jackson, P. Y., Richardson, M. K, & Corey, A. T. (1998). Correlates of self-reported multicultural competencies: Counselor multicultural social desirability, race, social inadequacy, locus of control racial ideology, and multicultural training, *Journal of Counseling Psychology*, 45, 256-264.
- Sue, D. W. (1992). Multicultural counseling competentions and standards: The call to the profession, *Journal of Counseling and Development*. Vol. 20, 64-68 .
- Suzette, L., S, Linda. J. M., Chicako I, C, P. S. Highlen (1991). A redefinition of Multicultural Counseling, *Journal od Counseling and Development*, 70.

Vesna Anđelković

Yarhose, M. (1998). When client seek treatment for same-sex attraction: Ethical issues in the "Right to choose" debate, *Psychotherapy*, Vol. 35, 2, 248-259.

MULTICULTURAL ASPECTS CONCERNING THE PROCESS OF PSYCHOTHERAPY

Vesna Anđelković

Abstract

The project is discussing about the ethical dilemmas of the psychotherapists when working with the patients who belong to different cultures. According to the definition of psychology, as well as according to the Ethical principle of the American psychological association, (APA, 1992) the psychologists are expected to respect the individual and cultural diversity, as well as the different roles in growing up, sex, race, nationality, religion, sexual orientation, language and social-economic status. Further on, they are expected to remove or at least keep under control the consequences of their personal attitude concerning this topic while working so as not to approve themselves any kind of discrimination. In other words, the psychologists should "show responsibility and respect to basic rules, dignity and appreciation to all people" (APA, 1992, p. 1599).

All in all, in accordance with these demands, it has been tried to perceive some approaches concerning the phases of therapeutic process which can help us find the solution to, though not so rare, dilemmas created from cultural differences.

Key words: multicultural, psychotherapy.

UDK 616.89-051 : 614.256
Jelena Želeskov-Đorić¹⁹
Medicinski fakultet, Beograd

VIKARIJSKA TRAUMATIZACIJA PSIHOTERAPEUTA

Rezime

Vikarijska traumatizacija je relativno nov koncept čiju osnovu čine saznanja o izgaranju i kontratransferu. Da bi se opisali efekti „rada sa traumom“ na terapeuta, pored pojma vikarijske traumatizacije koriste se i drugi termini kao što su: sekundarni traumatski stres (Figley, 1995), empatički umor (Figley, 1995), traumatski kontratransfer (Herman, 1992), i izgaranje (Pines & Maslach, 1978). Cilj ovog rada je da ukaže na sličnosti i razlike između ovih pojmova sa jedne i vikarijske traume sa druge strane. Pored toga diskutovani su faktori koji utiču na pojavu vikarijske traume, kao i mogućnosti transformacije vikarijske traume psihoterapeuta.

Ključne reči: vikarijska trauma, kontratransfer, sekundarni traumatski stres, empatički umor, izgaranje.

Pojam vikarijske traume kao značajnog faktora terapijskog rada proučavan je u znatnom broju empirijskih istraživanja (Kassam-Adams, 1994; Munroe, 1990; McCann & Pearlman, 1995; Schauben & Frayier, 1995). Pojedine definicije izjednačavaju vikarijsku traumu sa sekundarnom traumom ističući da ona predstavlja simptome stresa koji se mogu javiti nakon intenzivnih kontakata sa traumatizovanim osobama (Hartman, 1992), gde se vikarijska trauma javlja kad osobe koje nisu neposredne žrtve, jesu izložene specifičnostima traumatskog materijala ili ponovnom pokretanju traumatskih iskustava kod traumatizovane osobe. Ovo izlaganje odnosi se na emocionalno pražnjenje aspekata originalne traume, koje dovodi do emocionalnog pobuđivanja osobe koja je traumatizovana, utičući na osobe koje su sekundarno izložene tome, gde su efekti paralelni onim kod originalne traume. Step en u kome je koncept vikarijske traume prihvaćen od strane Svetske zdravstvene organizacije ogleda se u DSM-IV klasifikaciji u

¹⁹ E-mail: jelenaeskov@yahoo.com

kojoj se govori o indirektnoj izloženosti traumi – u smislu bivanja svedokom događaja ili suočavanja osobe sa događajima koji uključuju smrt, ranjavanje ili neke pretnje sebi i drugima – kao potencijalnom izvoru posttraumatskog stresnog poremećaja. U DSM-IV se pri definiciji jednog od kriterijuma za posttraumatski stresni poremećaj ne pravi jasna razlika između direktne i indirektno izloženosti traumi, čime se podržava pretpostavka da su efekti vikarijske traume paralelni efektima direktnog izlaganja traumi (Hartman, 1995).

Sabin-Farrdl i Turpin (2003) smatraju da se sekundarna trauma odnosi na sekundarni traumatski stres za koji važi ono o čemu je govorio Hartman (1995), dok se vikarijska traumatizacija fokusira na kognitivne šeme ili suštinu verovanja terapeuta i način na koji se oni mogu promeniti kao rezultat empatičkog rada sa klijentom i izlaganju traumatskog zamišljanja prezentovanog materijala od strane klijenta, što može dovesti do poremećaja terapeutovog viđenja sebe, drugih i sveta. S druge strane, baveći se konceptom vikarijske traume, Lugris (2000) ističe da ona predstavlja uticaj osobe koja je direktno doživela traumu na druge koji su izloženi traumatskom događaju kroz eksplicitno objašnjavanje događaja od strane traumatizovane osobe, dok Lind (2000) smatra da je vikarijska traumatizacija stres koji se razvija iz znanja o traumatskom događaju. Prema najobuhvatnijem i metodološki najizgrađenijem konceptu o vikarijskoj traumi ona predstavlja „transformaciju unutrašnjeg iskustva terapeuta koja je rezultat empatičkog susreta sa traumatskim materijalom klijenta“ (Saakvitne & Pearlman, 1996, str. 25). Prema ovim autorima vikarijska traumatizacija nije nešto što klijenti rade terapeutima, već je ljudska posledica suočavanja i znanja realnosti traume. Ona predstavlja nezaobilazni efekat rada sa traumom, jer terapeutov rad podrazumeva empatičko angažovanje u cilju pomoći klijentu.

Opisujući kako klijentova traumatska iskustva mogu uticati na terapeuta, istraživači koriste i druge termine kao što su sekundarni traumatski stres (Figley, 1995), empatički umor (Figley, 1995), traumatski kontratransfer (Herman, 1992), i izgaranje (Pines & Maslach, 1978). S obzirom na to da se u literaturi veoma često ovi termini koriste namesto termina vikarijska trauma, neophodno je ukazati na sličnosti i razlike među njima, kako bi se omogućila naučna jasnoća i preciznost kako u literaturi tako i u praksi.

Vikarijska trauma i srodni pojmovi

Jedan od pojmova blizak vikarijskoj traumi je pojam kontratransfera. Pojam kontratransfera potiče iz psihodinamske terapije i njime se opisuje emocionalna reakcija terapeuta na klijenta (Kapur, 1999). Prema klasičnoj definiciji kontratransfer predstavlja „terapeutov transfer na klijentov transfer“ (Gelso & Fretz, 1992, str. 135). Corey (1991) definiše kontratransfer kao proces u kome terapeut vidi sebe u klijentu, preterano se identifikuje sa njim ili sreće svoje potrebe kroz klijenta. Ova definicija podrazumeva da je kontratransfer svesni ili nesvesni odgovor na pacijentov transfer, naročito ako je transfer povezan sa terapeutovim prethodnim iskustvom. Johansen (1993) smatra da sve emotivne reakcije terapeuta na klijenta u svojoj osnovi imaju kontratransfer, dok Figley (1995) smatra da se „kontratransfer dešava samo u kontekstu psihoterapije; to je reakcija terapeuta na transferne akcije klijenta, koja može imati negativne posledice po terapiju i treba da bude prevenirana ili eliminisana“ (Figley, 1995, str. 11). Iako kontratransfer i vikarijska traumatizacija označavaju fenomene koji su donekle povezani, radi se, ipak, o bitno različitim pojmovima. Osnovna razlika između kontratransfera i vikarijske traume je u sledećem:

1. „kontratransfer je specifičan za datog klijenta i posebnu dijadu klijent - terapeut. S druge strane, efekti vikarijske traumatizacije nastaju kao rezultat akumuliranog iskustva kroz terapiju i osećaju se i iza određene terapije i u drugim odnosima terapeuta (ličnom i profesionalnom životu)“ (Saakvitne & Pearlman, 1996, str. 46);
2. „kontratransfer je privremeno vezan za određeni period, događaj, rezultat u terapiji ili terapeutov unutrašnji ili spoljašnji život na koji je on uticao, dok se vikarijska traumatizacija stalno transformiše“ (Saakvitne & Pearlman, 1996, str. 46);
3. „vikarijska traumatizacija se javlja kao rezultat izloženosti klijentovom traumatskom materijalu, dok se kontratransfer javlja van konteksta izlaganja traumatskom materijalu“ (Stamm, 1997, str. 1);
4. „kontratransfer se više odnosi na to kako naši klijenti utiču na naš rad sa njima, dok se vikarijska trauma odnosi na to kako naši klijenti utiču na naš život, odnose sa drugima i naš rad“ (Stamm, 1997, str. 1);

5. „kontratransfer je orijentisan na negativno delovanje terapeutove prošlosti na klijenta, a vikarijska trauma na negativno delovanje na terapeuta koje je u direktnoj vezi sa izloženošću klijentovom materijalu“ (Baird, 1999, str. 19).

Vikarijska traumatizacija utiče na kontratransfer, tako što menja self terapeuta, koji je kontekst za sve kontratransferne reakcije. Na taj način vikarijska trauma oblikuje kontratransfer. Stoga će terapeuti koji doživljavaju veću vikarijsku traumatizaciju imati jače kontratransferne reakcije. S druge strane, kontratransfer utiče na vikarijsku traumu tako što utiče na psihoterapeuta očekivanja prema sebi i prema klijentima.

Pored kontratransfera, termin koji se često koristi kako bi se opisali negativni efekti poslovne opterećenosti, jeste izgaranje (burnout). Prema ovom konceptu zdravstveni radnici često imaju visok nivo izgaranja, a glavni faktori koji na njega utiču vezani su za organizaciju posla (Pines & Maslach 1978). Tek deceniju kasnije ovaj fenomen definiše se kao „stanje fizičke, emocionalne i mentalne iscrpljenosti uzrokovane dugom uključenošću u emocionalno iscrpljujućim situacijama“ (Pines & Aronson, 1988, str. 9, prema Collins & Long, 2003). Kahill (1988) identifikuje pet kategorija simptoma koji karakterišu izgaranje: fizički simptomi (premorenost, pospanost, somatski problemi, grip i sl.), emocionalni simptomi (anksioznost, depresija, krivica), simptomi ponašanja (agresivnost, pesimizam, zloupotreba psihoaktivnih supstanci), simptomi vezani za posao (slab rad na poslu, odsutnost sa posla, umor), interpersonalni simptomi (nesposobnost koncentracije u komunikaciji, problemi na emocionalnom nivou u radu sa klijentima i sl.). Skoro deset godina kasnije Figley (1995) opisuje izgaranje kao proces, pre nego stanje, koje počinje postepeno i vrlo brzo progredira u vremenu. Ipak, najviše istraživanja zasnovano je na Maslachovoj definiciji izgaranja po kojoj je „izgaranje definisano preko tri dimenzije kao sindrom emocionalne iscrpljenosti, depersonalizacije i redukovanih ličnih dostignuća koji se može javiti kod osoba koje rade sa ljudima“ (Maslach, 1996, str. 4, prema Collins & Long, 2003). Ono što je u svim definicijama značajno jeste da je za izgaranje značajna radna organizacija i uslovi rada i u tom kontekstu se on i razlikuje od vikarijske traume. Kao što je Pearlman (2003, prema Dietrich, 2003) istakla, izgaranje se može definisati kao razmimoilaženje onoga što je radnik sposoban da uradi i očekivanja njegovog šefa. Izgaranje je prvenstveno u vezi sa situacijom na radnom mestu i odnosom organizacije

prema radniku, dok je za vikarijsku traumu terapeuta važniji faktor traumatski materijal klijenta sa kojim se terapeut sreće od očekivanja nadređenih u organizaciji u kojoj terapeut radi prema njegovom načinu rada (Pearlman & Saakvitne, 1995, str. 153).

Još jedan termin koji je jako blizak vikarijskoj traumi jeste sekundarni traumatski stres koji je definisan kao „prirodna posledica onoga što se dešava između dvoje ljudi (traumatizovane osobe i one koja je blizu nje) koja nije ograničena samo na terapijski odnos, već se može naći u bilo kojoj relaciji“. Ovi efekti nisu nužno problem, već šta više prirodni produkt brige o osobama koje su doživele traumu, posledica su empatije (Figley, 1995, str. 11). Sekundarni traumatski stres se od vikarijske traumatizacije može razlikovati na sledeći način:

1. teorijske osnove sekundarnog traumatskog stresa (Figley, 1995) i vikarijske traumatizacije (Saakvitne & Pearlman, 1996) se razlikuju;
2. sekundarni traumatski stres i vikarijska trauma se razlikuju po pitanju simptomatologije. Dok vikarijska trauma uzima u obzir kontekst, sekundarni traumatski stres se orijentiše na vidljive simptome (Pearlman & Saakvitne, 1995, str. 153).
3. populacija na koju se sekundarni traumatski stres i vikarijska trauma odnose su različite. Sekundarni traumatski stres koji opisuje Figley (1995) odnosi se na prijatelje i rođake traumatizovanih osoba, dok se vikarijska traumatizacija o kojoj govore Saakvitne i Pearlman (1996) odnosi na terapeute;
4. postoji razlika u izlaganju osobama koje su doživele traumu. Kod sekundarnog traumatskog stresa izlaganje se odnosi na jednu osobu i njen traumatski materijal, dok se kod vikarijske traume radi o kumulativnom izlaganju traumatskom materijalu više osoba u vremenskom periodu.

Još jedan termin koji bi trebalo diferencirati od termina vikarijske traume jeste empatički umor koji predstavlja kumulaciju empatičkog stresa i definiše se kao „stanje fizičke, psihološke i emocionalne iscrpljenosti i disfunkcionalnosti, kao rezultat prolongiranog izlaganja empatičkom stresu“ (Figley, 1995, str. 34). Empatički umor javlja se kao posledica izlaganja klijentovom iskustvu i empatiji koju za klijenta terapeut ima. On je iznenadno i akutno stanje. To je i osnovna razlika u odnosu na vikarijsku

traumu koja nije stanje već proces koji traje, transformiše se i ne dešava se naglo, već je posledica kumulacije iskustva u radu sa klijentima.

Sličnost ovih koncepata je u tome što u svima njima osećanje koje terapeut može imati pri radu sa klijentom jeste otuđenost, osećanje karakteristično za osobe koje su doživele traumu. Takođe emocionalna iscrpljenost je vrlo prisutna, ali je ona drugačija nego kod izgaranja. Vikarijska trauma, empatički umor i sekundarni traumatski stres uključuju ovu vrstu iscrpljenosti mnogo više od izgaranja.

Osnovne razlike između ovih koncepata jesu da se kontratransfer i izgaranje mogu javiti i van konteksta izlaganja traumatskom materijalu. Vikarijska trauma, empatički umor i sekundarni traumatski stres uvek se javljaju kao rezultat izlaganja klijentovom materijalu i dovode do promena u vrednostima, verovanjima i ponašanjima terapeuta. Kontratransfer se više odnosi na to kako klijenti utiču na terapeutov rad sa njima, dok se vikarijska trauma i empatički umor odnose na to kako klijenti utiču na živote terapeuta (Stamm, 1997). Empatički umor i kontratransfer imaju brzi početak simptoma, dok kontratransfer i izgaranje imaju brži oporavak od simptoma. Izgaranje (burnout) može dovesti do promene posla ili karijere, dok kod empatičkog umora jednom kada ga osoba prepozna, može se ponašati u skladu sa njim (Figley, 2002a, prema Dietrich, 2003).

Faktori uticaja na vikarijsku traumu

Kada se govori o faktorima koji mogu imati uticaja na vikarijsku traumu, treba istaći da sem prirode posla (Saakvitne & Pearlman, 1996) postoje i drugi faktori koji mogu biti značajni. Posao terapeuta je takav da se terapeut susreće sa klijentima, njihovim patnjama i problemima, pruža im pomoć i klijenti odlaze sa seanse, a da terapeut ne zna koliko je zaista njegov rad bio delotvoran i da li će nešto promeniti u životu klijenta. To može saznati na sledećoj seansi ako se klijent pojavi. Terapeutov način organizacije prijema klijenata (broj klijenata koje viđa u toku dana, vremenske pauze između seansi i sl.) takođe utiču na vikarijsku traumu. Organizacija u kojoj terapeuti rade na svoj način može doprinositi vikarijskoj traumatizaciji terapeuta: ako nema adekvatnih pauza za zaposlene; ako se očekuje od osoblja da imaju nerealno visoka postignuća u radu; ne omogućava se dovoljno kvalitetna supervizija terapeuta koji rade u organizaciji; poriče se da klijentov materijal i iskustvo mogu imati takav

uticaj na terapeuta; ne postoji rad sa osobljem na prepoznavanju znakova vikarijske traume; ne omogućava se dalje usavršavanje osoblja; ne omogućava se adekvatno vreme za godišnje odmore zaposlenih; ne podržava se lična psihoterapija samih terapeuta. Pored faktora prirode posla i organizacije u kojoj terapeut radi, izdvajaju se tri bitna faktora koja mogu doprineti vikarijskoj traumi terapeuta. To su klijenti, terapeuti i kontekst (Saakvitne & Pearlman, 1996).

Klijenti doprinose vikarijskoj traumi terapeuta kroz:

- sopstvene višestruke probleme koje prezentuju i ograničene kapacitete;
- strašne lične istorije kada su bili zloupotrebljavani;
- intenzitet i jačinu sopstvene patnje;
- krizu skorašnjeg traumatskog iskustva;
- teškoće u interpersonalnom stilu komunikacije, koji je obično razvijen kao odgovor na situaciju u kojoj su bili eksploatisani ili na situaciju kada nisu mogli drugima da veruju;
- sopstvene idealizacije i intenzivna negativna očekivanja od strane terapeuta;
- opasnosti sa kojima se mogu suočiti;
- sram i teror koji ih drži paralizovane;
- bespomoćnost i preosetljivost kada su u pitanju deca kao klijenti;
- sopstvena samodestruktivna ponašanja, samopovrede, očaj i hronične ideje samoubistva.
-

Sami terapeuti mogu doprineti vikarijskoj traumi kroz:

- nerealna očekivanja od sebe kao profesionalnog terapeuta ;
- ličnu traumatsku istoriju koja može biti ponovo probuđena klijentovim materijalom i može dovesti do specifične osetljivosti za pojedine transfere ili očekivanja od klijenata;
- neosnovana verovanja o vrednostima stoicizma ili neosetljivosti koja mogu dovesti do toga da se terapeut oseća posramljeno ili da nema komentar na svoja osećanja;
- lične strategije prevladavanja koje nisu pomažuće terapeutu;
- trenutna stresna dešavanja u životu terapeuta;

- rad u oblastima gde terapeut nema adekvatan trening ili postoji neadekvatno razumevanje teoretskih perspektiva problema;
- nevoljnost ili barijeru da koristi superviziju ili konsultacije, dalju kontinuiranu edukaciju ili uzimanje odmora;
- to da je terapeut nov u poslu kojim se bavi (Neumann & Gamble, 1995, prema Saakvitne & Pearlman, 1996).

-

Kontekst u kome terapeut i klijent rade i žive doprinosi vikarijskoj traumatizaciji kroz:

- socijalni kontekst koji poriče ili potcenjuje traumu i njene posledice;
- politički kontekst koji ne podržava psihološki tretman traume;
- kulturalni kontekst koji krivi žrtvu i podržava nasilje i viktimizaciju;
- organizacioni kontekst koji tretira klijente bez poštovanja;
- organizacioni kontekst koji propušta da omogući osoblju neophodne izvore da bi radili posao koji veruju da mogu da rade u korist klijenata.

Na kraju treba nešto reći i o mogućnostima transformacije vikarijske traume terapeuta. Transformacija vikarijske traume terapeuta odnosi se na činjenicu da su efekti vikarijske traume iako jaki, ipak promenljivi i da se mogu modifikovati. To znači da kada terapeuti prihvate postojanje vikarijske traume mogu raditi na njenom smanjivanju. Postoje dva osnovna modela koja se mogu koristiti u transformaciji vikarijske traume. Prvi model fokusiran je na načine prevazilaženja stresa koje izaziva vikarijska trauma kroz tri aktivnosti: samonega, aktivnosti koje nas hrane i beg. Samonega se odnosi na uspostavljanje ravnoteže, ograničenja, navike i veze se drugima. Hranljive aktivnosti uključuju fokusiranje na zadovoljstva, relaksaciju i zabavu. Beg podrazumeva aktivnosti koje omogućavaju terapeutu da zaboravi na posao, uživa u fantaziji i udalji se od bolnih osećanja. Drugi model koji se koristi za transformaciju vikarijske traume podrazumeva one strategije koje se odnose na pronalaženje smisla života. Tako Pearlman i Saakvitni (1996) predlažu da se terapeut okrene ka kreiranju smisla života, svoje aktivnosti potkrepi smislom, testira svoja negativna verovanja i pretpostvke (nihilizam, cinizam i očaj), kao i da učestvuje u društvenim aktivnostima. Radeći sa velikim broj terapeuta koji su imali vikarijsku

traumu, Pearlman & Saakvitni (1996) zaključuju da su tri centralna aspekta u radu sa vikarijskom traumom: svesnost, ravnoteža i povezanost. Svesnost znači da se terapeut okrene ka svojim potrebama, prihvati ograničenja u radu, svoje emocije i mogućnosti, kao i svrhovitost onoga što radi. Ravnoteža podrazumeva da terapeut mora da pravi balans između aktivnosti, naročito posla, zabave i odmora, pri čemu je unutrašnja ravnoteža od velikog značaja za dobar terapijski rad. Povezanost sa sobom i drugima, kao i sa nečim većim od nas u smislu Boga, omogućavaju terapeutima validaciju onoga u šta veruju u svom radu kao i nadu.

Da bi terapeuti mogli da rade sa traumatizovanim osobama i smanje vikarijsku traumu kao posledicu rada sa njima, neophodno je da ova tri centralna aspekta (svesnost, ravnotežu i povezanost) primene u profesionalnom, organizacionom i ličnom životu.

Cilj ovog rada bio je da prikaže neke sličnosti i razlike između vikarijske traume s jedne i kontratransfera, sekundarnog traumatskog stresa, empatičkog umora i izgaranja s druge strane, kao i faktore koji mogu dopineti razvoju vikarijske traume. Na kraju su date neke od osnovnih strategija koje mogu biti od pomoći psihoterapeutu prilikom rada sa sopstvenom vikarijskom traumom i mogućnostima njenog smanjenja. Svaka dalja istraživanja koja bi dala nove modele za transformaciju vikarijske traume kao značajnog faktora u terapijskom radu sa traumatizovanim osobama, bila bi veoma korisna.

Literatura

- Baird, B. S. (1999). *Vicarious traumatization, secondary traumatic stress, and burnout in sexual assault and domestic violence agency staff and volunteers*, Master thesis, Univesity of North Texas.
- Collins, S. & Long, A. (2003). Working with the psychological effects of trauma: consequences for mental health-care workers- a literature review, *Journal of Psychiatric and mental Health Nursing*, 10, 417 - 424.

Jelena Želeskov-Dorić

- Corey, G. F. (1991). *Theory and Practice of Counselling Psychotherapy*, CA: Brooks Cole.
- Dietrich, J. (2003). Secondary traumatic stress in psychotherapists working with survivors of violence, *Diplom- Psychologin im Fachbereich Psychologie*, Der Univesität Konstanz.
- Figley, C. R. (1995). Compassion fatigue as secondary traumatic stress disorder: an overview, In C. R. Figley (Ed.), *Compassion Fatigue: Coping with secondary traumatic stresss disorder in those who treat the traumatized*, New York: Brunner / Mazel, 1 - 20
- Gelso, C. J. & Fretz, B. R. (1992). *Counseling Psychology*, Fort Worth, TX: Harcourt Brace College Publishers.
- Hartman, C. R. (1995). The nurse-patient relationship and victims of violence. *Scholarly Inquiry for Nursing Practice: An International Journal*, 9, 175 - 192.
- Herman, J. L. (1992). *Trauma and recovery*, New York: BasicBooks.
- Johansen, K. H. (1993). Countertransference and divorce of the therapist, In: G. H. Gold. & J. C. Nemian (Eds), *Beyond Transference When the Therapist's Real Life Intrudes*, Waschington, DC: American Psychiatric Press, 87 - 108.
- Kahill, S. (1998). Interventions for burnout in the helping professions, *Canadian Journal of Counseling Review*, 22 (3), 310 - 342.
- Kapur, R. (1999). Unconscious communications, In A. Long (Ed.), *Interaction for Practice in Community Nursing*, UK: MacMillan, 217-228.
- Kassam- Adamas, N. (1994). The risks of treating sexual trauma: Stress and secondary trauma in psychotherapists, *Unpublished doctoral dissertation*, University of Virginia, Charlottesville, Virginia.
- Lind, E. (2000). Secondary traumatic stress: predictors in psychologists, *Disertation Abstracts International: Section B: the Sciences & Engineering*, 61, 5572. US: University Microfilms International.
- Lugris, V. (2000). Vicarious traumatization in therapists: Contributing factors, PTSD symptomatology, and cognitive distortions, *Disertation Abstracts International: Section B: the Sciences & Engineering*, 61, 5572. US: University Microfilms International.

- McCann, I. L., & Pearlman, L. A. (1995). Vicarious Traumatization: An Empirical study of the effects of trauma work on trauma clinicians, *Professional Psychology: Research and Practice*, 26, 558 - 565.
- Munroe, J. F. (1990). Clinician traumatization from exposure to clients with combat related post-traumatic stress disorder: Implications for administration and supervision, *Unpublished doctoral dissertatio.*, Northwestern University, Evanston, Illinois.
- Pearlman, L. A. & Saakvitne, K. (1995). Trauma and the therapist: Countertransference and vicarious traumatization in psychotherapy with incest survivors, New York: W.W.Norton.
- Pines, A. & Maslach, C. (1978). Characteristic of staff burnout in mental health settings, *Hospital & Community Psychiatry*, 29, 233 - 237.
- Saakvitne, K. & Pearlman, L. A. (1996). *Transformin the pain: A workbook on vicarious traumatization*, New York: Norton.
- Sabin- Farrell, R. & Turpin, G. (2003). Vicarious Traumatization: Implication for the mental health of health workers? *Clinical Psychology Review*, 23, 449 - 480.
- Schauben, L. J. & Frazier, P. A. (1995). Vicarious trauma: The effects on female counselors of working with sexual violence survivors, *Psychology of Woman Quarterly*, 19, 49 - 64.
- Stamm, B. H. (1997). Work-related secondary traumatic stress, *PTSD Research Quarterly*, 8, 1 – 6.

Jelena Želeskov-Đorić

VICARIOUS TRAUMATIZATION OF PSYCHOTERAPISTS

Jelena Želeskov-Đorić

Abstract

Vicarious traumatization is relatively new concept whose base is constructed from the knowlegde of burnout and countertransference. For description of „working with trauma“effects we use other terms like: secondary traumatic stress (Figley, 1995), compassion fatugue (Figley, 1995), traumatic countertransference (Herman, 1992), and burnout (Pines & Maslach, 1978). The aim of the study was to show similarities and differences between these terms from the one side, and vicarious traumatization from the other. Also, factors that could influence on vicarious traumatization, as possibilities which could transformed vicarious trauma of psychotherapists are discussed.

Key words: vicarious trauma, countertransfer, secondary traumatic stress, compassion fatigue, burnout..

UDK²⁰ 616.8 : 613.83

Milkica Nešić¹, Vladimir Nešić², Joviša Obrenović²

¹Medicinski fakultet, Niš

²Filozofski fakultet, Niš

NEUROBIOLOŠKA OSNOVA HEMIJSKE ZAVISNOSTI I POREMEĆAJA KONTROLE IMPULSA

Rezime

Zavisnost od droga karakteriše prelazak sa povremene ka kompulzivnoj zloupotrebi, koji je obično udružen sa gubitkom kontrole nad konzumiranom količinom droga. Poremećaj kontrole impulsa (ICD), kao što je patološko kockanje, kleptomanija, piromanija, intermitentni eksplozivni poremećaj ili kompulzivna kupovina, ishrana, kao i zavisnost od interneta, podrazumeva ponavljano i kompulzivno uključivanje u specifično ponašanje, uprkos averzivnim posledicama, padu kontrole ponašanja i napetost pre započinjanja zavisničkih aktivnosti. Dijagnostički kriterijumi za ICD, kao i za zavisnost od droga, odnose se na toleranciju, apstinenciju, ponovljene bezuspešne pokušaje da se prekine ili završi ovakvo ponašanje i interferenciju sa važnim područjima životnog funkcionisanja. Postoje mnogobrojne neurobiološke i genetske sličnosti zavisnosti od supstanci i ICD-a. Zato se osobe sa poremećajem kontrole impulsa mogu smatrati „bihejvioralnim zavisnicima“. Genetski, bihejvioralni i podaci tretmana implikuju mnogobrojne neurotransmiterske sisteme i neuronske krugove u uspostavljanju i održavanju bihejvioralne zavisnosti. Tri glavna neuronska kruga zavisnosti, koja su u međusobnoj vezi, odnose se na: potkrepljenje drogom, povratak indukovani simbolom ili drogom i potraga za drogom. Neuropatologija uključuje strukture od ponsa i mezencefalona do frontalne kore, kao i hipokampus, koji posreduje specifično učenje. Brzi i trajni oblici sinaptičke plastičnosti neuronskih krugova nagrade udruženi su sa bihejvioralnim efektima zloupotrebe droga. Proces zavisnosti razara neuronske krugove koji omogućuju samokontrolu i odgovarajuće donošenje odluka. Poznavanje ovih mehanizama može pomoći u tretmanu ovih poremećaja.

Ključne reči: neurofiziologija, zloupotreba droga, poremećaj kontrole impulsa

²⁰ milkica@medfak.ni.ac.yu

Uvod (1)

Izvesni delovi mozga upravljaju određenim funkcijama. Nervne ćelije povezuju jedno područje sa drugim preko puteva kojima šalju i integrišu informaciju. Informacije se sa jednog na drugi neuron prenose putem sinapse, a događaji u sinapsi određuju dalji tok informacija. Tako npr. mehanizam preuzimanja obezbeđuje da u sinaptičkoj pukotini ne ostane previše neurotransmitera u jednom trenutku. Droge kao što su kokain, amfetamin, metamfetamin i ekstazi povećavaju nivo dopamina (DA) inhibicijom ili ometanjem mehanizma preuzimanja, dok droge poput nikotina, alkohola, opijata i marihuane deluju indirektno stimulišući neurone (GABA-ergične ili glutaminične) koji modulišu okidanje DA ćelija preko njihovih efekata na nikotinske, GABA, μ -opijatne ili kanaboidne receptore, odgovarajućim redosledom. Obližnji neuroni mogu oslobađati neuromodulator, kao što je „endorfin“ koji pojačava ili inhibuje neurotransmisiju koju kontrolišu neurotransmiteri, kao što je dopamin. Endorfini se vezuju za opijatne receptore koji se mogu nalaziti na postsinaptičkoj ćeliji ili, u nekim slučajevima, na završecima drugih neurona. Endorfine uglavnom razlažu enzimi, a manje ih preuzimaju pumpe.

U adiktivnom procesu su važna tri funkcionalna sistema: motivacija-nagrada, regulacija afekta i bihevioralna inhibicija (Goodman, 2008). Impulzivnost je značajna za mnoge psihijatrijske poremećaje, uključujući ICD i zavisnost od supstancija. Slično DA, GABA i glutamatu, serotonin (5-HT) je važan za impulzivnost, ICD i adikciju od droga. Poznato je da je serotonin (5-HT) važan u bihevioralnoj inhibiciji. Životinjski modeli su pokazali da pad 5-HT u prednjem mozgu vodi impulzivnom izboru, a indirektni 5-HT agonist fenfluramin smanjuje takvo ponašanje.

Put nagrade (2)

Ljudi, kao i drugi organizmi uključeni su u ponašanje koje se nagrađuje; prijatna osećanja obezbeđuju pozitivno pojačanje tako da se ponašanje ponavlja. Postoje prirodne kao i veštačke nagrade, kao što su droge. Prirodne nagrade kao što su hrana, voda, polni odnos i odgajanje omogućuju organizmu da oseti zadovoljstvo kada jede, pije, rađa ili u toku odgajanja. Takva prijatna osećanja potrebna su za opstanak vrsta. Postoji

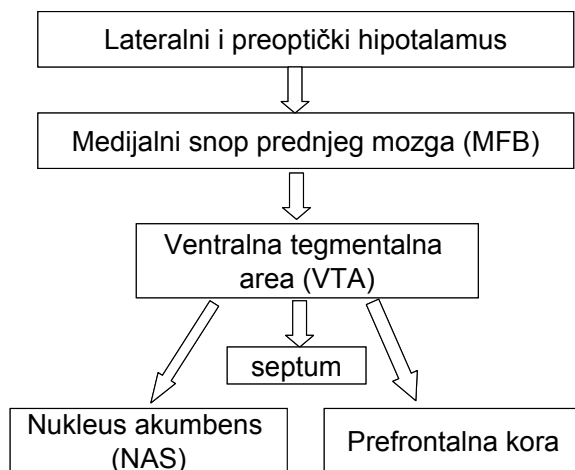
put u mozgu koji je odgovoran za ponašanje nagrade. Npr. polno opštenje dovodi do osobađanja hemijskih supstancija koje aktiviraju ovaj put. Tako put nagrade potpomaže opstanak vrste nagrađujući ponašanje neophodno za opstanak (potraga za hranom i tečnošću, reprodukcija, traženje zaklona, itd). Supstance zloupotrebe stimuliraju ovaj put “moždane nagrade” na sličan način i zato korisnici osjećaju zadovoljstvo kada ih koriste. Kada se supstance zloupotrebe ponavljano unose one mogu komandovati sistemom moždane nagrade pokrećući kompulzivno unošenje droge uz isključenje drugih adaptivnih aktivnosti. Tako se adikcija može delimično objasniti dejstvom droga zloupotrebe na ovaj zajednički put nagrade, u kome supstanca zloupotrebe stimulira dalju upotrebu droge i ponašanje portage za drogom (Lowinson i sar, 1997; Le Moal i Koob, 2007).

Put nagrade (šema 1) čine strukture centralnog nervnog sistema i endogeni neurotransmiteri koji ostvaruju vezu između ovih struktura (Lowinson i sar, 1997). Stimulus nagrade aktivira put: ventralna tegmentalna area (VTA), nukleus akumbens (NAS), prefrontalna kora. Neuron VTA sadrži dopamin (DA), koji se oslobađa u NAS i prefrontalnu koru (PFC).

Mehanizmi uključeni u hemijsku zavisnost i regulaciju gladi i sitosti (2. 1)

Poznato je da je hipotalamus važan u ishrani i drugim oblicima motivisanog ponašanja. Neuropeptidi oreksin i hormon koji koncentriše melanin (melanin-concentrating hormone (MCH)) nastaju u lateralnom hipotalamusu (LH) i važni su za regulaciju ponašanja ishrane. Neuron koji eksprimuje ove neuropeptide imaju rasprostranjene projekcije ka regionima mozga koji su važni za odgovore na droge zloupotrebe, što takođe može značiti da ovaj put može biti važan u zavisnosti. Zato regulacija unutarćelijskih puteva LH u odgovoru na droge zavisnosti podupire ulogu neuropeptida LH u adikciji (DiLeone i sar, 2003). Glavno poreklo endorfinih ćelijskih tela je nucleus arcuate (ArN) hipotalamusa. Nađena je interakcija ArN i moždanih jedara odgovornih za potencirajuće efekte adiktivnih droga. Endorfinski neuron u ArN šalje projekcije za moždane regione limbičkog sistema, uključujući VTA, NAS, frontalni korteks, septum, hipokampus i amigdala (Khachaturian i sar, 1985). Bi-direkionalna veza u kojoj amigdala inervira ArN implicira da ArN imaju ulogu u drogom povezanoj obradi pamćenja i povišenim emocionalnim

stanjima izazvanim izlaganjem drogi. Postoji preklapanje regiona inervisanih od ArN i VTA (Fuxe i sar, 1985) što ukazuje na moguću interakciju između endorfinih i dopaminergičnih sistema (Roth-Deri i sar, 2008).

Šema 1. Mezotelencefalični sistem potkrepljenja: VTA-NAS put deluje kao reostat nagrade - izveštava druge moždane centre o tome kakva je nagrada.

Duglas i saradnici (Douglass i sar, 1995) su otkrili peptid CART (za kokain i amfetamin-regulisani transkript). Nivoi ovog peptida rastu nakon administracije kokaina ili amfetamina životinji. Izgleda da CART neuroni imaju važnu ulogu u osećaju sitosti. Kada životinju ne hranimo nivo CART pada. CART neuroni arkuatnog jedra hipotalamusa svoje aksone šalju u različita područja nervnog sistema: druga hipotalamična jedra, periakveduktnu siva masu i regione kičmene moždine koji kontrolišu autonomni nervni sistem (Koylu i sar, 1998). U kontekstu problema najvažnije veze su sa paraventrikularnim jedrom i sa MCH i oreksinskim neuronima LH. Aktivnost CART neurona povećava metabolički opseg, inhibiše MCH i oreksinske neurone, suprimujući ishranu. CART neuroni oslobađaju drugi anoreksigen, α -melanocit e-stimulišući hormon (α -MSH), peptid. NPY neuroni oslobađaju AGRP (agouti-related peptide), koji stimuliše ishranu. Leptin aktivniše CART/ α -MSH neuronski a inhibiše NPY/AGRP neurone (Elmqvist i sar, 1999). Leptin stimuliše produkciju anoreksigena CART i α -MSH a inhibiše produkciju oreksigena NPY i AGRP.

Modeli adikcije (3)

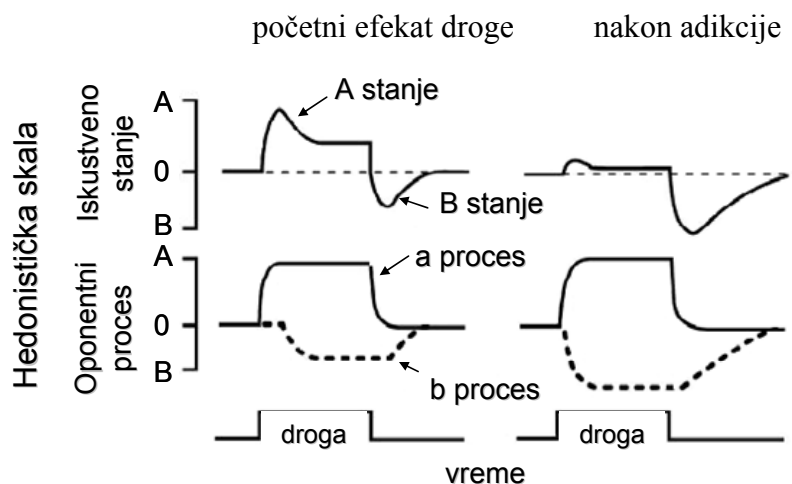
Adikcija (od latinske reči *addicere* – “to sentence” – osuditi) je stanje u kome se organizam uključuje u kompulzivno ponašanje, čak i kada je upoznat sa negativnim posledicama. Ovakvo ponašanje je pojačavano ili nagrađivano. Glavna odlika adikcije je gubitak kontrole ograničenog unosa supstance zloupotrebe (adikcije). Nedavna istraživanja indikuju da putevi nagrade mogu čak biti važniji u žudnji povezanoj sa adikcijom, u poređenju sa samom nagradom. Adikcija je bolest mozga, koja se ponovo vraća, traje godinama i vrlo je teška za lečenje. Mehanizam adikcije može se predstaviti na tri načina: kao model bolesti, fizičke zavisnosti i model pozitivnog potkrepljenja (McKim, 1997, Robinson i Berridge, 2003).

Model bolesti (3.1)

Krajem 19-og veka uvodi se termin adikcija kao objašnjenje i dijagnoza prekomernog unošenja supstance (droge), a 1950. godine Svetska zdravstvena organizacija i Američka Medicinska Asocijacija klasifikuje alkoholizam kao bolest. Posledica ove promene stava je zapažanje da zavisnik ne može kontrolisati svoje ponašanje i da mu je potrebno pre lečenje nego kazna. Ovaj model ne objašnjava način sticanja ove bolesti. Adiktivne droge aktiviraju sistem nagrade povećanjem neurotransmisije DA. Baš kao što heroin ili morfin i kokain aktiviraju put nagrade u VTA i NAS, druge droge kao što su nikotin i alkohol aktiviraju ovaj put takođe, mada ponekad indirektno (globus pallidus, područje koje povezuje put nagrade, a koje alkohol aktivira). Mada svaka droga ima različit mehanizam dejstva, svaka droga povećava aktivnost puta nagrade povećanjem transmisije DA. Zbog načina na koji je mozak dizajniran i zbog toga što ove droge aktiviraju ovaj osobiti moždani put nagrade one imaju mogućnost da postanu zloupotrebljavane. Tako, adikcija je zaista bolest mozga. Više saznanja o ovoj bolesti, može pomoći da se nađe efektna strategija tretmana za oporavak adikcije.

Model fizičke zavisnosti (3.2)

Model fizičke zavisnosti zasniva se na prisustvu simptoma apstinencije i njihovom izbegavanju nastavljanjem samoadministriranja droge. Nakon ponavljanog izlaganja izvesnim drogama pojavljuju se apstinencijalni simptomi kada se droga ukine.

Šema 2. Model oponentnog procesa adikcije. Afektivni (hedonistički ili emocionalni) odgovor na stimulus (droga u ovom slučaju) dovodi do a-procesa, koji zatim izaziva oponentni b-proces. Proces izaziva inicijalno prijatno A-stanje, koje se aktuelno oseti, praćeno oponentnim neprijatnim B-stanjem. Početno prijatno A-stanje je izraženo udruženo sa porastom nivoa GABA, opioidnih peptida i dopamina, a zatim sledi malo B-stanje. Ponavljanim korišćenjem droge i pri adikciji oponentni b-proces raste po veličini i trajanju dovodeći do iskustva u kome dominiraju neprijatni simptomi udruženi sa apsinencijom (prema Solomon, 1977; Solomon i Corbit, 1973).

Tokom prelaska u stanje poznato kao adikcija moždani sistem nagrade je u stanju manje aktivacije što je u vezi sa padom nivoa GABA, opioidnih peptida i dopamina dok je moždani sistem stresa visoko aktivisan što je u vezi sa istaknutim padom nivoa GABA i NPY, a izraženim porastom nivoa CRF. Dolazi do progresivnog pomeranja tačke ravnoteže nagrade (smanjenja nagrade) tokom ponovljenog uzimanja droge u procesu poznatom kao alostaza (Koob i Le Moal, 2001).

Tabela 1. Model fizičke zavisnosti – model oponentnog procesa

Efekti heroina	Apstinencijalni simptomi heroina
euforija	disforija
zatvor	diareja i grčevi
relaksacija	agitacija

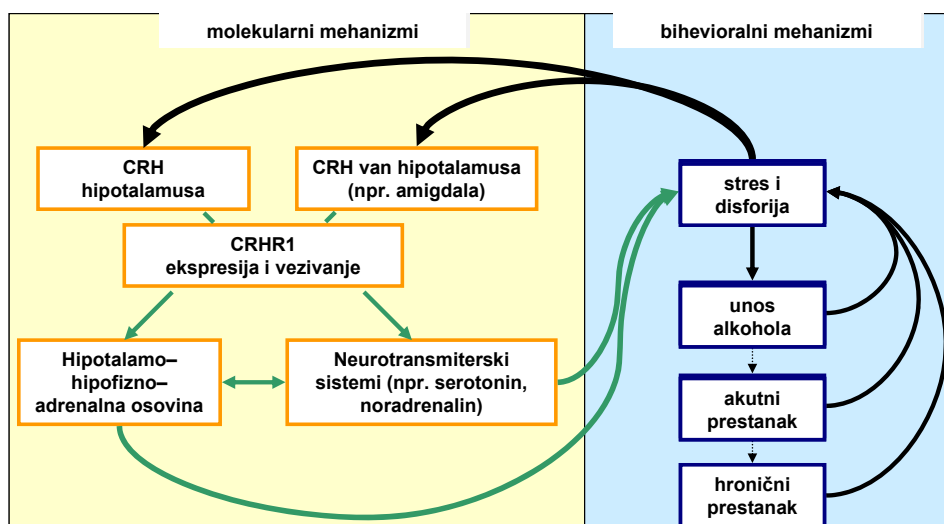
Apstinencijalni simptomi su kompenzatorne reakcije koje su suprotne primarnim efektima droge, kako se vidi na primeru efekata heroina i simptoma njegove apstinencije (tabela 1).

Efekti apstinencije su neprijatni pa se smanjenje ovih efekata označava kao negativno potkrepljenje (potkrepljenje ponašanja koje prekida averzivni stimulus).

Mehanizam nastanka apstinencijalnih simptoma na primeru alkohola (3. 2. 1)

Alkoholizam je nasledna bolest koja pogađa oko 8% odrasle populacije. Razvoj i simptomi alkoholizma povezani su sa promenama mezolimbickih, mezokortikalnih neurotransmiterskih sistema koji koriste biogene amine, GABA i glutamat.

Proces zavisnosti, uzimanja alkohola, apstinencije i produžene apstinencije aktivira oslobađanje kortikotropin rilizing hormona (CRH) i vodi izmeni funkcije osovine stresa, i periferno i u mozgu. Dugotrajne promene u regionima mozga kao što je amigdala dovode do hroničnog stresa i disforije, povećavajući unošenje alkohola.

Šema 3. Proces zavisnosti može se blokirati intervencijama na molekularnom i ponašajnom nivou. Naime, moguće je delovati na nivou CRH i njegovih receptora kao što je CRHR1, medikamentima koji imaju za cilj druge neurotransmiterske sisteme koji su hronično izmenjeni zavisnošću, ali takođe i savetovanjem koje je usmereno ka kognitivnim i bihevioralnim aspektima bolesti, uključujući stres i disforiju.

Za razumevanje gena, molekula i krugova koji povezuju stres sa ponašanjem potrage za drogom koriste se modeli miševa u kojima su geni prekinuti ili modifikovani. Ukoliko je gen za jedan ili oba CRHR – CRHR1 i CRHR2 – onespособljen smanjena je stresom izazvana aktivacija hipotalamo-pituitarno-adrenalne osovine. Redukcija je veća ukoliko su oba gena deletirana. CRHR1 nokaut miševi su manje anksiozni od divljih miševa, dok su CRHR2 nokaut miševi anksiozniji od divljih miševa. Miševi sa nedostatkom funkcionalnih receptora za CRHR1 (zbog delecije G-protein vezujućeg domena) konzumirali su povećanu količinu etanola nakon ponavljano izlaganja stresu. Ovi efekti su bili dugotrajni i trajali su devet meseci nakon izlaganja. NR2B receptor glutamata je up-regulisan u hipokampusu i amigdali kod CRHR1 nokaut miševa. Kod CRHR1 nokaut miševa rastu hipotalamusni nivoi CRH i vazopresina da bi održali funkciju limbičko-hipotalamo-hipofizne osovine.

Glutamat, amino kiselina, jedan je od najvažnijih neurotransmitera nervnog sistema. Signali u mozgu napreduju duž mreže nervnog sistema uglavnom zato što se glutamat vezuje za NMDA receptore, povećavajući ulazak jona Na^+ i Ca^{2+} . Alkohol blokira vezivanje glutamata za NMDA receptore usporavajući ili zaustavljajući slanje poruka. Da bi se to kompenzovalo – i povećala šansa delovanja glutamata – broj receptora i njihova senzitivnost se povećava u mozgu ljudi koji hronično konzumiraju alkohol. Ako se snabdevanje alkoholom obustavi tokom perioda apsinencije ili čak tokom noći većine zavisnih alkoholičara – receptori nastavljaju da budu senzitivniji jer se mozak ne može dovoljno brzo prilagoditi novoj hemijskoj situaciji. Kao rezultat toga, neuroni nastavljaju da reaguju povišeno na glutamat. Ovaj uslov povišene ekscitacije je glavni faktor koji dovodi do apstinencijalnih simptoma kao što su krampi, nestabilna cirkulacija i anksioznost. Ekscesivna aktivnost može takođe ubiti veliki broj neurona – posebno ih trujuć različitim supstancama – izazivajući demenciju ili dugotrajno oštećenje nervnog sistema. Za razliku od tradicionalno isticanih jonotropnih glutamatskih receptora Vadaz i saradnici (Vadasz i sar, 2007) po prvi put ističu ulogu glutamatskih metabotropnih receptora 7 (Grm7) kao cis regulisanog gena za unošenje alkohola.

Negativno potkrepljenje može objasniti zašto zavisnici nastavljaju da uzimaju drogu. Međutim, negativno potkrepljenje ne može objasniti zašto zavisnici uzimaju drogu prvi put, izuzev u nekim situacijama. Na primer, kada osoba koja pati od neprijatnih emocija doživljava olakšanje (negativno potkrepljenje) nakon uzimanja droge. Međutim, najverovatniji razlog uzimanja droga je pozitivno potkrepljenje.

Model pozitivnog potkrepljenja (3. 3)

Adiktivne droge su pozitivni potkrepljivači (Carlson, 2007) koji mogu voditi učenju novog odgovora i održavanju postojećeg ponašanja. Jedan od načina testiranja ove tvrdnje je istraživanje potkrepljujućih odlika droga kod životinja. To bi značilo da ako droga održava odgovor poput pritiskanja papučiće ona je potkrepljujući stimulus.

Aktivacija puta nagrade električnim stimulusom (3. 3. 1.)

Još 1954. godine Olds i Milner su izveli eksperimente sa električnom stimulacijom mozga. Pomoću uređaja za samostimulaciju, koji

podrazumeva vezu između papučice koju pacov pritiska nogom i elektrode čiji je vrh implantiran u mozak, pacov samostimuliše određene regione mozga. Istraživanja su pokazala da je stimulacija mnogih regiona mozga potkrepljujuća (Olds i Fobes, 1981), a prvenstveno stimulacija snopa aksona koji se nalaze na rostrokaudalnoj osovini, od srednjeg mozga - prolazeći kroz lateralni hipotalamus - do rostralnih delova prednjeg mozga (medijalni snop prednjeg mozga (MFB). Mezokortikolimbicni sistem (šema 1) se projektuje sa VTA do NAS (Routtenberg i Malsbury, 1969). Kada se elektroda nalazi u VTA pacov nastavlja da pritiska papučicu da bi primio mali električni stimulus, jer oseća zadovoljstvo (Chen i sar, 1993). Ovaj osećaj nagrade se takođe naziva pozitivno potkrepljenje. Preko kanile (tanka šuplja cev) čiji je vrh u NAS može se proveriti količina oslobođenog DA. Merenjem količine oslobođenog DA u putu nagrade, u momentu kada pacov dobije nagradu, ustanovljeno je da količina DA koicidira sa pojačanjem električne stimulacije VTA pacova. Takođe, područja mozga za koja je učestalost reakcija pacova najveća, a pragovi nadražaja najmanji, su ona koja imaju najveći broj dopaminergičnih vlakana (Corbett i Wise, 1980). Ako se elektroda ne nalazi u VTA, već u obližnjoj arei gde stimulisani neuron nije u vezi sa NAS, pacov neće pritiskati papučicu jer ne aktivise put nagrade. Takođe, kada se oslobađanje dopamina spreči (drogama ili oštećenjem puta) pacov više ne pritiska papučicu koja je povezana sa električnom stimulacijom mozga.

Promene u neuronskim krugovima pod uticajem droga i prirodnih nagrada (4)

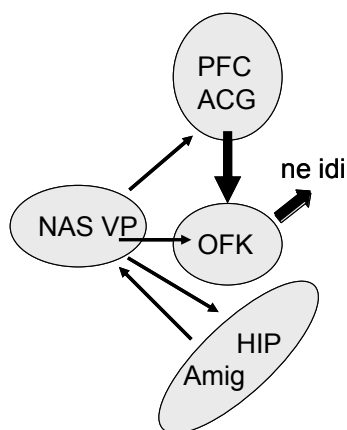
Svi potkrepljivači, bilo adiktivne droge kao što su amfetamin, kokain, opijati, nikotin, alkohol, fenilciklidin (PCP) i kanabis ili prirodni potkrepljivači kao što su hrana, voda i seksualni kontakt imaju isti fiziološki efekat. Naime, dolazi do oslobađanja DA u NAS (White, 1996; Di Chiara, 1995). Tako npr. kokain i amfetamin povećavaju aktivaciju receptora DA i smatra se da deluju preko descendntnih vlakana iz NAS koji deluje na VTA i mezokortikolimbickog sistema koji šalje ascendentna vlakna iz srednjeg ka prednjem mozgu. Smatra se da je ovaj sistem duple petlje važan za potkrepljenje. Efekti opioidnih droga (heroin i morfin) su manje jasni. Ove droge stimulišu opijatne receptore na opioidergičnim neuronima koji grade sinaptičke veze sa mezokortikolimbickim sistemom, modulišući njegovu aktivnost (Koob, 1992). Mikrografije neurona NAS kod životinja izloženih drogama koje ne izazivaju zavisnost pokazuju dendritična

grananja sa normalnim brojem projekcija. Ali one koje postaju zavisne, npr. od kokaina, daju nove izdanke spina na svojim granama što im daje žbunast izgled. Moguće je da takvo remodeliranje čini neurone senzitivnijim na signale iz VTA i sa drugih area i tako doprinosi senzitivnosti na droge.

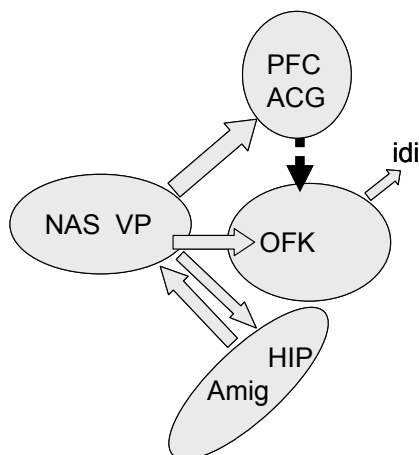
Elegantna istraživanja na nokaut pacovima pokazala su da su mu opioidni receptori od primarnog značaja (u odnosu na delta i kapa) u posredovanju analgetskih i adiktivnih efekata klinički važnih opijatnih droga (Kieffer, 1999). Ove droge posreduju svoje fiziološke efekte vezivanjem za subset sa G proteinom udruženih receptora koje takođe aktiviraju endogeno produkovani opioidni neuropeptidi (Zastrow i sar, 2003).

Poznato je da psihoaktivne droge dovode do adaptacija neurotransmiterskog sistema, a izlaganje stimulansima kao što su nikotin ili opijati dovodi do trajnih adaptivnih promena u strukturama dendrita i dendritskih bodlji na ćelijama ključnih područja mozga sa ulogama u motivaciji, nagradi, suđenju i inhibitornoj kontroli ponašanja (šema 4).

a) normalan mozak

b) zavisni mozak

Šema 4. Hipotetički model adikcije kao rezultat oštećene obrade informacija u neuronskoj mreži nagrade. U poređenju sa stanjem normalnog mozga (a), istaknuta vrednost droge (NAS i ventralni palidum - VP) i njenih pridruženih znakova (hipokampus - HIP i amigdala - amig) je povećana u zavisnom stanju (b), dok je jačina inhibitorne kontrole oslabljena (prefrontalna kora - PFC i prednji cingularni girus - ACG), uspostavljajući stanje neobuzdane motivacije (orbitofrontalna kora - OFK) koje dovodi do

Milkica Nešić, Vladimir Nešić, Joviša Obrenović

kompulzivnog uzimanja droge bez obzira na potencijalne katastrofalne posledice (modifikovano Volkow, 2003, prema Baler i Volkow, 2006).

Definicija tolerancije (5)

Kad se droga, kao što je npr. heroin, ponavljano koristi tokom vremena, može se razviti tolerancija. Tolerancija se razvija kada osoba više ne odgovara na drogu na način na koji je početno odgovarala. Drugim rečima, potrebne su više doze droge da bi se postigao isti efekat odgovora postignutog početno. Npr. u slučaju heroina ili morfina brzo se razvija tolerancija na analgetske efektne droge. (Razvoj tolerancije nije adikcija, mada mnoge droge koje dovode do tolerancije takođe imaju adiktivni potencijal.) Tolerancija na droge se može proizvoditi preko nekoliko različitih mehanizama, ali u slučaju morfina ili heroina, tolerancija se razvija na nivou ćelijskih meta. Npr, kada se morfin veže za opijatne receptore, pokreće inhibiciju enzima (adenil ciklaze) koja orkestrira hemijske procese u ćeliji da bi održili stvaranje nervnih impulsa. Nakon ponavljane aktivacije opijatnih receptora morfinom, enzim se adaptira tako da morfin ne može više dovesti do promena u stvaranju nervnih impulsa. Na taj se način efekat date doze morfina ili heroina smanjuje.

Moždani regioni koji posreduju razvoj tolerancije na morfijum (4. 1)

Razvoj tolerancije na analgetske efekte morfina uključuje različite regione mozga koji su odvojeni od puta nagrade: talamus i kičmena moždina. Oba ova područja važna su u slanju poruka bola i odgovorna su za analgetske efekte morfina.

Definicija zavisnosti (5)

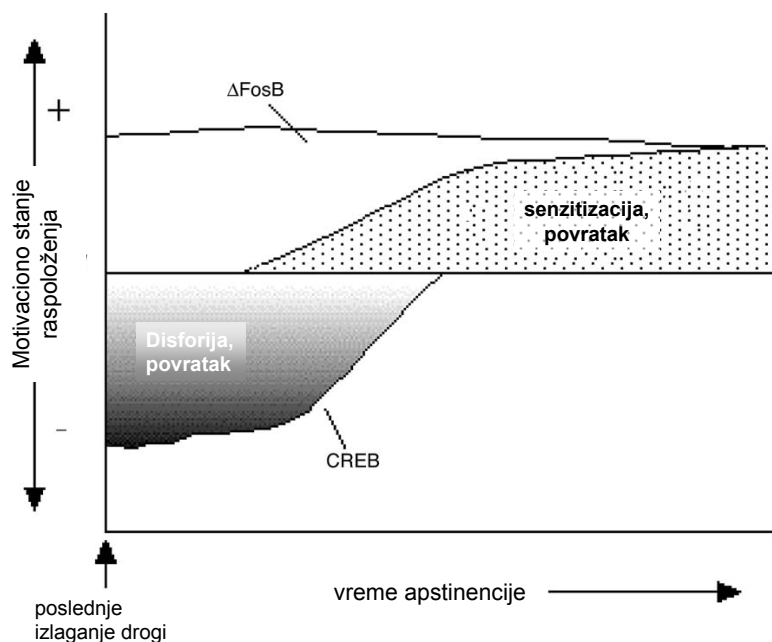
Ponavljanim korišćenjem npr. heroina razvija se zavisnost, i to onda kada se neuroni adaptiraju na ponavljano izlaganje drogi i funkcionišu normalno samo u prisustvu droge. Oduzimanje droge dovodi do fizioloških reakcija. One mogu biti blage (npr. za kofein) ili čak opasne po život (npr. za alkohol). Ovo je poznato kao apstinencijalni sindrom. U slučaju heroina, apstinencija može biti vrlo ozbiljna i zbog toga će zavisnik ponovo uzeti drogu da bi izbegao apstinencijalni sindrom.

Moždani regioni koji posreduju razvoj morfinske zavisnosti (5. 1)

Razvoj zavisnosti na morfin takođe uključuje specifična područja mozga (talamus i moždano stablo) odvojena od puta nagrade. Različiti delovi mozga odgovorni su za adikciju (put nagrade) i zavisnost od heroina ili opijata: aree mozga uključene u adikciju morfina i one koje su u osnovi zavisnosti na morfin (talamus i moždano stablo). Tako, moguće je biti zavistan od morfina, bez adikcije na morfin. (Mada, ako je neko adiktivan, on je najverovatnije i zavistan.) Ovo je posebno tačno za ljude koji su hronično tretirani morfinom, npr. bol udružen sa poodmaklim kancerom. Oni mogu biti zavisni a ako se droga uskrati, oni pate od apstinencijalnog sindroma. Ali, oni nisu kompulzivni korisnici morfina i oni nisu adiktivni. Konačno, malo je verovatno da će ljudi tretirani morfinom u bolnici zbog kontrole bola nakon operacije postati adiktivni; iako mogu biti euforični, predominiraju sedativni i analgetski efekti. Nema kompulzivnog korišćenja a propisana upotreba je kratkotrajna.

Molekularni mehanizmi razvoja tolerancije i žudnje (5. 2)

Hronična upotreba supstanca zavisnosti može promeniti ponašanje ključnog dela moždanog kruga nagrade: put koji se širi od nervnih ćelija VTA, koje proizvode dopamin, do dopamin senzitivnih ćelija u NAS. Ove promene, indukovane delom molekularnim mehanizmima značajno doprinose nastanku tolerancije, zavisnosti i žudnje koja pokreće ponavljano korišćenje droge i vodi ponovnom uzimanju čak i nakon dugih perioda apstinencije. Uprkos značajnoj literaturi o benzodiazepinskoj zavisnosti toleranciji i apstinenciji još uvek se nedovoljno razumeju ovi mehanizmi. Posledice dugotrajne zauzetosti GABAA receptora mogu se razmatrati upotrebom nesenzitivnih miševa a istraživanja genske regulacije će verovatno otkriti lanac događaja koji je u osnovu ove zavisnosti (Wafford, 2005).

Šema 6. Prikaz suprostavljenih funkcionalnih efekata i različitih vremenskih karakteristika drogom indukovanih adaptacija posredovanih preko CREB i Δ FosB. Izgleda da CREB posreduje averzivno ili disforično stanje tokom ranih faza apstinencije, dok Δ FosB posreduje senzitivizaciju na naknadna izlaganja drogi kroz duže periode apstinencije (prema Nestler, 2001).

Delta FosB ključ žudnje (5. 2. 1)

Signalizacija dopaminom takođe dovodi do produkcije proteina delta FosB (Δ FosB). Δ FosB dovodi do represije sinteze dinorfina i aktivira specifične gene (različite od onih koje pokreće CREB). Aktivisani geni dovode do porasta proteina uključenih u odgovore senzitivizacije na droge i na sećanja upotrebe droga u prošlosti. Npr. protein CDK5 promoviše strukturalne promene koje mogu načiniti neurone NAS trajno senzitivnim na droge ili na ono što je u vezi sa drogom.

Da li će korisnik postati tolerantan na drogu, ili, naprotiv, senzitivovan na nju zavisi delom od nivoa aktivne CREB i Δ FosB u ćelijama NAS. Inicijalno dominira CREB, što vodi toleranciji i, u odsustvu droge, i neugodnosti koju može kupirati samo veća količina droge.

Aktivnost CREBa pada u toku nekoliko dana kada se ne poktrepljuje ponovnim unošenjima. Nasuprot, koncentracije Δ FosB ostaju visoke nedeljama nakon poslednjeg uzimanja droge. Kako aktivnost CREBa opada, dominiraju opasni efekti dugotrajne senzitivacije Δ FosBa. Novija istraživanja indikuju da Δ FosB ima ulogu u rastu spina (Nestler, 2001, 2001a, 2004).

Mnoge droge, uključujući kokain, amfetamin (spid), morfin i alkohol, mogu izmeniti odgovore NAS i ćelija VTA na glutamat na dugotrajne načine. Ove promene doprinose žudnji za drogom osvetljavajući sećanja na iskustva sa drogom iz prošlosti čak iako se droga dugo nije koristila.

Mogućnosti terapije zavisnosti (5. 3)

Droge zloupotrebe pogađaju različite ciljeve u mozgu, ali sve direktno ili indirektno povećavaju količinu signalizacije dopaminom u NAS, dovodeći tako do zavisnosti. Poznavanje meta daje nove ideje za terapiju.

Kokain ili odgovarajući stimulanti blokiraju preuzimanje DA ili povećavaju njegovo oslobađanje iz terminala ćelija VTA i tako povećavaju signalizaciju DA u NAS. Hipotetski antikokainski agens može redukovati signalizaciju dopaminom u NAS interferencijom sa sposobnošću kokaina da blokira preuzimanje DA od neuronskih završetaka VTA.

Hipotetski agens širokog spektra bi izmenio efekte dopamina preveniranjem CREBa ili Δ FosB od akumulacije ili aktivacije ciljnih gena ovih molekula. Hipotetski agens širokog spektra može interferirati sa bespomoćnim promenama u signalizaciji glutamata koje se događaju u ćelijama NASa tokom hroničnog korišćenja droga.

Antagonisti opijata (kakav je naltrekson), koji je već u prodaji, blokiraju opijatne receptore. Oni se koriste protiv alkoholizma ili pušenja cigareta jer alkohol i nikotin pokreću oslobađanje sopstvenih opijumu sličnih molekula u mozgu.

Hipokreatinske ćelije, u koordinaciji sa sistemima stresa mozga mogu voditi vulnerabilnom stanju koje facilitira povratak ka ponašanju

portage za drogom. Zato je hipokreatinski sistem meta koja se može koristiti za prevenciju povratka portage za drogom (Boutrel i Lecea, 2008).

Poremećaj kontrole impulsa (6)

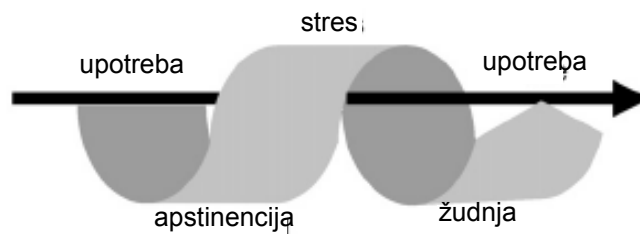
Zavisnost od droga karakteriše prelazak sa povremene ka kompulzivnoj zloupotrebi, koji je obično udružen sa gubitkom kontrole nad konzumiranom količinom droga. Poremećaj kontrole impulsa (ICD), kao što su patološko kockanje, kleptomanija, piromanija, intermitentni eksplozivni poremećaj ili kompulzivna kupovina, ishrana, kao i zavisnost od interneta, podrazumeva ponovljeno i kompulzivno uključanje u specifično ponašanje, uprkos nepoželjnim posledicama, padu kontrole ponašanja i napetosti pre započinjanja zavisničkih aktivnosti. Dijagnostički kriterijumi za ICD, kao i za zavisnost od droga, odnose se na toleranciju, apstinenciju, ponovljene bezuspešne pokušaje da se prekine ili završi ovakvo ponašanje i interferenciju sa važnim područjima životnog funkcionisanja.

Osobe sa adikcijom imaju zajedničke probleme, i to za hemijsku zavisnost (alkohol, droge, inhalatori, lekovi itd.), seksualnu zavisnost, poremećaje unošenja hrane, kompulzivno kockanje: narušavaju samonametnuta ograničenja upotrebe kod hemijske zavisnosti ili ne mogu kontrolisati seksualnu potrebu kod seksualne zavisnosti, a bez obzira o kom se navedenom obliku radi, lažu da bi prikrili upotrebu od voljenih, poslodavca ili prijatelja, i njihovo ponašanje ima negativni uticaj na relacije, rad i zdravlje. Postoje mnogobrojne neurobiološke i genetske sličnosti ICD-a i zavisnosti od supstanci. Zato se osobe sa poremećajem kontrole impulsa mogu smatrati „bihejvioralnim zavisnicima“ (nondrug addiction).

Šećer je supstanca koja oslobađa opioide i dopamine pa se zato može pretpostaviti da ima adiktivni potencijal. Eksperiment je pokazao da pod izvesnim okolnostima pacovi mogu postati adiktivni na šećer. Nervne adaptacije uključuju promene u vezivanju dopaminskih i opioidnih receptora, mRNA ekspresiji enkefalina i oslobađanju dopamina i acetilholina u NAS (Avena i sar, 2007). Unos soli zadovoljava četiri (tri ili više kriterijuma su dovoljna za dijagnozu) od 7 kriterijuma koje DSM-IV-TR navodi kao dijagnostičke kriterijume za zavisnost od supstance: apstinencija, uzima se u većim dozama ili duže nego što je to potrebno, postoji trajna želja i supstanca se koristi uprkos štetnim posledicama (Tekol, 2006).

Pozitivno i negativno pojačanje (6. 1.)

Pozitivno pojačanje ponašanja je sinonim za nagradu. Negativno pojačavanje ponašanja isključuje (ili redukuje) averzivni stimulus ili završava neprijatnu situaciju. U pozitivnom i negativnom pojačanju, verovatno je da će se ponašanje ponavljati bilo zbog toga što će nešto pozitivno slediti ili neprijatno prestati. Pozitivno pojačanje pojačava odgovor ako se kasnije pojavi, dok ga negativno pojačanje pojačava sprečavanjem.

Šema 7. Formiranje navike pri progresiji zavisnosti sa cikličnom strelicom koja predstavlja obrazac ponašanja u odnosu na proces zavisnosti. Prava strelica predstavlja prelaz od sticanja ka habitualno/kompulzivnom ponašanju u nastanku zavisnosti (prema Brewer i Potenza, 2008).

U sticanju „loših navika“ važne su strukture mozga, slično hemijskoj zavisnosti: NAS koji podržava sticanje i ekspresiju uslovnog i instrumentalnog ponašanja i ekspresiju senzitivacije, VTA koja podržava uslovno učenje i razvoj senzitivacije doprema DA prednjem mozgu droge koje stvaraju zavisnost na glutaminičnim sinapsama blokirajući proces dugotrajne depresije (LTD) i indukuju dugotrajnu potencijaciju (LTP) (Jones i Bonci, 2005). Apetitivno uslovljavanje, proces kojim se uče nove nagrade i stiče njihov motivacioni značaj, podrazumeva uslovni stimulus sredine koji je u bliskoj vremenskoj vezi sa adiktivnim procesima. Strukture, koje formiraju neuronske krgove, uključene u proces uslovljavanja su: amigdala, važna za procenu emocionalnog značaja i naučenih asocijacija između motivaciono značajnog i drugih neutralnih stimulusa, orbitofrontalni korteks koji enkoduje ishod očekivanja i svojim vezama sa balolateralnom amigdalom može facilitirati asocijativno učenje u amigdali i prednji cingularni korteks koji je važan za diskriminativno učenje i kognitivnu kontrolu. Pored ovih struktura, hipokampus obezbeđuje kontekstualno pamćenje važno za motivacione stimuluse, kao i hipotalamus

i septalna jedra koja obezbeđuju informaciju relevantnu za primitivno motivaciono ponašanje kao što su seksualna potreba ili unošenje hrane. Školjka NAS-a, svojim recipročnim vezama sa VTA, može menjati motivacioni značaj, dok je srž NAS-a uključena u ekspresiju naučenog ponašanja. Promene u navedenim strukturama i funkcija ovih regiona doprinose ekscesivnom uključenju u ponašanje koje je u osnovi ICD. Hipotetski model (Everitt i Robbins, 2005; Chambers i sar, 2003), koji koristi strijatum kao fokus, ističe da apetitivno uslovljavanje započinje u ljusci NAS preko ulaza iz hipokampusa, VTA (koji takođe dobija ulaz iz centralnog jedra amigdale) i PFC, „prelaza“ (limbički, asocijativni i senzomotorni regioni strijatuma) ka ulovljenom pojačavanju u srži NAS preko ulaza iz BLA i PFC i konačno, uključuje formiranje navike u dorzalnem strijatumu preko ulaza iz somatosenzornog korteksa i drugih regiona kakav je septalni hipotalamus. Dorzalni strijatum i globus palidus (preko ulaza iz srži NAS) deluju na talamus koji onda deluje povratno na koru. Kada ponašanje prelazi iz aktivnog učenja ka odgovoru navike, kontrola prelazi sa mreže asocijativni korteks-bazalne ganglije uključujući dorzolateralni strijatum/kaudatus i onda ka mreži senzomotorni korteks-bazalne ganglije uključujući dorzolateralni strijatum/putamen (Yin i Klowlton, 2006).

Putevi koji povezuju NAS i VTA sa drugim regionima mogu učiniti korisnike droga visoko senzitivnim na uspomene prošlosti, vulnerabilne na povratak kada su stresirani i onemogućene da kontrolišu potrebu za traženjem droge.

Nađena je uloga mezokortikolimbičkog dopaminskog sistema u motivisanom ponašanju nasuprot hedonističkoj proceni stimulusa nagrade. Istraživanja mikrodijalize opisuju dinamične promene u izlasku DA u medijalnom prefrontalnom korteksu i NAS tokom razvoja senzorno specifične sitosti za hranu ili seksualnu aktivnost pacova mužjaka. To znači da se izlazak DA povećava u oba regiona pri anticipaciji nagrade i pada sa razvojem sitosti. Važno je da prezentacija novog stimulusa nagrade dovodi do daljeg porasta izlaska DA. Nervni krugovi koji povezuju hipokampalnu formaciju sa prefrontalnim korteksom i NAS služe ponašanju potrage za hranom kao nagradom koja je zasnovana na pamćenju. Uz to, dopaminski D1 receptori prefrontalnog korteksa selektivno modulišu radno pamćenje odgovorno za tačno prizivanje mesta hrane kao nagrade. Nasuprot tome, dopaminski D1 receptori u NAS modulišu na pamćenju bazirano traganje za

Milkica Nešić, Vladimir Nešić, Joviša Obrenović

hranom. Izlaz DA u mPFC nakon očekivanja hrane kao nagrade je povezan sa tačnošću prisećanja mesta hrane kao nagrade. Svi ovi eksperimenti ukazuju da DA služi kao važna veza između motivacionih i procesa pamćenja (Phillips, 2003).

Prva klinička studija (Ingmar i sar, 2006) koja je pokazala da zavisnici od droge imaju više skorove na skalama bihevioralnog sistema približavanja, naročito na skalama nagona i portage za zabavom, dovodi u vezu Grejovu teoriju ličnosti i zavisnost (Maccallum i sar, 2007). Jedna od najčešćih zavisnosti nezavisnih od droge, žudnja za čokoladom, kako je pokazalo prvo eksperimentalno istraživanje (Michener i Rozin, 1994), može se smanjiti unošenjem čokolade, ali ne i kapsulama kakaa, placebo terapijom. Ovo istraživanje govori u prilog efekata koji nisu zavisi od farmakološkog agensa, mada bi aroma mogla imati izvestan efekat, nezavisno od ukusa slatkog, teksture i kalorija.

Uloga kofeina u povišenoj motornoj aktivnosti posledica je stimulativnog efekta na nukleus kaudatus. Smatra se da su pojačavajuće odlike kofeina u vezi sa višim nivoima dopamina u prefrontalnom korteksu, a pri uzimanju viših doza dolazi do povećanog korišćenja glukoze u ljusci nucleus akumbensa (Nehlig, 1999).

Zaključak (7)

Veliki broj istraživanja o hemijskoj zavisnosti i mnogo manji broj istraživanja o nehemijskoj zavisnosti i poremećaju kontroli impulsa (najčešće o patološkom kockanju), genetska, bihevioralna i istraživanja tretmana implikuju preklapajuće i različite mehanizme akcije, uz međudejstvo genetskih i sredinskih faktora rizika. Utvrđeni su mnogobrojni neurotransmiterski sistemi i neuronski krugovi u uspostavljanju i održavanju bihevioralnih adikcija, što može biti značajno u njihovoj terapiji.

Literatura

- Avena, N. M. et al., (2007). Evidence for sugar addiction: Behavioral and neurochemical effects of intermittent, excessive sugar intake. *Neuroscience and Biobehavioural Reviews*, doi:10. 1016/j. neubiorev. 2007. 04. 019
- Baler, R. D., Volkow, N. D. (2006). Drug addiction: the neurobiology of disrupted self-control. *Trends in Molecular Medicine*, **12**, 12, 559-566.
- Boutrel, B., Lecea, L. (2008). Addiction and arousal: The hypocretin connection. *Physiology & Behavior*, 93, 947–951.
- Brewer, JA., Potenza, MN. (2008). The neurobiology and genetics of impulse control disorders: Relationships to drug addictions. *Biochemical Pharmacology*, **75**, 1, 63-75.
- Carlson, N. R. (2007). *Physiology of Behavior*. Boston: Pearson Education.
- Chambers, R., Taylor, JR., Potenza, MN. (2003). Developmental neurocircuitry of motivation in adolescence: a critical period af addiction vulnerability. *Am J Psychiatry*, 160, 1041-1052.
- Chen, J., Marmur, R., Pulles, A., Paredes, W., Gardner, E. L. (1993). Ventral tegmental microinjection of Δ^9 -tetrahydrocannabinol enhances ventral tegmental somatodendritic dopamine levels but not forebrain dopamine levels: evidence for local neural action by marijuana's psychoactive ingredient. *Brain Research*, **621**, 1, 3, 65-70.
- Corbett, D., Wise., RA. (1980). Intracranial self-stimulation in relation to the ascending dopaminergic systems of the midbrain: a moveable electrode mapping study. *Brain Research*, 3,185, 1, 1-15.
- Di Chiara, G. (1995). The role of dopamine in drug abuse viewed from the perspective of its role in motivation. *Drug and Alcohol Dependence*, 38, 95-137.

- DiLeone, R. J., Georgescu, D., Nestler, E. J. (2003). Lateral hypothalamic neuropeptides in reward and drug addiction. *Life Sciences*, 73, 759–768.
- Douglass, J., McKinzie, A. A, Couceyro, P. (1995). PCR differential display identifies a rat brain mRNA that is transcriptionally regulated by cocaine and amphetamine. *J. Neurosci.* 15 (3 Pt 2), 2471–2481.
- Elmqvist, J. K, Elias, C. F, Saper, C. B. (1999). From Lesions to Leptin: Hypothalamic Control of Food Intake and Body Weight. *Neuron*, 22, 2, 221-232.
- Everitt, BJ., Robbins, TW. (2005). Neural system of reinforcement for drug addiction: from actions to habits to compulsion. *Nat Neurosci*, 8, 11, 1481-1489.
- Fuxe, K., Agnati, L.F, Kalia, M., Goldstein, M., Andersson, K., Hafstrand, A. (1985). Dopaminergic systems in the brain and pituitary. U: E. Fluckiger, E. E. Muller, M.O. Thorner (Ed.). *Basic and Clinical Aspects of Neuroscience: The dopaminergic system*. Berlin: Springer-Verlag, 11–25.
- Goodman, A. (2008). Neurobiology of addiction. An integrative review. *Biochemical pharmacology*, 75, 266–322.
- Ingmar, H. A. Franken, T., Peter Muris, Irina Georgieva. (2006). Gray's model of personality and addiction. *Addictive Behaviors*, 31, 399–403.
- Jones, S., Bonci, A. (2005). Synaptic plasticity and drug addiction. *Current option in Pharmacology*, 5, 1, 20–25.
- Kenny, P. J. (2006). Brain reward systems and compulsive drug use. *TRENDS in Pharmacological Sciences* Vol.28 No.3 www.sciencedirect.com 0165-6147/\$ – see front matter - Elsevier Ltd. All rights reserved. doi:10.1016/j.tips. 2007.01.008

- Khachaturian, H., Lewis, M. E, Schäfer, M. K. -H., Watson, S. J. (1985). Anatomy of the CNS opioid systems. *Trends in Neurosciences*, 8, 111-119.
- Kieffer, B. L. (1995). Recent advances in molecular recognition and signal transduction of active peptides: receptors for opioid peptides. *Cellular and Molecular Neurobiology*, 15, 615–635.
- Koob, G. F. (1992). Drugs of abuse: anatomy, pharmacology and function of reward pathways. *Trends in Pharmacological Sciences*, 13, 177-184.
- Koob, G. F., Le Moal, M. (2001). Drug Addiction, Dysregulation of Reward, and Allostasis. *Neuropsychopharmacology*, 24, 2, 97-129.
- Koylu, E. O, Couceyro, P. R, Lambert, P. D., Kuhar, M. J. (1998). Cocaine- and amphetamine-regulated transcript peptide immunohistochemical localization in the rat brain. *J. Comp. Neurol.* 391, 1, 115–132.
- Le Moal, M., Koob, G. F. (2007). Drug addiction: Pathways to the disease and pathophysiological perspectives. *European Neuropsychopharmacology*, 17, 377–393.
- Lowinson, J., Ruiz, P., Millman, R., Langrod, J. (1997). *Substance Abuse: A comprehensive Textbook*. 3rd Edition. Williams & Wilkens.
- Maccallum, F., Blaszczyński, A., Ladouceur, R., Nower, L. (2007). Functional and dysfunctional impulsivity in pathological gambling. *Personality and Individual Differences*, 43, 1829-1838.
- McKim (1997). *Drugs and Behavior*, 6th Ed, New Jersey: Prentice Hall.
- Michener, W., Rozin, P. (1994). Pharmacological versus sensory factors in the satiation of chocolate craving. *Physiol behav*, 6, 3, 419-422.
- Nehlig, A. (1999). Are we dependent upon coffee and caffeine? A review on human and animal data. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 23, 563–576

Milkica Nešić, Vladimir Nešić, Joviša Obrenović

- Nestler, E. J., Barrot, M., Self, D.W. (2001a). DFosB: a molecular switch for addiction. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*. **98**, 11042–11046.
- Nestler, E. J. (2001). Molecular neurobiology of addiction. *Am. J. Addict.* **201**, 201–217.
- Nestler, E. J. (2004). Molecular mechanisms of drug addiction. *Neuropharmacology*, **47**, 24–32.
- Olds, M. E, Fobes, J. L. Activity responses to morphine and amphetamine in rats with elevated NE levels in the pons. *Pharmacology Biochemistry and Behavior*, **15**, 2, 1981, 167-171.
- Phillips, A. G. (2003). Mesocorticolimbic dopamine: a neurochemical link between motivation and memory. *International Congress Series*, **1250**, 509– 526.
- Robinson, T. E, Berridge, K. C. (2003). Addiction. *Annual Reviews of Psychology*, **54**, available online.
- Roth-Deri, I., Green-Sadan, T., Yadid, G. (2008). b-Endorphin and drug-induced reward and reinforcement. *Progress in Neurobiology*, **86**, 1–21.
- Routtenberg, A., Malsbury, C. (1969). Brainstem pathways of reward. *Journal of Comparative and Physiological Psychology*. **68**, 1, 1, 22-30.
- Solomon, R. L, Corbit, J. D. (1973). An Opponent-Process Theory of Motivation: II. Cigarette Addiction. *Journal of Abnormal Psychology*, **81**, 2, 158-171.
- Solomon, R. L. (1977). An opponent-process theory of motivation: IV. The affective dynamics of addiction. U: J. D. Maser & M. E. P. Seligman (Ed.), *Psychopathology: Experimental models*. San Francisco: Freeman.
- Tekol, Y. (2006). Salt addiction: A different kind of drug addiction. *Medical Hypotheses* **67**, 1233–1234.

- Vadasz, C., Saito, M., Gyetvai, B. M., Oros, M., Szakall, I., Kovacs, K. M., Prasad, V. V. T. S., Toth, R. (2007). Glutamate receptor metabotropic 7 is cis-regulated in the mouse brain and modulates alcohol drinking. *Genomics*, **90**, 690–702.
- Volkow, N. D. et al. (2003). The addicted human brain: insights from imaging studies. *J. Clin. Invest.* **111**, 1444–1451.
- Wafford. (2005). GABAA receptor subtypes: any clues to the mechanism of benzodiazepine dependence? *Current Opinion in Pharmacology*, **5**, 47–52.
- White, F. (1998). Neuroadaptations involved in amphetamine and cocaine addiction. *Drug and Alcohol Dependence*, **51**, 1 – 2, 141 – 153.
- Yin, H. H., Klowlton, B. J. (2006). The role of the basal ganglia in habit formation. *Nat Rev*, **7**, 6, 464-476.
- Zastrow, M., Svingos, A., Habersack-Debic, H., Evans, C. (2003). Regulated endocytosis of opioid receptors: cellular mechanisms and proposed roles in physiological adaptation to opiate drugs. *Current Opinion in Neurobiology*, **13**, 348–353.

Milkica Nešić, Vladimir Nešić, Joviša Obrenović

NEUROBIOLOGICAL BASIS OF CHEMICAL ADDICTION AND IMPULSE CONTROL DISORDER

Milkica Nešić, Vladimir Nešić, Joviša Obrenović

Abstract

Addiction to drugs is characterized by a transfer from temporary to compulsive abuse, which is usually coupled with the loss of control over the consumed amount of drugs. Impulse control disorder (ICD), such as pathological gambling, kleptomania, pyromania, intermittent explosive disorder or compulsive shopping, diet, as well as the addiction to the Internet, assumes repeated and compulsive inclusion into a specific behaviour, in spite of adverse consequences, decrease in behaviour control and tenseness before the start of addictive activities. Diagnostic criteria for ICD, as well as for drug addiction, refer to tolerance, abstinence, repeated futile attempts to stop or bring to an end this behaviour and interference with important areas of everyday functioning. There are numerous neurobiological and genetic similarities between drug addiction and ICD. Therefore individuals with ICD can be referred to as 'behavioural addicts'. Genetic, behavioural and treatment data imply numerous neurotransmitter systems and neurone circuits in constructing and maintaining of behavioural addiction. The three main neurone addiction circles, that are interrelated, refer to: satisfaction with drugs, a return induced by a symbol or drugs, and search for drugs. Neuropathology includes structures from pons and mesencephalon to frontal lobe, as well as hippocampus that mediates specific learning. Quick and permanent shapes of synaptic plasticity of neurone circuits of award are coupled with behavioural effects of drug abuse. The process of addiction destroys neurone circuits that provide self-control and appropriate decision-making. Understanding of the mechanism can help in the treatment of the disorder.

Key-words: neurophysiology, drug abuse, impulse control disorder.

RAD JE NASTAO U SKLOPU PROJEKTA 149062D KOJI FINANSIRA
MINISTARSTVO ZA NAUKU I TEHNOLOŠKI RAZVOJ RS

SADRŽAJ

<u>PREDGOVOR</u>	3
Violeta Arnaudova	5
VASPITNI STILOVI RODITELJA I EMOCIONALNA INTELIGENCIJA ADOLESCENATA	5
Tatjana Stefanović-Stanojević, Marina Hadži Pešić	29
KLASIFIKACIJA INDIVIDUALNIH RAZLIKA: TEORIJA AFEKTIVNOG VEZIVANJA I TRANSAKCIONA ANALIZA	29
Marina Matejević	49
FUNKCIONALNOST PORODICA SA ADOLESCENTIMA	49
Jelena Mladenović, Jelisaveta Todorović	63
PORODIČNI ČINIOCI I DEPRESIVNOST MLADIH	63
Marija Đorđević	77
KRITICIZAM RODITELJA, AGRESIVNOST ADOLESCENATA I ..	77
SKLONOST KA ZLOUPOTREBI ALKOHOLA	77
Aleksandra Jovanović, Jelisaveta Todorović, Bojana Dimitrijević	95
DOŽIVLJAJ ODNOSA SA RODITELJIMA, AGRESIVNOST I ALEKSITIMIJA MLADIH SA PROBLEMIMA I POREMEĆAJIMA U PONAŠANJU	95
Zorica Stanisavljević-Petrović	125
UTICAJ NERAZVOJNIH KRIZA U PORODICI NA ŠKOLSKI USPEH UČENIKA	125
Dragana Stanimirović	145
STRATEGIJE PREVLADAVANJA STRESA BITNE ZA EFIKASNOST SLEPIH ADOLESCENATA I NJIHOVIH PORODICA	145
Bojana Škorc	159
POTENCIJALI ZA PREVAZILAŽENJE LIČNE I SOCIJALNE KRIZE – GRUPA MLADIH	159
Kristina Brajović Car	169
MOGUĆNOSTI PREVENTIVNOG I SAVETODAVNOG RADA SA MLADIMA U KRIZI U OKVIRU INSTITUCIJA KULTURE	169
Snežana Vidanović	183
VIRTUELNA KULTURA I FORMIRANJE IDENTITETA ADOLESCENATA	183

Milica Tošić	195
ČINIOCI ZNAČAJNI ZA SAMOPOŠTOVANJE ADOLESCENATA	
.....	195
Tanja Panić.....	213
ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM SREDNJOŠKOLACA- POVEZANOST	
SA NEKIM SOCIODEMOGRAFSKIM VARIJABLAMA	213
Mirjana Milojević, Marina Hadži Pešić, Nebojša Milićević i Snežana	
Stojiljković	231
STAV PREMA PSIHOTERAPIJI KOD STUDENATA PSIHLOGIJE	
.....	231
Vesna Anđelković.....	259
MULTIKULTURALNI ASPEKTI PSIHOTERAPIJSKOG PROCESA	
.....	259
Jelena Želeskov-Đorić.....	269
VIKARIJSKA TRAUMATIZACIJA PSIHOTERAPEUTA	269
Milkica Nešić.....	281
NEUROBIOLOŠKA OSNOVA HEMIJSKE ZAVISNOSTI I	
POREMEĆAJA KONTROLE IMPULSA	281